

Година X

Книга 3, 2001 година

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Джордж Петракос</i> – Разделение или интеграция на Балканите? Стратегии за развитие през XXI век	3
<i>Митко Димитров, Страхил Руйчев</i> – Съвременни характеристики и тенденции на развитие на малките и средни предприятия	18
<i>Светла Ракаджийска</i> – Международните туристически пътувания към България в периода на преход към пазарна икономика 1990 – 2000г.	44
<i>Димитър Нинов</i> – Цели, проблеми и задачи на пенсионната реформа в България	75
<i>Параскева Димитрова</i> – Граница на производството в Системата на национални сметки: структуриране и начини на обхващане	112
<i>Валентина Гроздева</i> – Ролята на Централната банка за икономическото развитие	141
Резюмета на английски език	171

РЕДАКЦИОННА
КОЛЕГИЯ

Ст.н.с. д-р МИТКО ДИМИТРОВ
(Главен редактор)
Проф. д. ик.н. ДИМИТЪР ПАНАЙОТОВ
(Зам. главен редактор)

Проф. д.ик.н. БОЙКО АТАНАСОВ
Проф. д.ик.н. КАЛЪО ДОНЕВ
Ст.н.с. д-р МАЛИНКА КОПАРАНОВА
Проф. д.ик.н. ИВАН СТОЙКОВ
Проф. д.ик.н. МЕТОДИ КЪНЕВ
Доц. д-р НЕНО ПАВЛОВ
Ст.н.с. д-р ГЕОРГИ ШОПОВ
Ст.н.с. д-р НИКОЛА ВЪЛЧЕВ
Доц. д-р СВЕТЛА РАКАДЖИЙСКА
Ст.н.с. д-р ТАТЯНА ХУБЕНОВА

ДИАНА ДИМИТРОВА – секретар

Редактори:

Христо Ангелов
Ноемзар Маринова

CONTENTS

<i>George Petrakos</i> – Fragmentation or Integration in the Balkans? Strategies of Development for the 21 st Century	3
<i>Mitko Dimitrov, Strahil Ruichev</i> – Contemporary Characteristics and Tendencies of Development of the Small and Medium Enterprises	18
<i>Svetla Rakadjiiska</i> – International Tourist Travels to Bulgaria in the Period of Transition to Market Economy 1990 – 2000	44
<i>Dimitar Ninov</i> – Currency Board, Objectives, Problems and Tasks of the Pension Reform in Bulgaria	75
<i>Paraskeva Dimitrova</i> – The Boundary of the Production in the System of National Account (SNA): Structuring and Embracing	112
<i>Valentina Grozdeva</i> – Influence of Central Bank on the Economic Development	141
Summaries in English	171

Списание “Икономически изследвания” се индексира и реферира от ***Journal of Economic Literature/EconLit***, издания на ***Американската икономическа асоциация (АИА)***.

Economic Studies is indexed and abstracted by ***Journal of Economic Literature/EconLit***.

Адрес: Икономически институт на БАН, ул. “Аксаков” № 3, София 1040
Главен редактор: (02) 9875 879, e-mail: m.dimitrov@iki.bas.bg;
Секретар: (02) 9875 879; 9890 595 (в. 824), e-mail: diana@iki.bas.bg

ISSN 0205-3292

© Икономически институт на Българска академия на науките, 2001

РАЗДЕЛЕНИЕ ИЛИ ИНТЕГРАЦИЯ НА БАЛКАНИТЕ? СТРАТЕГИИ ЗА РАЗВИТИЕ ПРЕЗ ХХІ ВЕК²

Представено е друго виждане на известните факти за различията в икономическото развитие на страните в преход от Централна и Източна Европа, и особено за трудностите които балканските държави в преход срещат в сравнение с тези от Централна Европа. Дискутира се, наблюдаваната фрагментация и конфликти в Балканския регион, съществуващите етнически размирици и регионална нестабилност като основни фактори, които забавят растежа, структурната промяна, икономическия прогрес, трансформацията и развитието. Направени са някои теоретични предложения и са анализирани основни икономически характеристики на Балканския регион, свързани с мащаба на пазара, потенциала за развитие, търговските отношения и преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ). Върху основата на тези характеристики са посочени възможностите, които отделните страни в региона имат по отношение на регионалното сътрудничество.

1. Въведение

Последните доклади на международните организации, както и някои изследвания³, показват, че сред Европейските страни в преход Балканските има сравнително неблагоприятно икономическа структура и развитие. Те не са успели да се възстановят от шока на прехода от централно-планова към пазарна икономика, въпреки факта, че този процес продължи повече от 10 години. Много от тях преживяха повтарящи се икономически кризи през този период, които причиниха сериозни отклонения в развитието в сравнение с това на Централно Европейските икономики в преход.

Съществуват различни твърдения, които пряко или косвено се конкурират в опита си да обяснят различията в представянето на преходните икономики в Европа, и особено неспособността на балканските страни в

¹ Джордж Петракос е проф. в Университета на Тесалия, директор на Центъра за източноевропейско развитие, гр. Волос, Гърция, e-mail: petrakos@prd.uth.gr.

² Това изследване е осъществено с подкрепата на програмата Phare ACE на Европейския съюз (ЕС).

³ Petrakos G. and Totev S. (2000) Economic Structure and Change in the Balkan Region: Implications for Integration, Transition and Economic Cooperation. International Journal of Urban and Regional Research, Vol. 24, No. 1, pp. 95-113; Petrakos G. and Totev S. (2001) (eds.) The Development of the Balkan Region. Aldershot: Ashgate. Dobrinsky, R. (2001) Multi-speed transition and multi-speed integration in Europe: recent economic developments in the Balkans and their implications, in Petrakos G. and Totev S. (eds.), p.p. 67-74.

преход да следват развитието на централноевропейските.⁴ Най-разпространеното обяснение свързва лошите икономически резултати със забавената и непоследователна политика на приватизация и либерализация. Въпреки че всеки ще се съгласи, че не добре планираната и прилагана политика не може да доведе до значими резултати, случаят би могъл да бъде и такъв, че добре планираната и прилагана политика също да не доведе до значими резултати, ако други фактори имат противодействащо влияние. Да се приема "провала на политиката" за обяснение на отклоняващите се модели на икономическо развитие не може да бъде убедителен отговор на въпроса защо всички изоставащи страни в преход са в Югоизточна Европа.

Търсейки алтернативни обяснения първо трябва да вземем под внимание доказателствата представени в литературата и твърденията (понякога спекулативни) за факторите, които са предизвикали такива отклоняващи се резултати в различните преходни икономики. Един непълен списък на тези фактори включва обяснения от типа: (а) "провал на политиката", според общоприетото икономическо тълкуване лошото преходно представяне се свързва със забавените реформи и провеждането на непоследователна политика на приватизация и пазарна либерализация, (б) "провал на пазара", визиращи "шоковата терапия", масовата приватизация, либерализацията и дерегулирането при липса на подходящи институционални споразумения като основен фактор за повтарящите се кризи в много страни в преход, (в) основаващи се на различията в първоначалните условия при започване на реформирането на икономиките и предприятията, както и различията в инфраструктурата и развитието на човешкия капитал, (г) географските особености като близост, съседство и достъп до основните Европейски пазари, както и различното място които заемат тези страни в налагащия се нов европейски ред, неща които силно влияят на движението на капитали, привличането на високо функционални дейности и разпространение на технологии и ноу-хау, (д) свързани с институционалните различия и с исторически опит по прилагането на пазарните механизми и т.н.

Държавите в преход на Балканите не са единствените в региона, които срещат сериозни икономически трудности и предизвикателства. Гърция, от една страна, независимо, че е най-развита и единствен член на Европейския съюз(ЕС) в региона, и въпреки прогреса си в последно време, е изправена пред сериозни структурни проблеми в икономиката. Всъщност тя е единствената страна от ЕС, която не отговори на критериите от Маастрихт и дълго беше извън Европейския монетарен съюз. От друга страна, Турция, въпреки значителните си размери и силен потенциал за развитие, среща много сериозни икономически и структурни проблеми.

За жителите на Балканите тези разочароващи факти са в абсолютен контраст с гордостта им и собственото виждане за такава идентичност, различната среда и ресурси на региона, историческото и културното му наследство и факта, че големи части от него в продължение на векове са

⁴ Petrakos G. and Christodoulakis N. (1998) Transition in the Balkans: Patterns of Change and Policies to Overcome marginalisation and Disintegration. Phare-ACE Program "Structural Changes and Spillovers in the East European Reform Process", Final Report, Imperial College Management School, University of London.

били център на цивилизацията и световното развитие. Много хора си задават въпросът: защо развитието на съвременната "Европейска архитектура" на Балканите след 1989г. доведе до такъв дълбок икономически провал и защо от всички възможни пътища на развитие избраният изглежда е най-лошият?

Без да се игнорира значението на другите споменати фактори, тази студия дава допълнително обяснение на това различаващо се развитие. В нея основно се дискутира, че доминиращата фрагментация и конфликти на балканския регион, както и съществуващите етнически размирици и регионалната нестабилност, са главните фактори, които значително забавят растежа, структурната промяна, икономическия прогрес, трансформацията и развитието. В следващите раздели представяме няколко теоретични постановки и анализираме основните икономически характеристики на балканския регион, свързани с пазарния дял, потенциалът за развитие, търговските отношения и преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ). На основата на тези характеристики ще се опитаме в заключителната част да открием цената която трябва да се плати и ползите от възможните варианти на развитие в зависимост от това дали ще доминират регионалните конфликти или регионалното сътрудничество.

2. География и развитие: въпросите, които досега не са задавани!

В този раздел ще разгледаме някои въпроси, свързани с развитието по географски признак, и ще ги свържем с перспективите и възможностите на Балканските страни да променят съществуващите тенденции в икономиките си. За тази цел задаваме следните въпроси: (а) Възможно ли е страна, която е въввлечена (по един или друг начин) в регионален конфликт, да просперира? (б) Може ли да просперира в депресиран и нестабилен регион? (в) Възможно ли е да се развива без да има икономически отношения със съседните си страни? (г) Би ли могъл балканския регион наистина да се доближи (дори в далечно бъдеще) до икономическите стандарти на ЕС, без първо да елиминира всички източници на конфликти?

Икономическата теория предлага аналитична рамка, която помага да се разберат някои пренебрегвани аспекти на международните отношения и дава отговор на тези въпроси базирайки се на оценка на влиянието на провежданата политика. В този раздел ще оценим (и) ролята на: рационално формираните очаквания и положителните или отрицателните външни фактори за разширяването на икономическите дейности; вътрешните и външните икономии от мащаба за икономическата ефективност и конкурентоспособност; регионалните търговски мултипликатори за развитието. Анализът на тези проблеми ще даде основа за дискусии на споменатите въпроси.

2.1. Очаквания, несигурност и външни фактори

Фрагментацията и конфликтите забавят икономическия растеж поне по три взаимосвързани причини. Първо, те създават *несигурност* и не позволяват икономическите агенти да планират бъдещето си и да извършват специфични икономически дейности, тъй като очакванията им за бъдещето

са формирани не само през основата на реализирането на конкурентни предимства, специализация и съществуващи възможности, а и на влиянието на политически фактори и външни сили, които са независими от пазарните процеси и същевременно непредсказуеми.

Следователно политическата нестабилност, продължаващите неразрешени социално-етнически противоречия със съседните страни на базата на съществуващи етнически малцинства или териториални спорове, са фактори, създаващи сериозна несигурност на пазарите както и на икономическата дейност. Тяхното непосредствено въздействие е, че водят да прекратяването на протичащи или планирани (местни или чуждестранни) инвестиционни проекти, като дългосрочното им въздействие поставя на сериозен риск възможностите на страните за растеж и развитие.

Една страна може да бъде повлияна от *отрицателните външни фактори* на регионалната криза дори ако тя не е пряко въввлечена в нея. Войната в Сърбия и Косово оказва влияние върху Гърция чрез намаляване на туризма, търговията и инвестиционните дейности в страната и пренасочване към по-дълги транспортни пътища на износ и за ЕС. Като допълнение към всичко, но със също толкова сериозни последици, *очакванията* на хората и фирмите за бъдещето са станали по-малко оптимистични, въпреки значимия прогрес в икономиката.

Общо нестабилността и конфликтите в един регион влияят отрицателно на страните в него, дали са въввлечени в тях, като очакванията им са формирани върху основата на риска от конфронтацията, а не на специфичните икономически условия, във всяка страна. Отрицателните очаквания за бъдещето могат да повлияят пряко на реалното развитие на икономиката в момента по-много непосредствен начин, ако икономическите агенти откажат или отложат своите дейности и заемат изчаквателни (защитни) позиции. Това може да има "ефекта на доминото" за всички страни в региона, тъй като ефекта от подобно икономическо поведение е функция от близостта и интензитета на отношенията между страните включени в конфликта.

2.2. Вътрешни и външни икономии от мащаба

Пазарната фрагментация, резултат от социално-политическата фрагментация, води до неефективност на производствения сектор във всяка страна, а за да функционират ефективно и да бъдат конкурентоспособни повечето отрасли се нареждат от възможности за реализирането на вътрешни и външни икономии от мащаба, които не могат да се осъществят при малките пазари. Вътрешни икономии от мащаба е налице, когато индустриалните фирми са с достатъчен размер и производствено равнище, което гарантира, че ресурсите са комбинирани ефективно и следователно резултатът има конкурентна цена. Следователно за да могат индустриалните фирми да печелят от икономии от мащаба, те трябва да оперират на големи национални пазари, или да могат да реализират своите продукти на международния пазар. Външните икономии от мащаба се получават, когато индустриалните фирми развиват стабилни отношения с други фирми, опериращи в същия сектор (смесени R&D програми, програми за обучение на

трудова сила, суб-договаряне на общи доставки и др.) или в свързани сектори (отношения доставчик – производител и производител – потребител). За да може една фирма да има ползи от външните икономии от мащаба, националната производствена база трябва да бъде богата на производствени дейности (условие, на което не могат да отговорят малките икономики) или тя да бъде отворена за сътрудничество с икономиките на съседните страни.

В резултат на казаното страните с малки икономики трябва да бъдат отворени и да позволяват на фирмите си да оперират на по-голям географски пазар. За фирмите, опериращи при икономии от мащаба, съседните страни са най-добрият пазар за продуктите им, защото потребителите там обикновено имат подобни предпочитания, което предполага по-лесно и по-дълбоко пазарно навлизане. В допълнение, близостта и съседството между две страни предполага и по-ниски транспортни разходи.

2.3. Регионални мултипликатори, вътрешно-отраслова и вътрешно-регионална търговия

Фрагментацията и конфликтите в региона са основна пречка за развитието, тъй като те ограничават действието на регионалните мултипликатори и не позволяват да се реализират напълно ползите от регионалното взаимодействие и растеж, водещ към износ. Концепцията на регионалния мултипликатор е основана на две условия. Първо, търговията е по-интензивна между съседи, поради ползите от подобни предпочитания и по-ниски транспортни разходи. Второ, това интензивно взаимодействие предполага, че високият растеж в една страна може бързо да бъде пренесен към съседните страни поради увеличено търсене на внос. Следователно растежът в една страна може частично да доведе до износ към разширяващите се съседни икономики, които имат също растящо търсене, респ. до стимулиране и на техните икономики. Обобщавайки този довод става ясно, че в един регион без големи пречки за комуникации и взаимодействие, всяка страна: има ползи от прогреса в другите страни и допринася за този прогрес и за прогреса в целия регион.

В допълнение, световната икономическа теория показва, че търговията между съседи е най-печелившият тип търговия, поради запазване на секторната структура. Критичният проблем тук е дали две страни (или групи страни) клонят към специализация и търговия с продукти, които принадлежат към различни отрасли (между-отраслов тип търговия -- inter-industry trade) или към по-интензивна търговия с продукти от един и същ отрасъл (вътрешно-отраслов тип търговия -- intra-industry trade). Редица изследвания извеждат факта, че вътрешно-отрасловия тип търговия е подходящ само за страни със сравними равнища на развитие.⁵ Защото в случая с търговия между една развита и една развиваща се страна първата ще специализира в капиталоемки и технологично-интензивни продукти, докато втората

⁵ Totev S. (2001) Economic Performance and Structures of South Eastern European Countries – Albania, Bulgaria, FYR of Macedonia and Greece. Paper prepared for the final report of the Phare ACE Project P97-8196-R "Overcoming Isolation. Strategies of Development and Policies of Cross-Border Co-operation in South Eastern Europe after "Agenda 2000".

непременно ще специализира в трудово или ресурсно-интензивни продукти, пропускайки възможността да се индустриализира и следователно да развива по-високо технологична индустрия. Освен това между-отрасловия тип търговски отношения в някои случаи води до необходимостта от сериозно реструктуриране на производствената база на дадена страна, тъй като някои сектори свиват своето производство, а други го разширяват – процес, който не винаги протича без социални напрежения.

От друга страна, търговията в рамките на един и същ отрасъл (intra-industry trade) не предполага непременно извършването на големи структурни промени (тъй като промените стават в рамките отрасли и дори във фирмата) и обикновено тя е типична за съседни страни с близко равнище на развитие и сходни потребителски предпочитания. В допълнение, вътрешно-отрасловата търговия (intra-industry trade) позволява разширяване на икономическите отношения по един по-диверсифициран начин, без натиск към едностранна специализация, която изисква съществени структурни промени в тези страни. Така се оставя място за политика на реструктуриране с цел реорганизиране на наличните производствени ресурси в секторите, запазвайки съществуващите специализации и избягвайки големи секторни промени на производството, които биха могли да създадат структурна безработица и да намалят разнообразието на производствената база. Не е съвпадение, че всички развити страни имат най-висок дял от търговията си между едни и същи сектори (intra-industry trade), както и, че тази търговия се осъществява между съседни страни.

Да обобщим, вътрешно-регионалната или трансгранична търговия, или тази между съседи е съществена за развитието на страната по следните причини: позволява по-голям обем търговия и следователно растеж, воден от износа поради подобни предпочитания на потребителя и по-ниски транспортни разходи; дава възможност да печелят от икономии от мащаба в индустриалното производство като предоставя по-голям географски пазар, който е лесно достъпен; позволява установяването на секторна структура на икономическите отношения (вътрешно-отраслова), която не заплашва разнообразието на производствената база.

3. Обстоятелство което трябва да се имат предвид

Всеки опит да се обхване икономическия потенциал на Балканския регион и възможните варианти и стратегиите за развитие на отделните страни предполага анализа на набор от базисна информация за относителната позиция на всяка страна и региона в един по-широк европейски контекст. В табл. 1 е представена информация за населението, площта, брутния вътрешен продукт (БВП) и брутния национален продукт (БНП) на глава от населението за всички Балкански страни и ЕС. Информацията е представена както в абсолютни числа, така и като относителен дял от равнището за ЕС. Започвайки с населението наблюдаваме, че, с изключение на Турция и Румъния, останалите балкански държави са относително малки или много малки по размер, особено ако се направи сравнение с общия брой на населението на ЕС. Три страни (Албания, Македония и Словения) имат брой население, по-малък от 1% от

общото население на Съюза. Когато всички балкански държави се разглеждат като група, картината се променя значително. Общият брой на населението на региона възлиза на 132 милиона, което е около 35% от това на ЕС.

Разглеждайки размера на територията на всяка балканска страна поотделно, картината е сходна. Турция и Румъния имат значителна площ, следвани от Гърция, България и Сърбия. Останалите държави са с много малки територии, особено Словения и Македония. Когато разглеждаме целия балкански регион, картината отново се променя значително; той обхваща площ, която е равна почти на 48% от тази на ЕС.

Поглеждайки сега икономическите цифри в таблицата, виждаме, че общата картина е много различна. С изключение на Турция (с най-голям БВП) и Гърция, които имат относително по-значими икономики, останалите страни в региона са с малки и слабо развити икономики. Заедно осемте балкански страни в преход имат БВП, по-малък от този на Гърция и, разбира се, на Турция. Сравнявайки размера на Балканските икономики с ЕС, получаваме разочароваща цифра – общо на 10-те страни той е равен само на 5% от този на ЕС. Дори по-разочароващи са цифрите, свързани с БНП на глава от населението, който измерва равнището на развитие и благосъстояние. С изключение на Гърция и Словения, всички останали страни имат за БНП по-малък от 20% от средния за ЕС. Някои държави като Албания, Босна, Македония и България имат благосъстояние, което не може да се смята за приемливо в европейските страни. Гърция е единствената държава в региона с БНП на глава от населението, надвишаващо 50% от средната за ЕС.

Като обобщение, въпреки потенциалът на Балканите (като население и територия), значението на регионалната икономика (като БВП, като БНП на глава от населението) е много ограничено в Европейски контекст. Някои страни са неустойчиво малки по отношение на население и икономическа дейност и незначителни по отношение равнище на развитие. Това не е непременно проблем в едно интегрирано регионално икономическо пространство, но все пак, такива икономики в региона оперират в политически фрагментирана и в някои случаи конфликтна и дори враждебна регионална среда. Това засилва проблемите на недостатъчната им производствена база, правейки я неустойчива в новата глобализираща се икономическа среда.

В табл. 2. е представена информация за потоците (за 1997г.) и размера на преките чуждестранни инвестиции (кумулятивен сбор на преките чуждестранни инвестиции /ПЧИ/ до 1997) за балканските преходни икономики и тези в Централна Европа,⁶ Гърция, Турция и ЕС. Информацията е в милиони долари и на глава от населението. Разглеждайки първо навлизащите потоци, забелязваме, че балканските страни в преход са получили през 1997г. само 28% от ПЧИ, отиващи за преходните икономики в Централна Европа, въпреки фактът, че тези две групи имат близко по брой население.⁷ Наблюдава се също, че Турция, въпреки големия брой

⁶ Чешка република, Унгария, Полша и Словакия.

⁷ Slavetski T. and Nedanovsky P. (2001) Foreign Direct Investments in the Framework of Cross-Border Cooperation in the Selected Balkan Countries. Paper prepared for the final report of the Phare ACE Project P97-8196-R "Overcoming Isolation. Strategies of Development and Policies of Cross-Border Cooperation in South Eastern Europe after "Agenda 2000".

населението и относително висок БВП, е получила незначителни ПЧИ през същата година. Сравненията между страните или групите от страни са също впечатляващи, когато се видят цифрите на глава от населението. Гърция, единствената страна в региона, която се радва на относителна стабилност и е единствена членка на ЕС, има най-високи ПЧИ на глава от населението, което е почти 50% от тези за ЕС. Сред преходните икономики, Балканите имат ПЧИ на глава от населението, по-малка от половината отколкото централноевропейските страни в преход. Накрая, Турция е привлякла сравнително незначителни по размер чуждестранни инвестиции през 1997г.

Разглеждайки общо получените (кумулятивния сбор) ПЧИ и на глава от населението, картината е подобна. Балканите са избирани по-рядко, отколкото Централна Европа, докато Турция е в лоша позиция. Гърция е единствената страна в региона, която се откроява в това отношение, като ПЧИ на глава от населението са 62% от тези за ЕС.

Защо посочените цифри са важни и какво всъщност означават? Потоците или размера на ПЧИ показват привлекателността на една страна или регион за международните инвеститори. Следователно първият момент на тази таблица е, че международните инвеститори (малки и големи частни чуждестранни фирми, мултинационални корпорации или дори чуждестранни фирми от общественния сектор) при сегашните условия имат по-малко желание да инвестират на Балканите, отколкото в други конкурентни райони – например страните от Централна Европа. Единственото изключение на това правило е Гърция, една политически стабилна страна и членка на ЕС. Въпреки, че големият размер на региона и ниската цена на производство⁸ са реални предимства за чуждестранните фирми, опериращи на глобални пазари, има други фактори, които спъват навлизането на чуждестранни фирми в региона. Тези фактори са фрагментираността на региона на много малки и нестабилни страни, някои от които са в конфликт помежду си. Както беше посочено, фрагментацията предполага малки и незначителни пазарни размери, докато конфликтът предполага несигурна бизнес среда. Тези два фактора са най-важните при обясняване липсата на достатъчно ПЧИ в региона.⁹ Това има някои отрицателни ефекта, тъй като чуждестранният капитал е важно допълнение към формирането на вътрешния и в някои случаи е възможност за технологичен прогрес и структурни промени на икономиките които ги получават. Не е случайно, че всички страни, дори най-напредналите, са възприели специални промоционални програми и открито се конкурират помежду си, за да привлекат значителни ПЧИ. Тъй като икономиката става все по-глобализирана, те ще играят все по-важна роля за развитието, технологичния напредък и структурната промяна за съответните държави. Фактът, че Балканите има реална опасност да останат извън тази тенденция, показва екстремното състояние на икономиките на страните с дългосрочни последици за растежа и просперитирането на региона.

⁸ Разходите за труд в Балканските страни са най-ниските в Европа.

⁹ Други фактори, които бяха открити в икономическата литература и които имат въздействие върху насоката на ПЧИ са близост или съседство на приемащи страни, големите и по-развити пазари на ЕС, както и културното сходство.

В табл. 3 е представена информация за търговските отношения на всяка балканска страна¹⁰ с останалите държави от региона, както и с ЕС; в табл. 4 – дела на износа и вноса на избрана група западноевропейски и балкански страни с техните съседки. От информацията за износа и вноса е за 1997г. от табл. 3. се вижда, че няколко Балкански страни, въпреки че са съседки и са с близко равнище на развитие, култура и предпочитания на потребителите, имат незначителни търговски отношения. Така, България изнася за Македония само 2% от общия си износ, а за Румъния – 1,4%; Турция изнася за България само 0,7%, а за Гърция – 1,1%. Страните с най-нисък дял в търговските отношения са Турция, Румъния и Гърция с дял съответно 4,2%, 7,9% и 11,2% от общия износ за други Балкански страни и с дял съответно 2,7%, 4,6% и 3,7% от общия внос, идващ от други Балкански страни. Страните с най-висок дял са Хърватска, Македония и България с дял 30,3%, 25,9% и 23,1% (11,4%, 38,2% и 9,8%) от техния износ (внос) към (от) други Балкански страни. Нужно е да се отбележи, че географията влияе на външнорегионалната търговия, защото по-периферни страни от региона, като Турция и Румъния, имат най-слаби вътрешно-регионални търговски взаимоотношения. Напротив, централно разположените в региона страни като Македония и България имат най-силни вътрешно-регионални търговски взаимоотношения. Освен това всички държави (освен Македония) имат по-висок дял на износа, отколкото на вноса с други балкански страни, поради тяхната зависимост от вноса от развитите страни.

Разглеждайки табл. 4 става ясно, че съществуват значителни различия между западноевропейските и балканските страни във връзка с дела на износ към и внос от съседни държави. Австрия например има 59,2% от износа си отиващ към съседните страни и 60,6% от вноса идващ от тях. Белгия и Люксембург имат 46,9% (49,9%) от износа (вноса) отиващ към (идващ от) съседните страни. На другия полюс са Гърция и Румъния които имат съответно 8,1% и 4,7% (2,8% и 4,2%). Очевидно при разбирането на реалния размер на тези различия трябва да се вземат под внимание няколко фактора, като размера и равнището на развитие на съседните страни, или наличието на Общ европейски пазар между членовете на ЕС. Все пак, остава фактът, че вътрешнорегионалната и трансграничната търговия на Балканите е много ограничена в сравнение с другите страни и региони в Европа.

Тези цифри показват, че Балканите, даже и за гранично местоположение на региона в Европа,¹¹ днес се намират в изключително неблагоприятна ситуация в резултат на изкривените икономически отношения, тъй като в няколко случая техните граници се смятат за бариери пред комуникациите и търговията със съседните страни. Този тип “гранични условия”, при което границите в региона действат като бариери пред

¹⁰ Освен Албания, Босна и Сърбия, за които няма надеждна информация.

¹¹ Petrakos G. (1997a) The Regional Structure of Albania, Bulgaria and Greece: Implications for Cross-Border Cooperation and Development. European Urban and Regional Studies, Vol. 4, No 3, pp 193-208.

икономическите и социалните отношения, е рядка ситуация в историята на международните отношения.¹²

Подобни условия, заедно с граничното положение по отношение на Европейското икономическо пространство създават общо неблагоприятно географско местоположение, със сериозни дългосрочни последици за икономическата структура и представяне на региона. "Липсващият фактор" в търговските отношения между съседните страни значително намалява търговския потенциал на региона, ограничавайки пазарната достъпност за отраслите износители и ограничавайки възможностите за растеж като резултат от износа.

Поради тези условия търговските отношения на балканските държави имат междуетраслов характер на търговията (inter-industry trade) с по-напреднали и далечни страни на Западна Европа,¹³ което оказва сериозно неблагоприятно въздействие на индустриалната структура на региона. Както вече видяхме, международната икономическа теория показва, че търговията със съседните страни е по-интензивна и обикновено има вътрешноотраслов характер (intra-industry trade), оставяйки повече пространство на отраслите да се развиват. Защото международните специализации не са взаимно изключващи се и разделението на труда става *във*, а не *между* сектори.¹⁴ Следователно липсата на търговски отношения между балканските страни ги насочва повече към междуетраслов тип специализация с технологично по-напреднали западноевропейски страни, което е по-скоро неблагоприятно за индустриалното развитие в региона. В този смисъл, предишните и сегашните "гранични условия" в него са създали "липсващ фактор" в търговските отношения, който на свой ред е наложил допълнителни пречки на така или иначе слабата структура на балканската икономика.

Ето защо твърдим, че представянето на Балканските икономики е било повлияно от тяхното изкуствено разделение преди и след периода на 1989г. и последващите ограничения повлияли на структурата и равнището на външноикономическите отношения в региона. Въпреки че няма пряко емпирично доказателство в подкрепа на това, сме уверени, че един прост пространствен (териториален) модел на търговските взаимоотношения ще предвиди за всяка балканска държава много различно равнище и структура на търговията в сравнение със съществуващата, в случай че бариерите пред търговията със съседните страни не въздействат по сегашния начин.

¹² Petrakos G. and Christodoulakis N. (1997) Economic Development in the Balkan Countries and the Role of Greece: From Bilateral Relations to the Challenge of Integration. London: Discussion Paper Series No 1620, Centre for Economic Policy Research (CEPR)

¹³ Landesmann M. (17-18 April, 1998) Features of East-West European integration: cost structures and patterns of specialization, Paper presented in the international workshop on: "Competitiveness of the CEFTA countries: measurement and trends in the period of preparation to join the EU". Bratislava.

¹⁴ Petrakos G. (1997b) A European Macro-Region in the Making? The Balkan Trade Relations of Greece. European Planning Studies, Vol. 5, No. 4, pp. 515-533. Petrakos G. (1999) La Grece et les Balkans: Une Géographie perdue à retrouvée, Revue d' Etudes Comparatives Est-Ouest, Vol. 30. No. 4, pp. 177-199.

4. Заключение: можем ли да направим правилния избор за бъдещето?

Тази студия няма за цел да представи доводи за същността на толкова много спорове и конфликти между етническите групи или държави на Балканите. Нашият принос е в друга посока. Тук се опитахме да покажем, че фрагментацията и конфликтите имат висока цена за всички страни в региона, а не само за тези, които са пряко въввлечени в спор или война. В резултат, в най-голям интерес на хората и правителствата на Балканите е този факт да се вземе под сериозно внимание и да се изследват различните варианти по по-информиран и задълбочен начин. Правейки това, те трябва да се обръщат по-рядко към своето минало, характерно с разделението, и по-често към възможността за общо бъдеще. Други страни като Германия и Франция, или Германия и Великобритания, които в миналото са водили кървави войни, направиха това след Втората световна война и за последния половин век се радват на стабилност и просперитет. Учейки се от другите е рецептата за успех, ако човек е достатъчно умен да избере положителни примери.

При разглеждането на различните варианти хората и правителствата на Балканите също трябва да се вгледат по-внимателно в своята конкретна среда и в доминиращите тенденции към интеграция в Европа. Да се движим с по-бърза стъпка към глобална икономика, като част от огромен икономически съюз, е изключително важно условие за оцеляване и просперитет, особено за малките страни. При определени условия е много вероятно след две десетилетия всички европейски държави да бъдат членки на най-силната икономическа организация в света – Европейския съюз. Имайки предвид, че това е декларираната стратегическа цел на европейските страни, които сега не са членки на Съюза, три момента заслужават внимание, изработващи политиката и вижданията на Балканите. Първо, при сегашните условия на етнически напрежения и спорове, едва ли е вероятно някоя балканска страна (освен Словения) въобще да се присъедини към ЕС. Второ, дори и още една или две балкански държави да успеят да станат членки, техните ползи от членството ще бъдат по-малки, а разходите им – по-значителни, ако големи части от балканския регион останат извън Съюза. Трето (и може би по-важно), съществуващите напрежения и конфликти за граници и етнически групи ще станат малко или много безсмислени при членство в по-голям, по-силен, интегриран и международно отворен Европейски съюз.

Ако тези моменти имат смисъл, тогава е сравнително лесно да се открият двата отделни варианта, които хората и правителствата на Балканите имат. Според единия е мнението за *разрешаване* на съществуващите трудности в зависимост от “националните интереси” на всяка държава. Този вариант може да включва засилване на споровете и се възприема от въввлечените страни като игра с нулев резултат. Някои печелят и някои губят. Все пак нашият по-ранен анализ показва, че въпреки че ще има губещи на скалата на Балканите, едва ли ще има печеливши на скалата на Европа. Балканите могат да имат различен баланс на силите, или различни граници, но те все още ще са фрагментирани, може би разрушени от конфликта, по-бедни от всякога и извън ЕС. Ако стратегическата им цел все

още е членство в ЕС, ясно е, че този вариант води до ситуация на липса на реално печеливши.

Другият вариант налага разбирането, че общите интереси и цели на страните в региона са много по-важни от проблемите, които ги разделят. В този смисъл това е по-труден избор, защото изисква промяна в доминиращите разбирания на хората от всяка страна за техните съседи. Този вариант включва регионално сътрудничество, защото: това е по-добра рамка за дискутиране на трудностите; то води до (толкова необходимата) регионална стабилност; неразрешените проблеми на днешния ден могат да са несъществени в по-широкия европейски контекст на утрешния ден. И води до ситуация, в която всички са печеливши до такава степен, че всички страни постигат стратегическата си цел да станат членки на ЕС и да предложат своята стабилност, институции и просперитет на народите си.

Вторият вариант има допълнително предимство, тъй като е в съответствие с декларираното виждане на ЕС за по-голяма Европа. Това съвпадение на намеренията създава уникална историческа възможност за отворено, стабилно и икономически проспериращо пространство от Атлантическия океан до Черно море и от Северно море до Средиземно море. Това може да бъде най-ценния принос за следващите поколения. Съединените европейски щати не са по-труден проект сега, отколкото бяха Съединените американски щати преди два века. Така, както в Америка, Средиземноморието, което е слънчевия пояс на Европа, постепенно ще привлече качествени ресурси и дейности, които ще позволят бързо достигане равнищата на развитие на Запада и Севера. При едно свободно сравнение то може да се превърне в Калифорния на Европа. За хората на Балканите това е най-добрият начин да възстановят престижа и гордостта на славното си (но далечно) минало.

Този вариант изисква ЕС да предприеме две важни стъпки. Първо, да покани всички балкански страни да се присъединят в обозримо бъдеще към него, и да работи много с постоянство за хомогенизирането на статута им чрез споразумение за асоцииране анблок, което ще вземе под внимание особеностите на региона и ще бъде по-щедро, отколкото сегашните споразумения с България и Румъния.¹⁵ Тази политика е крайъгълен камък за бъдещето на Балканския регион и е единствената, която позволява в дългосрочен план унифицирането на Балканите и европейското пространство и по-добрата достъпност и връзка на Южна със Северна и Западна Европа. Второ, ЕС трябва да прилага план за стратегическо развитие на Балканския регион на различни пространствени, операционни и секторни равнища със специален акцент върху проблемите на междурегионално сътрудничество и интеграция. Този план за развитие трябва да включва ефективни мрежи за транспорт и телекомуникации, които ще позволят интеграцията на Балканите и ще разкрият специалното значение на Югоизточна Европа като създаващ се регионален пазар със значим размер и стратегическо предимство за разширяване на икономическите отношения на ЕС с региона на Черно море, източното средиземноморие и Близкия Изток.

¹⁵ Totev S. and Shahollari L. (2001) Agriculture Development and Trade in Bulgaria, FYR of Macedonia and Albania in the Context of the Common Agriculture Policy (journal) South East European Review, Volume 4 – Number 3 – October Verlagsgesellschaft, mbH, Baden Baden Germany.

Приложение

Таблица 1

Пазарен дял и равнище на развитие на балканските страни (1997)

Страни	Население		Площ		БВП		БНП на глава от населението	
	млн.	%	хил. м ²	%	млн. US долари	%	US долари	%
Албания	3	0.80	27	0.86	2,276	0.03	750	3.21
Босна	4	1.07	51	1.63	3,260	0.04	785	3.36
България	8	2.14	111	3.54	9,484	0.12	1,140	4.88
Хърватска	4	1.07	56	1.79	19,081	0.24	4,610	19.73
Македония	2	0.53	25	0.80	2,061	0.03	1,090	4.66
Гърция	11	2.94	129	4.11	119,111	1.47	12,010	51.40
Румъния	23	6.14	230	7.34	35,204	0.44	1,420	6.08
Сърбия	11	2.94	102	3.25	15,147.4	0.19	1,429	6.12
Словения	2	0.53	20	0.64	17,905	0.22	9,680	41.43
Турция	64	17.09	770	24.56	181,464	2.25	3,130	13.39
Балкани	132	35.25	1521	48.51	404,993.4	5.01	5,221	22.34
ЕС	374.5	100.00	3,135.5	100.00	8,082,297	100.00	23,367.3	100.00

Източник: World Bank (1998-99), CIA (1997), EBRD (1997).

Таблица 2

ПЧИ на Балканите, Централно-Европейските страни и ЕС (1997)

	ПЧИ за 1997		Кумулативна сума на ПЧИ до 1997	
	милиони долари	на глава от населението	милиони долари	на глава от населението
Балкански страни в преход	2,455	55.30	7,494	312.77
Централноевропейски страни в преход	8,556	125.20	40,401	736.31
Гърция	1,500	136.36	21,864	1987.64
Турция	606	9.47	6,431	100.48
ЕС	108,172	288.84	1,195,643	3192.64

Източник: Изчисления от ООН (1998).

Таблица 3

Търговски отношения между Балканските страни

Дял на износа към Балканските страни

Страни	Албания	Босна	България	Хърватска	Македония	Гърция	Румъния	Сърбия	Словения	Турция	Балкани	ЕС	Общо
България	0.5	0.1		0.3	2.0	8.8	1.4	0.0	0.2	9.9	23.1	45.0	100.0
Хърватска	0.1	15.0	0.2		1.8	0.3	0.3	0.0	12.2	0.2	30.3	51.3	100.0
Македония	1.1	0.1	1.9	3.5		1.7	0.4	10.1	4.7	2.5	25.9	43.1	100.0
Гърция	1.7	0.0	2.0	0.2	0.4		1.9	0.3	0.2	4.5	11.2	54.7	100.0
Румъния	0.0	0.1	0.7	0.2	0.1	2.1		0.2	0.2	4.2	7.9	56.6	100.0
Словения	0.1	3.4	0.2	10.0	1.8	0.3	0.3	1.3		0.4	17.8	63.6	100.0
Турция	0.2	0.1	0.7	0.1	0.3	1.1	1.4	0.2	0.1		4.2	46.7	100.0

Дял на вноса от Балканските страни

Страни	Албания	Босна	България	Хърватска	Македония	Гърция	Румъния	Сърбия	Словения	Турция	Балкани	ЕС	Общо
България	0.0	0.0		0.2	0.6	4.9	1.4	0.0	0.2	2.5	9.8	41.9	100.0
Хърватска	0.0	1.5	0.2		0.5	0.3	0.3	0.0	8.3	0.3	11.4	59.4	100.0
Македония	0.2	0.1	5.3	4.7		2.0	0.7	11.4	9.1	4.7	38.2	41.5	100.0
Гърция	0.1	0.0	1.5	0.1	0.1		0.7	0.0	0.1	1.2	3.7	67.9	100.0
Румъния	0.0	0.1	0.5	0.1	0.0	1.7		0.1	0.2	1.9	4.6	52.5	100.0
Словения	0.0	0.3	0.2	5.0	0.6	0.2	0.2	0.4		0.5	7.3	67.4	100.0
Турция	0.0	0.0	0.8	0.0	0.1	0.9	0.8	0.1	0.1		2.7	51.0	100.0

Източник: Изчисления от МВФ (1998).

Таблица 4

Търговски отношения на избрани страни с техните съседи

	Износ към съседни страни като дял от общия износ	Внос от съседни страни като дял от общия внос	Общо
Австрия	59.2	60.6	100.0
Белгия-Люксембург	46.9	49.9	100.0
Франция	43.7	42.9	100.0
Швейцария	41.8	54.8	100.0
Гърция	8.1	2.8	100.0
България	22.1	9.4	100.0
Хърватска	28.4	12.4	100.0
Македония	14.8	19.0	100.0
Румъния	4.7	4.2	100.0

Източник: Изчисления от МВФ (1998).

Литература

CIA (1997) *The World Factbook 1997*. Washington DC: Central Intelligence Agency

Dobrinsky, R. (2001) *Multi-speed transition and multi-speed integration in Europe: recent economic developments in the Balkans and their implications*, in Petrakos G. and Totev S. (eds.) *The Development of the Balkan Region*, Aldershot: Ashgate.

EBRD (1997) *Transition Report Update, April 1997*. London UK: European Bank for Reconstruction and Development

IMF (1998) *Direction of Trade Statistics Yearbook*. USA: International Monetary Fund

Jackson M. and G. Petrakos (2001) *Industrial performance under Transition: the impact of structure and geography*, in Petrakos and Totev (eds.) *The Development of the Balkan Region*. Aldershot: Ashgate, pp. 141-174

Landesmann M. (17-18 April, 1998) *Features of East-West European integration: cost structures and patterns of specialization*, Paper presented in the international workshop on: "Competitiveness of the CEFTA countries: measurement and trends in the period of preparation to join the EU". Bratislava.

Petrakos G. (1997a) *The Regional Structure of Albania, Bulgaria and Greece: Implications for Cross-Border Cooperation and Development*. European Urban and Regional Studies, Vol. 4, No 3, pp 193-208

Petrakos G. (1997b) *A European Macro-Region in the Making? The Balkan Trade Relations of Greece*. European Planning Studies, Vol. 5, No. 4, pp. 515-533

Petrakos G. (1999) *La Grece et les Balkans: Une Geographie perdue at retrouvee*, Revue d' Etudes Comparatives Est-Quest, Vol. 30. No. 4, pp. 177-199

Petrakos G. and Christodoulakis N. (1997) *Economic Development in the Balkan Countries and the Role of Greece: From Bilateral Relations to the Challenge of Integration*. London: Discussion Paper Series No 1620, Centre for Economic Policy Research (CEPR)

Petrakos G. and Totev S. (2000) *Economic Structure and Change in the Balkan Region: Implications for Integration, Transition and Economic Cooperation*. International Journal of Urban and Regional Research, Vol. 24, No. 1, pp. 95-113

Petrakos G. and Totev S. (2001) (eds.) *The Development of the Balkan Region*. Aldershot: Ashgate.

Petrakos G. and Christodoulakis N. (1998) *Transition in the Balkans: Patterns of Change and Policies to Overcome marginalisation and Disintegration*. Phare-ACE Program "Structural Changes and Spillovers in the East European Reform Process", Final Report, Imperial College Management School, University of London

Shahollari L. and Totev S. (2001) *Agriculture Development and Trade in Bulgaria, FYR of Macedonia and Albania in the Context of the Common Agriculture Policy*. Paper prepared for the final report of the Phare ACE Project P97-8196-R "Overcoming Isolation. Strategies of Development and Policies of Cross-Border Co-operation in South Eastern Europe after "Agenda 2000"

Slaveski T. and Nedanovsky P. (2001) *Foreign Direct Investments in the Framework of Cross-Border Cooperation in the Selected Balkan Countries*. Paper prepared for the final report of the Phare ACE Project P97-8196-R "Overcoming Isolation. Strategies of Development and Policies of Cross-Border Co-operation in South Eastern Europe after "Agenda 2000"

Totev S. (2001) *Economic Performance and Structures of South Eastern European Countries – Albania, Bulgaria, FYR of Macedonia and Greece*. Paper prepared for the final report of the Phare ACE Project P97-8196-R "Overcoming Isolation. Strategies of Development and Policies of Cross-Border Co-operation in South Eastern Europe after "Agenda 2000"

Totev S. and Shahollari L. (2001) *Agriculture Development and Trade in Bulgaria, FYR of Macedonia and Albania in the Context of the Common Agriculture Policy* (journal) *South East European Review*, Volume 4 – Number 3 – October Verlagsgesellschaft, mbH, Baden Baden Germany.

United Nations (1998) *World Investment Report 1998*. Trends and Determinants, USA

World Bank (1999) *World Development Report*. Knowledge for Development 1998/99, Oxford University Press. USA

СЪВРЕМЕННИ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ТЕНДЕНЦИИ НА РАЗВИТИЕ НА МАЛКИТЕ И СРЕДНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Основната цел на изследването е да се установи мястото, тежестта и при възможност тенденциите в развитието на сектора на МСП в България през периода 1996 – 1999г. Анализът е основан на данни на годишни баланси и отчетите за приходи и разходи на фирмите, за които НСИ събира информация. Изследвани са размерната структура на предприятията, техният принос в брутната добавена стойност, продажбите, заетостта, износьт и вносьт, анализирани са печалбата, рентабилността, дълготрайните материални активи и задължениостта на различните групи предприятия. Сравняват се резултатите по размерни групи, форми на собственост и отраслова принадлежност.

Резултатите от изследването показват, че микрофирмите се приспособяват по-лесно към условията на пазарното стопанство и като цяло размерната структура на икономиката се приближава до тази в страните от ЕС.

В студията е анализирано състоянието на сектора на малките и средните предприятия (МСП) в българската икономика през периода 1996-1999г. – неговото място, тежест и специфика, а където е възможно, се прави опит да се установят тенденциите в неговото развитие.

Анализът се основава на агрегирани данни от годишните баланси и отчетите за приходите и разходите на фирмите, за които НСИ е събирал информация през изследвания период. В съвкупността от изследвани предприятия не са включени част от финансовите предприятия – банки, застрахователни и инвестиционни дружества и инвестиционни посредници.

Една част от показателите – активи (без дълготрайните материални активи), задължения и заеми, се предоставят само от предприятията, които водят двустранно счетоводство. Поради това анализът по тези показатели се разпростира само върху тях.

Размерните групи са определени според Закона за МСП. За да има съпоставимост с анализите на МСП, които се правят в страните – членки на ЕС, е добавена междинна група – фирми със заети от 101 до 250 лица.

При анализа термините фирма и предприятие са използвани като

¹ Митко Димитров е ст.н.с. II ст. д-р в Икономически институт на БАН, директор, завеждащ секция "Икономика на фирмата", тел: 9875879, факс: 9882108, e-mail: m.dimitrov@iki.bas.bg (автор на Въведение, раздел 1-4, 8-10, изводи).

² Страхил Руйчев е докторант в УНСС, катедра "Индустриален бизнес и предприемачество", сътрудник в Центъра за развитие на предприемачеството към УНСС, тел: 9625268, e-mail: strahor@unwe.acad.bg (автор на раздел 5, 6, 7).

равнозначни.

1. Обхват на анализа

През периода 1996-1999г. се наблюдава тенденция към увеличаване на общия брой на фирмите, обхванати в анализа – от 178 хил. на повече от 211 хил. Това отразява тенденцията към нарастване на общия брой на предприятията в България, но една част от това увеличение се дължи и на по-пълния обхват на фирмите от страна на НСИ. Нараства броят на микрофирмите и малките фирми. Броят на средните фирми продължава да се колебае около 2100. Намалява броят на компаниите със 101-250 заети и на големите фирми.

Таблица 1

Брой на фирмите, обхванати от анализа

Година	Всички фирми	Микро фирми	Малки фирми	Средни фирми	МСФ – общо	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
1996	178 000	164 092	9 109	2 076	175 277	1 786	937
1997	189 367	175 101	9 825	2 040	186 966	1 626	775
1998	205 643	190 008	11 129	2 153	203 290	1 555	798
1999	211 329	195 313	11 761	2 104	209 178	1 412	739

Източник: НСИ.

Продължава да е актуален въпросът за пълния обхват на действащите фирми в България. Броят на стопанските и други субекти, регистрирани в Булстат, е съответно 546 хил. през 1998г. и 659 хил. през 1999г. Разликата между тези данни и броя на фирмите, за които НСИ успява да събере информация, частично се дължи на факта, че много фирми вече или все още не са икономически активни (80 до 100 хил. годишно). Друга част са юридически лица, които имат регистрация в Булстат, но по същество не упражняват стопанска дейност (40 до 60 хил. годишно). Въпреки това остава разлика от 150 до 200 хил., което ни кара да допуснем възможността част от фирмите да не са били обхванати от НСИ и че техният брой съвсем не е малък. Това не е само български проблем. Дори в страни с установени институции и традиции в събирането на информация не могат да бъдат обхванати абсолютно всички компании. Необхванати са обикновено микрофирмите и затова статистическите институти на редица държави предпочитат дори да не предоставят официални данни за такива с по-малко от 5 заети лица.

Логично е да се предположи, че необхванатите предприятия в България също са микрофирми и че техният брой е по-голям, отколкото в страните с развита пазарна икономика. Този факт трябва да се има предвид, когато се правят например международни сравнения за броя на фирмите на 1000 човека от населението или за гъстотата на фирмите, или когато се оценяват показателите за дейността на микрофирмите като размерна група. Извадката, с която разполагаме, обаче е достатъчно пълна за другите размерни групи, както и за групата на МСП общо, особено за показателите, които не са свързани с броя на предприятията, а със заетите и дейността на фирмите.

2. Структура на фирмите според техния размер, форма на собственост и отраслова принадлежност

На пръв поглед размерната структура на предприятията изглежда неизменна. Промените в рамките на една година водят до увеличение или намаление с десети или дори стотни от процента. След първоначалните бързи и драстични промени в размерната структура, дължащи се на масовото, бурно създаване на микро- и малки предприятия, делът на тези две групи надхвърля 98% от общия брой на предприятията в България, в т.ч. над 92% само за микрофирмите.

При толкова голяма тежест само на една размерна група наистина промените изглеждат незначителни от гледна точка на статистическия анализ. Повече резултати в този случай могат да се постигнат, ако акцентът в анализа се насочи към групите с малка тежест. Останалите три размерни групи имат 1% или дори по-нисък относителен дял и при тях дори най-малките промени имат сравнително важно значение.

Данните от табл. 2 показват определена тенденция към промяна на размерната структура на предприятията. Увеличени са броят и относителният дял на микро- и на малките фирми. При първата група тази тенденция е съвсем слаба, а що се отнася до относителния им дял, по-скоро може да се говори за стагнация. При останалите три групи и през 1999г. се наблюдава намаление с 0,04 до 0,09 процентни пункта, но относително това прави 5 до 10% годишно, което съвсем не е за подценяване.

Таблица 2
Структура на изследваните фирми по големина и форма на собственост (%)

	Всички фирми	Микро фирми	Малки фирми	Средни фирми	МСФ – общо	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
1996 г.							
Обществен сектор	100	11,35	30,18	18,73	60,26	24,21	15,53
Частен сектор	100	94,49	4,40	0,67	99,56	0,34	0,10
Общо	100	92,19	5,12	1,17	98,48	1,00	0,53
1997 г.							
Обществен сектор	100	17,04	34,33	18,17	69,54	19,29	11,17
Частен сектор	100	94,04	4,58	0,72	99,34	0,47	0,18
Общо	100	92,47	5,19	1,08	98,74	0,86	0,41
1998 г.							
Обществен сектор	100	19,59	34,82	17,93	72,34	17,04	10,61
Частен сектор	100	93,57	4,94	0,78	99,29	0,49	0,22
Общо	100	92,40	5,41	1,05	98,86	0,76	0,39
1999 г.							
Обществен сектор	100	24,76	34,33	15,11	74,20	14,36	11,47
Частен сектор	100	93,24	5,21	0,83	99,28	0,68	0,22
Общо	100	92,42	5,56	1,01	98,99	0,67	0,35

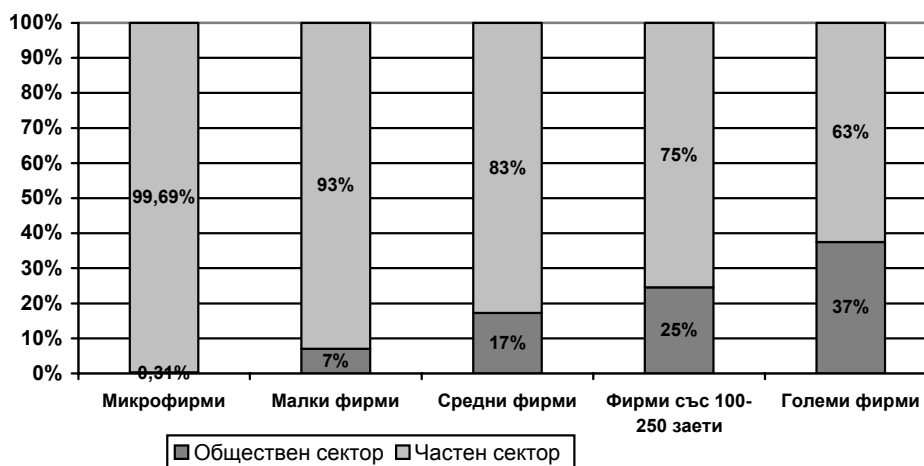
Източник: НСИ и собствени изчисления.

Причините за посоченото намаление са две. Първо, част от фирмите с над 101 заети отпаднаха поради изпълнението на програмата за изолация и реструктуриране на губещите държавни предприятия. С по-голяма тежест е втората причина – продължава съкращаването на заети основно в държавните предприятия, което за една част от тях означава преминаването им в по-ниска размерна група.

Източникът на промени са главно държавните предприятия, които са едва 1.14% от всички фирми в страната, но промените в тях се отразяват върху размерната структура най-вече чрез средните и големите предприятия, където относителният дял на държавните е все още значителен (вж. фиг. 1).

Фигура 1

Дял на обществения и частния сектор по групи предприятия

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Интересни са структурните промени вътре в държавния и частния сектор. Противно на общата тенденция, относителният дял на частните микрофирми намалява през целия период. Причината не е в съкращаването на техния брой, а в това, че броят и относителният дял на предприятията от всички останали размерни групи се увеличава много по-бързо в резултат от приватизацията. Ако се сравни структурата на частния сектор с общата структура, се вижда, че все още частните микрофирми са с по-висок, а всички останали групи – с по-нисък дял, отколкото в цялата икономиката. Това означава, че може да се очаква още известно време – до приключване на приватизацията на МСП, да се развива процес на разнопосочна промяна на структурата на предприятията от частния сектор.

През 1999г. в държавния сектор продължава да се наблюдава типичната за него размерна структура, при която относителният дял на микропредприятията е много по-нисък, а този на всички останали групи – много по-висок в сравнение с икономиката като цяло.

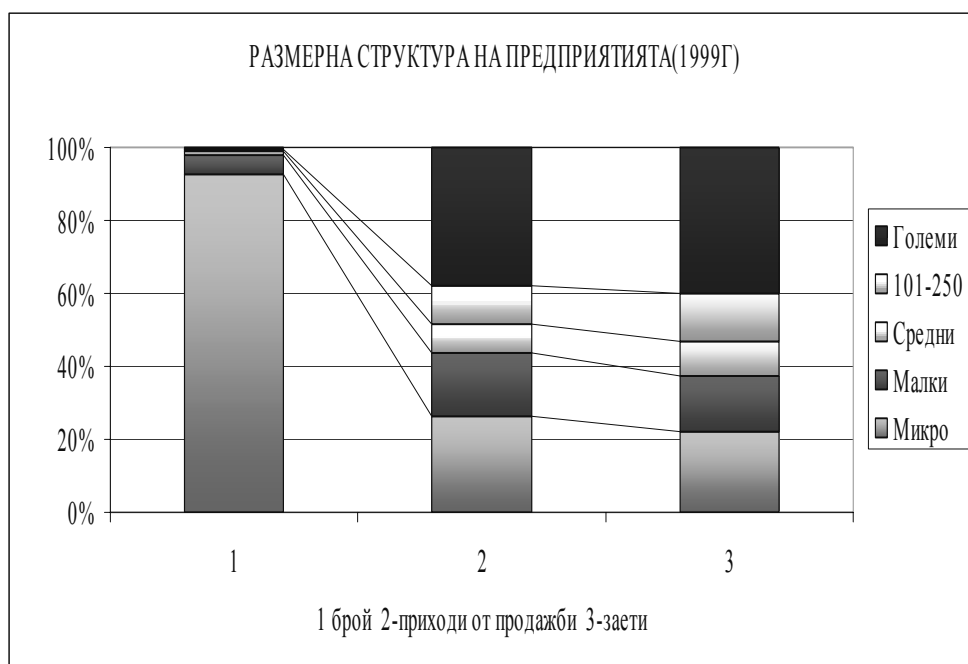
По-точна представа за важноста на различните размерни групи предприятия дава техният относителен дял в заетите лица или в приходите от продажби (вж. фиг. 2). Тези показатели дават възможност да се преодолее потискащото на пръв поглед влияние на огромния брой микропредприятия и картината за размерната структура на икономиката да бъде по-реалистична.

От фиг. 2 ясно се вижда, че сред предприятията, за които НСИ събира информация, най-висок относителен дял имат големите (около 40%), на второ място са микропредприятията (малко над 20%), след тях са малките, тези със 101-250 заети и средните предприятия. Данните показват

нормализация на размерната структура на българската икономика, изразяваща се в увеличаване дела на микро- и малките предприятия и намаляване този на големите в броя на заетите и приходите от продажби на предприятията. Като цяло подреждането по важност на размерните групи предприятия съвпада с това в ЕС, но все още делът на големите фирми в България е доста по-висок, а на микропредприятията – доста по-малък от този в Съюза.³

Фигура 2

Размерна структура на предприятията (1999г.)

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Промените в относителния дял на предприятията (вж. табл. 3) могат да се разглеждат като основен показател за икономическата активност в съответните отрасли. През целия 4-годишен период в два от отраслите – “преработваща индустрия” и “строителство”, относителният дял на предприятията намалява. Този факт е в съзвучие с общото състояние на двата отрасъла. Разликата е в това, че за индустрията по-лошите резултати, в сравнение със средните за страната могат да се разпрострат върху целия 10-годишен преходен период, докато при строителството има един първоначален етап на повишена активност – особено в сектора, свързан с жилищното строителство, са създадени много нови фирми. Освен това през 1999г. намалението на относителния дял на предприятията в отрасъл “Строителство” е минимално и може да се говори за стабилизиране на относителния дял на строителните фирми.

³ Вж. European Observatory for SME, EIM, 1996, p. 49.

Таблица 3

Структура на фирмите по агрегирани отраслови групи (%)

Отрасъл	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.
Общо за страната	100,00	100,00	100,00	100,00
Селско, горско стопанство, лов и риболов	3,7	3,7	3,5	3,45
Добивна индустрия	0,1	0,1	0,1	0,08
Преработваща индустрия	13,4	12,7	12,5	11,83
Производство и разпределение на ел. енергия, газ и вода	0,1	0,1	0,1	0,07
Строителство	4,8	4,3	3,9	3,87
Търговия, ремонт на автомобили и битова техника	49,1	51,3	50,7	50,64
Хотели, общежития и обществено хранене	9,3	9,3	9,4	9,42
Транспорт и съобщения, агенции за пътуване и туризъм	7,4	6,9	7,7	7,59
Финанси, кредит, застраховки	0,4	0,4	0,5	0,71
Операции с недвижимо имущество, наемодателна дейност	9,3	9,0	8,5	9,02
Образование	0,6	0,6	0,6	0,67
Здравеопазване и ветеринарна дейност	0,3	0,3	0,5	0,59
Други услуги и дейност на неправителствени организации	1,5	1,4	1,9	2,06

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Броят на фирмите от отрасъл “Финанси, кредит и застраховки” нараства по-бързо, отколкото общия брой на фирмите в страната. Същото се отнася и за техния относителен дял. Прави впечатление, че увеличението е съществено през последните 2 години и особено през 1999г. (+42%).

През последните 2 години почти всички отрасли, в които се предлагат лични или производствени услуги, показват увеличение на относителния дял на фирмите. В същото време в отрасъл “Търговия” се отчита намаление или стабилизиране, но след като през 1997г. има чувствително увеличение с 2 процентни пункта. Съществува известна “цафетност” в реакцията на предприятията от различните отрасли на макроикономическата стабилизация. Най-бързо са реагирали фирмите от отрасъл “Търговия”, след това от “Транспорт и съобщения”, “Туризъм”, “Финанси” и “Други услуги”, докато промишлените предприятия ще реагират вероятно през следващите години.

Структурата на предприятията по отрасли отразява няколко показателни зависимости и тенденции. От всички създадени фирми най-голям е дялът в отрасъл “Търговия” – през последните 4 години около половината от всички фирми осъществяват дейността си в него. Следващи по брой на фирмите са отраслите “Преработващата индустрия”, “Хотели, общежития и обществено хранене”, “Операции с недвижимо имущество” и “Транспорт, съобщения, агенции за пътуване и туризъм” – във всеки от тях действат от 7 до 13% от всички предприятия. В другата крайност са отраслите “Добивна индустрия” и “Производство и разпределение на електроенергия, газ и вода”, в които действат по-малко от 0,1% от общия брой на предприятията.

Микропредприятията преобладават (вж. табл. 4) в отраслите “Хотелиерство и обществено хранене”, “Транспорт и съобщения и агенции за пътуване и туризъм” и “Операции с недвижимо имущество”. В отрасъл “Финанси, кредит и застраховки” преобладават малките и микропредприятията; в “Строителство” – средните, а в останалите отрасли – “Добивна индустрия” и “Преработваща индустрия” – големите предприятия.

Таблица 4

Структура на фирмите по агрегирани отраслови групи (Б16) и големина (%)

Отрасъл	Микрофирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
<i>Общо за страната</i>	92,42	5,57	1,00	0,67	0,35
<i>Селско стопанство и др.</i>	69,48	24,03	4,12	1,82	0,55
<i>Добивна индустрия</i>	44,51	19,08	8,67	11,56	16,18
<i>Прераб. индустрия</i>	78,81	12,97	3,47	2,87	1,88
<i>Ел. енергия, газ и вода</i>	41,30	15,94	7,97	9,42	25,36
<i>Строителство</i>	80,13	14,12	3,02	2,11	0,61
<i>Търговия и ремонт</i>	96,50	3,10	0,27	0,11	0,02
<i>Хотели и др.</i>	97,24	2,20	0,31	0,18	0,09
<i>Транспорт, съобщения и др.</i>	95,30	3,12	0,79	0,52	0,29
<i>Финанси, кредит, застраховки</i>	92,27	7,13	0,40	0,13	0,07
<i>Недви. имущество и наеми</i>	94,43	4,40	0,67	0,36	0,14
<i>Образование</i>	96,04	3,33	0,35	0,21	0,07
<i>Здравеопазване</i>	96,77	2,83	0,32	0,08	0,00
<i>Други услуги</i>	91,67	6,15	0,94	1,10	0,14

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Подобно разнообразие в преобладаващите размерни групи за различните отрасли е типично за пазарните икономики. По този признак отраслите в нашата страна също се приближават до състоянието в развитите икономики. Сравнението с ЕС показва, че различие съществува само в един отрасъл – “Транспорт и съобщения”. В страните от Съюза в “Транспорт” преобладават големите предприятия, а в “Агенции за пътуване и туризъм” – малките и средни. В България данните за тези две групи са обединени и според тях преобладаващи са микропредприятията. Причината е в наличието на многобройни микрофирми, предлагащи услуги за пътуване и туризъм, които в бъдеще вероятно ще бъдат уедрени в резултат от вътрешната и външната конкуренция.

Като цяло резултатите от анализа на структурата на фирмите според техния размер, форма на собственост и отраслова принадлежност показва, че тези структури до голяма степен са нормализирани. Във всяка от тях съществуват частични диспропорции, чието преодоляване в основни линии ще определя насоките на промени през следващите години.

3. Приносът на МСП в brutната добавена стойност

През 1999г. малките и средните предприятия са създали 30,72% от brutната добавена стойност (БДС) на всички фирми в България (вж. табл. 5). Продължава тенденцията, започнала от 1998 г., на увеличаване на този дял, като през 1999г. е надхвърлен най-високият, регистриран досега дял – 27,3% през 1996г. Това е положителна тенденция, отразяваща процеса на приближаване на размерната структура на българската икономика до тази на развитите пазарни икономики. Ако се вземе предвид дефиницията за МСП, която се използва в ЕС (до 250 заети лица), делът на БДС, създадена в тях, е още по-голям – 42,76%. Въпреки благоприятните тенденции на увеличения, този дял все още е по-нисък в сравнение със западноевропейските страни, където надхвърля 50%.

Таблица 5

Дял на фирмите според тяхната големина и сектор
в брутната добавена стойност (%)

	Микрофирми	Малки фирми	Средни фирми	МСФ – общо	Фирми със 101 до 250 заети лица	Големи фирми
1996 г.						
Общо	9,81	11,37	6,11	27,29	11,04	61,67
Обществен сектор	3,61	4,25	3,54	11,40	9,72	78,87
Частен сектор	26,43	30,45	13,02	69,90	14,58	15,51
1997 г.						
Общо	6,44	9,56	6,40	22,40	12,26	65,34
Обществен сектор	0,27	3,34	3,37	6,98	8,57	84,44
Частен сектор	16,76	19,96	11,44	48,16	18,42	33,42
1998 г.						
Общо	9,08	9,94	6,36	25,38	12,20	62,43
Обществен сектор	0,39	2,58	3,55	6,52	7,72	85,76
Частен сектор	18,95	18,31	9,55	46,81	17,29	35,91
1999 г.						
Общо	13,35	10,77	6,6	30,72	12,04	57,24
Обществен сектор	1,76	3,75	2,33	7,84	6,44	85,72
Частен сектор	23,14	16,69	10,2	50,03	16,76	33,21

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Основен принос за увеличаване дела на МСП в създадената от всички фирми брутна добавена стойност имат предприятията от най-малките размерни групи – микрофирмите (+3,54%). Стойностите за останалите размерни групи – средни предприятия и със заети от 101 до 250 лица, са близки до тези през 1997 и 1998г. Увеличението се дължи основно на рязкото нарастване на отчетената брутната добавена стойност, която се пада на една микрофирма (+44,1%), докато големите предприятия регистрират намаление (-0,4%), а тези от останалите размерни групи – сравнително слабо увеличение: малките предприятия – +3,2%, средните – +6,8% и тези със 101-250 заети – +9,4%. Посочените подчертано положителни резултати за предприятията от по-малките размерни групи не са изненадващи. Потвърждават се установени вече и при другите икономики зависимости – при стабилизиране на макроикономическите условия в една страна малките фирми са тези, които първи се възползват, реагират най-бързо и първи регистрират растеж.

Интересен е анализът на приноса за посочените тенденции според собствеността на отделните размерни групи предприятия (вж. табл. 6). Най-голям е на частните микрофирми – +4,19 процентни пункта, което е с 22% повече от 1998 г. Останалите групи показват резултати, близки до тези от предишните години. Микрофирмите от общественния сектор имат най-високо относително увеличение на приноса си (4,5 пъти), но то е само 1,4 процентни пункта, тъй като относителният дял на тези групи е много малък.

Повече от половината БДС през 1999г. е създадена в предприятията от частния сектор, в предприятията от общественния сектор тя преобладава единствено при големите предприятия (почти 70%). При останалите размерни групи от 75 до 95% от БДС се създава в предприятията от частния сектор на икономиката.

Таблица 6

Брутната добавена стойност, създадена от една фирма по размерни групи и сектори (хил. лв. по текущи цени)

	Всички фирми	Микро фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
1996 г.						
Общо	4803	511	10672	25175	52860	562716
Обществен сектор	126409	40253	17820	23867	50749	642146
Частен сектор	1342	375	9277	26222	57106	209440
1997 г.						
Общо	42055	2931	77512	249685	600410	6714018
Обществен сектор	1288114	20704	125310	239189	5725956	9738571
Частен сектор	16072	2864	70042	255205	623988	2904670
1998 г.						
Общо	42049	4130	77244	255378	678334	6764473
Обществен сектор	1414737	28178	104849	280211	640863	11432670
Частен сектор	20000	4050	74118	246156	699071	3209225
1999 г.						
Общо	41,18	5,95	79,68	272,81	742,01	6741,55
Обществен сектор	1649,6	117,46	180,29	254,48	739,37	12328,09
Частен сектор	22,59	5,61	72,05	276,65	742,87	3392,05

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Анализът на приноса на МСП в създаването на брутна добавена стойност през 1999г. дава основания да се направят следните изводи:

- МСП показват по-добра приспособимост и по-бързо се възползват от подобряването и стабилизирането на макроикономическите показатели на икономиката;
- частните микрофирмите са с най-голям принос за нарастването на брутната добавена стойност през последната година;
- положителен, но не толкова висок е растежът на БДС в групите на МСП и тези със 101–250 заети лица. Резервите за по-нататъшно увеличаване на брутната добавена стойност могат да се очакват именно от ускоряване на растежа на тези предприятия – още повече, че като цяло те дават 3 пъти повече брутна добавена стойност от микрофирмите.

4. Структура на брутната добавена стойност

През 1999 г. продължава тенденцията от предишната година към промяна на структурата на брутната добавена стойност – намаляване дела на оперативната печалба и увеличаване на разходите за труд и за амортизации. Тези тенденции са много ясно изразени и са характерни за всички размерни групи (вж. табл. 7). В условията на общо увеличение на брутната добавена стойност за всички групи предприятия с изключение на големите очевидно е, че прирастът не се е разпределял равномерно между отделните компоненти. Разходите за труд и за амортизации са се увеличавали с много по-високи темпове от тези, с които се е повишавала брутната добавена стойност.

Таблица 7

Относителен дял на компонентите на брутната добавена стойност (%)

	Всички фирми	Микрофирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101- 250 заети	Големи фирми	Обществен сектор	Частен сектор
1996 г.								
Оперативна печалба	43,61	67,85	56,24	41,93	27,51	40,48	39,66	54,22
Разходи за труд	47,71	25,61	36,12	51,81	64,67	49,93	51,13	38,56
Разходи за амортизации	8,67	6,53	7,64	6,27	7,83	9,59	9,21	7,21
1997 г.								
Оперативна печалба	51,54	64,65	57,99	41,13	40,18	52,45	50,25	53,70
Разходи за труд	46,52	31,99	39,46	56,43	58,38	45,79	48,12	43,85
Разходи за амортизации	1,94	3,36	2,56	2,44	1,43	1,75	1,64	2,44
1998 г.								
Оперативна печалба	20,79	56,84	22,52	10,33	18,22	16,85	15,45	26,87
Разходи за труд	62,33	33,13	64,13	73,59	70,13	63,61	65,29	58,96
Разходи за амортизации	16,88	10,02	13,35	16,09	11,65	19,54	19,27	14,17
1999 г.								
Оперативна печалба	16,26	52,39	13,29	2,91	14,03	10,39	9,39	22,05
Разходи за труд	63,82	36,06	67,73	74,35	70,93	66,85	68,99	59,45
Разходи за амортизации	19,92	11,55	18,98	22,74	15,04	22,76	21,61	18,5

Източник: НСИ и собствени изчисления.

В резултат от хиперинфлацията през 1996/1997г. изключително много са обезценени както работната сила, така и материалните активи. След 1997г. разходите за тези компоненти започват постепенно да се увеличават. От друга страна, тези разходи са до голяма степен нормативно определени – ревалоризацията на стойността на дълготрайните активи, увеличаването на минималната работна заплата, на социалните плащания и др. стават с решения на правителството и всички фирми се съобразяват с тях. За това допринасят и мерките за подобряване на отчетността, предприети през последните години. Следователно структурните промени в БДС до голяма степен отразяват процеса на нормализиране на разходите за труд и за амортизации, обусловени са от политиката на правителството, и са в съответствие с общата тенденция към нормализация на икономическия живот в страната.

Това твърдение може да бъде подкрепено и от сравнението с дела на разходите за труд в добавената стойност на различните групи предприятия в ЕС през 90-те години. При всички фирми този дял е 58%, микрофирмите имат по-нисък дял от средния, а всички останали размерни групи – по-висок, като най-висок е при малките и средните фирми.⁴ Следователно общата картина е същата. Различието е в това, че колебанията около средната величина в България са много по-големи, отколкото в ЕС.

Ако се разгледа структурата на брутната добавена стойност по компоненти и по размерни групи, два са случаите, които трябва да бъдат коментирани – микро- и средните фирми. При първите делът на оперативната печалба е 3,2 пъти по-висок от средния, докато при вторите – 5,6 пъти по-нисък.

Високият относителен дял на оперативната печалба при микрофирмите се съпътства от най-ниския дял от всички размерни групи на разходите за труд. Най-логичното обяснение за това драстично разминаване със структурата на другите групи предприятия, е че част от дохода на

⁴ The European Observatory for SMES, 4-th Annual Report, EIM, 1996, p. 49.

собственика е отчетен като оперативна печалба. Причините за ниския относителен дял на оперативната печалба при средните фирми са две: Първо, разходите за труд при тях са най-високи в сравнение както със средните, така и с която и да е от другите размерни групи предприятия. Втората причина става по-ясна, когато се сравни структурата на брунтата добавена стойност на тези предприятия през 1999г. с тази през 1998г. Разходите за амортизации са увеличени с 6,7 процентни пункта, което е точно толкова, с колкото е намален дялът на оперативната печалба, тъй като разходите за труд са останали на същото равнище. В случай, че се разглеждат и оперативната печалба, и разходите за амортизации като източници за инвестиции, то тогава положението на тези групи предприятия не се е променило през последната година. Нормативните изисквания са ги задължили да прехвърлят по-голяма част от брунтата добавена стойност за амортизационни разходи. Разбира се, не трябва да се подценява неблагоприятното влияние на ниския относителен дял на оперативната печалба за функционирането на едно предприятие и ако фирмите можеха да решават сами, те вероятно не биха направили толкова относително големи разходи за амортизации и за труд.

Различията в структурите на БДС между обществения и частния сектор не са толкова значими. Все пак се наблюдава една ясно изразена тенденция – разходите за труд и за амортизации при обществения сектор са по-големи от тези при частния, което е за сметка на по-малкия дял на оперативната печалба.

Това може да бъде обяснено главно със спецификата на размерните структури в двата сектора. Най-голямо значение в обществения имат големите предприятия, в които се създават 83,42% от брунтата добавена стойност. Затова относителният дял на отделните компоненти на БДС на предприятията от обществения сектор има много близък стойности до тези на големите фирми.

Структурата на БДС по отрасли (вж. табл. 8) показва много по-големи различия, отколкото по размерни групи. Първата разлика е в отношението между разходите за труд и за амортизации. В отраслите “Селско стопанство”, “Строителство”, “Финанси” и “Операции с недвижимо имущество” тя е 5-9 пъти. При останалите отрасли съотношението е 2,5 до 3 пъти. Тези различия до голяма степен са обусловени от характера на производството и спецификата на отраслите. Прави впечатление, че съотношенията са приблизително същите и през предишните години.

Втората особеност е, че съществуват отрасли, които отчитат отрицателна оперативна печалба – “Селско стопанство” и “Финанси, кредит и застраховки”. За разлика от размерните групи, в които отделните предприятия с оперативна загуба се неутрализират от печелившите предприятия във всяка група, тук губещите предприятия се натрупват в някои от отраслите. Сравнението с предишните години показва, че причината не е изцяло в отрасловите специфики, защото отраслите с губещи предприятия са различни през отделните години. През 1996г. това са “Строителство” и

“Финансови услуги”, през 1997г. липсват такива отрасли, през 1998г. са “Селско стопанство” и “Добивна промишленост”.⁵

Таблица 8

Структура на брутната добавена стойност по отрасли (%)

	Оперативна печалба	Разходи за труд	Разходи за амортизации
Общо за страната	-25,82	103,58	22,25
Селско, горско стопанство, лов и риболов	10,37	68,99	20,65
Добивна индустрия	3,82	73,16	23,01
Преработваща индустрия	21,72	55,10	23,18
Производство и разпределение на електроенергия, газ и вода	15,14	76,13	8,73
Строителство	40,53	45,23	14,24
Търговия, ремонт на автомобили и битова техника	45,22	39,13	15,66
Хотели, общежития и обществено хранене	20,50	55,88	23,62
Транспорт и съобщения, агенции за пътуване и туризъм	-439,03	276,26	62,76
Финанси, кредит, застраховки	34,36	53,81	11,82
Операции с недвижимо имущество, наемодателна дейност	8,66	83,07	8,27
Образование	23,08	65,41	11,52
Здравеопазване и ветеринарна дейност	31,99	58,17	9,84

Източник: НСИ и собствени изчисления.

5. Динамика на приходите от продажби и от основна дейност на фирмите

Главната част от приходите от основна дейност на фирмите през 1999 г. от всички сектори и размерни групи се пада на приходите от продажби. Налице е също обратнопропорционална зависимост между размера на фирмите и дела на приходите от продажби. Той е най-висок при микрофирмите – 98,10%, и най-нисък при големите предприятия – 93,21%. Тази зависимост най-вероятно е резултат от по-широките възможности на последните да генерират финансови приходи от курсови разлики - например извънредни приходи от продажби на ненужни активи и др. През 1999г. малките фирми, вкл. и микрофирмите, реализират 42,88% от приходите от основна дейност на всички предприятия, което представлява увеличение с 4,7 процентни пункта спрямо 1998г. и 10,3 – спрямо 1997г. Това нарастване на дела на малките фирми се дължи на по-бавния растеж на приходите от продажби на средните, тези с персонал между 101 и 250 човека и големите фирми, както и на увеличения брой на микро- и малки фирми в икономиката (табл. 9).

От 1997 до 1999г. групата на микрофирмите стабилно увеличава процентния си дял в общите приходи от продажби за цялата икономика. Докато през 1997г. те реализират 18,76% от общите приходи от продажби, през 1999г. този дял вече възлиза на 26,19%. Увеличението става почти изключително за сметка на големите фирми, които от 49,37% през 1997г. намаляват относителния си дял в продажбите през 1999г. до 37,61%.

⁵ Вж. Доклад за МСП 1996-1999 г., АМСП, С., 2000, с. 46.

Въпреки това последните остават размерната група с най-значителен принос в съвкупните приходи от продажби в българската икономика. Що се отнася само до частния сектор обаче, групата на микропредприятията е доминираща по този показател.

Таблица 9

Приходи от продажби на фирмите според техния размер и сектор по цени за съответната година в хиляди деноминирани левове

Сектори	Всички фирми	Микро фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101-249 заети	Големи фирми
1996 г.						
Общо	3 713 888	774 112	509 857	190 024	372 401	1 867 492
Обществен сектор	2 178 625	96 431	60 152	76 165	193 685	1 752 191
Частен сектор	1 535 262	677 681	449 704	113 858	178 716	115 300
1997 г.						
Общо	33 500 792	6 284 412	4 898 821	2 250 788	3 527 832	16 538 939
Обществен сектор	15 710 326	63 059,99	944 684,4	485 544,5	1 199 310	13 017 727
Частен сектор	17 790 467	6 221 352	3 954 137	1 765 244	2 328 522	3 521 212
1998 г.						
Общо	40 929 093	8 979 991	7 140 861	2 758 085	4 247 845	17 802 310
Обществен сектор	15 185 966	68 404,36	834 810,4	543 501,9	1 116 320	12 622 930
Частен сектор	25 743 127	8 911 587	6 306 051	2 214 583	3 131 525	5 179 381
1999 г.						
Общо	45 295 846	11 864 868	8 010 357	3 557 740	4 828 589	17 034 292
Обществен сектор	12 995 373	258 878	384 230	324 258	693 986	11 334 021
Частен сектор	32 300 473	11 605 990	7 626 127	3 233 482	4 134 603	5 700 271

Източник: НСИ и собствени изчисления.

В същото време делът на средните фирми в приходите от продажби се увеличава минимално за разглеждания период, а на тези със заети между 101 и 250 човека е почти непроменен.

Общият размер на приходите от продажби на всички фирми (по цени за съответната година) за 1999г. е нараснал спрямо 1997г. с 35,21%. Коригирано с индекса на цените за периода, реалното увеличение на приходите е 26,05%. То е резултат от влиянието на два основни фактора. Първият е настъпилата икономическа стабилизация и резултирацията от нея през 1998 и 1999г. реален ръст на БВП и потреблението. Вторият фактор е много свитото равнище на приходите от продажби на фирмите през 1997г. (които са основа на сравнението) и особено през първата ѝ половина, дължащо се на съществуващата тогава икономическа криза.

Може да се заключи, че ръстът на приходите от продажби за периода 1997 – 1999г. намалява при по-големите размерни групи. Той е най-висок при групата на микрофирмите – 88,8%, и най-нисък при големите фирми – 3%. Тези данни са доказателство за по-голямата гъвкавост и приспособимост на МСП като цяло към условията на пазарно стопанство и интензивен конкурентен натиск. Трябва да се отбележи, че ниският ръст на приходите от продажби на големите фирми се дължи изцяло на тези от общественния сектор, които реализират спад на продажбите в сравнение с 1997 г. от 13,03% (при отчитане на инфлацията спадът е дори още по-голям). Такава тенденция при групата на големите фирми от общественния сектор най-вероятно е следствие от наследените от периода на плановото стопанство управленски, организационни, производствени и т.н. негативи. А и процесът на

приватизация вече се намира в много напреднала фаза, при която значителна част от атрактивните държавни предприятия вече е в частни ръце.

Таблица 10

Средни приходи от основна дейност на фирмите според техния размер и
сектор за 1999 г. (хил. лв.)

Сектори	Всички фирми	Микро фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
Икономиката - общо	225,12	61,92	706,20	1 789,27	3 637,42	24 728,41
Обществен сектор	5 767,36	504,59	490,62	960,54	2 176,04	43 736,44
Частен сектор	161,05	60,56	722,5	1 962,64	4 113,56	13 331,82

Източник: НСИ и собствени изчисления.

През 1999г. се наблюдава известна промяна в съотношението между средните приходи от основна дейност при различните размерни групи фирми. Докато през 1998г. приходите от основна дейност на една микрофирма са 14 пъти по-малки от тези на една малка фирма и около 500 пъти по-ниски от тези на една голяма фирма, през 1999г. тези съотношения са съответно 11 и 399 пъти. Любопитен е фактът, че именно при най-малките и най-големите размерни групи предприятия от общественния сектор реализират по-високи средни приходи от основна дейност в сравнение с тези от частния, което може да се обясни със спецификата на дейността им – те оперират в стратегически за икономиката сектори като транспорт, съобщения, комуникации, производство и разпределение на електроенергия, газ, вода и др.

6. Нетна печалба и рентабилност на фирмите

В предходната точка бяха разгледани динамиката на приходите от основна дейност и от продажби на фирмите. За да бъде по-пълна представата за финансовото здраве на стопанските субекти, в тази част анализът ще се концентрира върху нетната печалба и рентабилността на фирмите.⁶ Нетната печалба представлява т.нар. предприемачески доход – тя е сумата, която остава на разположение на предприемача, след като са приспаднати доходите на лицата/институциите, осигуряващи капитала за бизнеса, платени са заплатите на персонала, дължимите ренти, такси, наеми и т.н. В този смисъл нетната печалба компенсира предприемача за поетите от него рискове и положените усилия по развитието на бизнеса. Тя е може би най-важният индикатор за “здравословното състояние” на дадена фирма, група фирми или на цялата икономиката.

Данните, представени в табл. 11, показват, че през 1998 и 1999г. нетната рентабилност на фирмите в българската икономика демонстрира значителен спад в сравнение с предходната 1997г. Докато през 1997г. тя е положителна – 3,23%, то през 1999 г. стойността ѝ вече е отрицателна – (-

⁶ Нетната печалба на фирмите е получена, като от оперативната печалба се приспаднат дължимите данъци и лихви и се прибави салдото между финансовите и извънредните приходи и разходи. Рентабилността е съотношението между нетната печалба и приходите от основна дейност.

1,39%). Тази негативна тенденция е резултат от действието на няколко фактора. На първо място, това е проведената в края на 1997г. ревалоризация на активите на фирмите, която се налага поради тяхната много ниска балансова стойност и съответно нереално ниските размери на амортизационните отчисления. Това води до значително увеличаване на разходите за амортизация през 1998 и 1999г. На второ място, както показват данните от националната статистика, през последните години се увеличава вносът на инвестиционни стоки. Българските фирми се намират в процес на активно обновяване и модернизиране на производствената си база, което също води до понижаване на оперативната и нетната печалба. Трето, през последните няколко години, негативно влияние върху нетната печалба и рентабилността на фирмите вероятно оказва отварянето на икономиката и растящата конкуренция. Тук могат да се добавят още отрицателният ефект от настъпилите финансови кризи в Азия и Русия, а също и от войната в Косово.

Таблица 11

Нетна рентабилност (нетна печалба/приходи от продажби) на фирмите
според тяхната големина и сектор за периода (%)

Размер на фирмата	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.
Икономиката - общо				
Всички фирми	-0,85	3,23	0,69	-1,39
Микрофирми	1,26	2,64	3,21	3,05
Малки фирми	-2,06	2,32	0,03	-1,97
Средни фирми	-2,78	3,27	0,05	-3,78
Фирми със 101-250 заети	-2,09	3,75	1,12	-1,77
Големи фирми	-0,90	3,58	-0,25	-3,61
Обществен сектор				
Всички фирми	-0,51	3,22	-0,64	-5,73
Микрофирми	5,69	-2,27	-0,07	8,83
Малки фирми	-4,68	0,67	-8,17	-23,03
Средни фирми	-2,87	3,25	-2,43	-9,83
Фирми със 101-250 заети	-1,12	2,1	-0,95	-6,65
Големи фирми	-8,54	3,54	-0,06	-5,30
Частен сектор				
Всички фирми	-1,35	3,23	1,51	0,35
Микрофирми	0,64	2,69	3,24	2,92
Малки фирми	-1,62	2,72	1,14	-0,91
Средни фирми	-2,72	3,28	0,65	-3,17
Фирми със 101-250 заети	-3,17	4,63	1,88	-0,95
Големи фирми	-6,98	3,76	-0,73	-0,24

Източник: НСИ; Доклад за малките и средните предприятия 1996–1999г. и собствени изчисления.

Единствената размерна група общо за икономиката, която реализира (плавно нарастваща) положителна рентабилност през целия период 1996 – 1999г., е групата на микрофирмите. Най-големите генератори на загуби в икономиката са групите на средните (-3,78%)⁷ и на големите фирми (-3,61%). Отрицателната рентабилност на българските предприятия основно се натрупва от тези в общественния сектор (-5,73%), което е още едно доказателство за по-ниската ефективност на операциите им. С изключение на

⁷ Що се отнася до средните фирми, може да се предполага, че тук ефект има и т.нар. "downsizing" – намаляването на размера на по-големите фирми и преминаването им в групата на средните.

групата на микрофирмите, в рамките на която общественият сектор е по-рентабилен от частния, при всички останали размерни групи частните фирми показват по-добри нетни финансови резултати.

Таблица 12
Нетна рентабилност на фирмите по отрасли за периода 1996 – 1999 г. (%)

Отрасъл	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.
Селско и горско стопанство	12,18	19,22	-1,7	-8,40
Добивна индустрия	-2,19	6,76	-3,7	-2,88
Преработваща индустрия	-1,45	2,83	-2,17	-7,24
Производство и разпределение на ел. енергия, газ и вода	-6,76	8,06	6,49	3,36
Строителство	-1,20	1,34	1,81	1,29
Търговия	-0,06	1,33	1,66	0,43
Хотели, общежития и обществено хранене	0,61	7,78	5,57	9,21
Транспорт и съобщения, агенции за пътуване и туризъм	-4,53	0,61	3,51	1,32
Финанси, кредит и застраховки	-15,44	10,22	71,25	-18,32
Операции с недвижимо имущество	3,68	-1,42	-1,86	9,55
Образование	14,02	10,9	12,33	3,91
Здравеопазване	2,25	1,54	12,47	7,35
Други услуги	-0,36	6,47	6,61	5,85

Източник: НСИ; Доклад за малките и средните предприятия 1996–1999г. и собствени изчисления.

Разглеждайки по отрасли, рентабилността на българските фирми също варира в значителна степен. Най-висока рентабилност постигат фирмите от отрасъл “Операции с недвижимо имущество” – 9,55%, следвани от тези от “Хотелиерството, общежития и обществено хранене” – 9,21%. Сравнително висока рентабилност показват още производството и разпределението на електроенергия, газ и вода, образованието и здравеопазването. На другия полюс се намират фирмите от финансовия сектор – (-18,32%) и тези от селското и горското стопанство (-8,4%). И при двата сектора се забелязват много силни колебания в рентабилността. Във финансовия сектор например през 1998г. тя е много висока – 71,25%. Това показва, че те до голяма степен се влияят от външни, неконтролируеми фактори (конюнктура, регулиране).

7. Приносът на МСП в заетостта

Една от основните задачи, възлагани на МСП в пазарните икономики, е откриването на нетни работни места. Именно към създаването на заетост са насочени голяма част от програмите, мерките и стимулите за развитие на МСП в развитите страни. Тази задача има по-голямо значение в държавите от Централна и Източна Европа, където някои от основните проблеми са свързани с компенсиране на негативните ефекти, които структурната реформа оказва върху заетостта и достигане на равнища на безработица, сходни с тези в членките на ЕС. Освен това тези страни, особено България, трябва да решават и специфични задачи чрез МСП като създаване на силна средна класа и формиране на нова предприемаческа култура.

През първите няколко години на прехода у нас са създадени около 400 хил. нови частни фирми, които донякъде успяват да смекчат и неутрализират процесите на премахване на излишна заетост в държавните фирми (друг е въпросът, че тези процеси протичат твърде бавно). Най-важното сега е (след като свободните пазарни ниши в икономиката до голяма степен са запълнени, конкуренцията непрекъснато расте, а големите фирми тепърва предстои да

съкратят значителен брой работни места) ще успеят ли МСП да генерират достатъчно заетост, така че равнището на безработицата като цяло да намалява? Съдейки по увеличената безработица през последните две години, отговорът на този въпрос засега е отрицателен. Още повече, ако става дума за “качествени” работни места.

Таблица 13

Дял на фирмите според тяхната големина в общата заетост за периода 1996 – 1999г. (%)

Сектор	Микро фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
1996 г.					
Икономиката - общо	16,3	11,9	8,5	16,0	47,3
Обществен сектор	0,3	4,1	6,6	18,3	70,7
Частен сектор	39,7	23,3	11,3	12,6	13,0
1997 г.					
Икономиката - общо	19	13,2	8,8	15,2	43,8
Обществен сектор	0,5	5	7,1	16	71,5
Частен сектор	33,5	19,6	10,1	14,6	22,3
1998 г.					
Икономиката - общо	20,5	14,5	9,1	14,2	41,8
Обществен сектор	0,5	4,9	7	14,1	73,6
Частен сектор	31,7	19,9	10,3	14,3	23,8
1999 г.					
Икономиката - общо	22,0	15,6	9,2	13,4	39,8
Обществен сектор	0,6	4,4	5,3	11,1	78,5
Частен сектор	31,2	20,3	10,9	14,4	23,2

Източник: НСИ; Доклад за МСП 1996 – 1999 г. и собствени изчисления.

Данните, представени в табл. 13, все пак показват, че делът на МСП в общата заетост се повишава през последните две години. Микропредприятията увеличават дела си от 16,3% през 1996г. на 22% през 1997г. Малките и средните фирми също регистрират увеличение на дела си. Общо, делът на МСП в заетостта нараства от 36,7% през 1996г. до 46,7% през 1999г. Това става основно за сметка на най-големите фирми, чийто дял за последните две години намалява с 4 процентни пункта. Тази тенденция се дължи, на първо място, на увеличаването на броя на МСП в икономиката и по всяка вероятност – на по-големия обхват на изследваните от националната статистика фирми. И на второ място, на съкращаването на работни места от страна на големите фирми (с над 100 заети).

МСП имат значително по-висок принос към заетостта в частния сектор отколкото, в обществения. През 1999г. те осигуряват 62,4% от всички работни места в частния сектор и само 10,4% от тези в обществения сектор, т.е. намалението в сравнение с 1998г. е два процентни пункта.

Направените изводи се потвърждават от данните в табл. 14. Те показват динамиката в абсолютния брой на заетите по размерни групи за периода 1996 – 1999г. Общо за икономиката броят на заетите през 1999 г. е 91,27% от този през 1996г. Това намаление се дължи на фирмите с над 100 човека персонал, при които заетите през 1999г. са с 272 899 по-малко в сравнение с 1996г. От своя страна абсолютният брой на заетите общо в МСП се увеличава през разглеждания период със 118 472 човека. За ръста на

заетостта в МСП най-голям принос имат микрофирмите, при които е налице увеличение от 25,79%. Броят на заетите в средните предприятия е с най-голяма стабилност и почти не се променя през периода.

Таблица 14

Брой на заетите по размерни групи за периода 1996 – 1999г.

Категории предприятия	1996г.		1997г.		1998г.		1999г.	
	Брой заети	Прираст (%)	Брой заети	Прираст (%)	Брой заети	Прираст (%)	Брой заети	Прираст (%)
Икономиката общо	1 769 865	100	1 656 920	93,62	1 680 115	94,93	1 615 438	91,27
Микрофирми	282 495	100	314 056	111,17	342 360	121,19	355 353	125,79
Малки фирми	205 888	100	218 281	106,02	242 192	117,63	251 300	122,06
Средни фирми	148 353	100	145 214	97,88	152 578	102,85	148 555	100,14
МСП общо	636 736	100	677 551	106,41	737 130	115,77	755 208	118,61
Фирми със 101-250 заети	279 218	100	251 540	90,09	238 881	85,55	216 673	77,60
Големи фирми	853 911	100	727 829	85,23	704 104	82,46	643 557	75,37

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Таблица 15

Среден брой на заетите във фирмите по размерни групи за периода 1996 – 1999г.

Сектори	Всички фирми	Микро фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
1996 г.						
Икономиката - общо	9,94	1,72	22,60	71,46	156,34	911,32
1997 г.						
Икономиката - общо	8,75	1,79	22,22	71,18	154,70	939,13
1998 г.						
Икономиката - общо	8,17	1,80	21,76	70,87	153,62	882,34
1999 г.						
Икономиката - общо	7,64	1,82	21,37	70,61	153,45	870,85
Частен сектор	5,41	1,81	21,02	58,29	152,77	566,71
Обществен сектор	201,28	4,89	25,98	71,21	155,53	1378,12

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Средният размер на българската фирма, измерен посредством броя на заетите, намалява с около двама човека през периода 1996 – 1999г. (вж. табл. 16). Единствено при микрофирмите има увеличение, макар и незначително. При всички останали размерни групи е налице тенденция към спад на броя на заетите в една фирма. Най-значителен е той при големите предприятия (над 250 човека персонал), всяка от които дава работа на средно 40 човека по-малко през 1999г. в сравнение с 1996г.

Приносът на МСП в заетостта по отрасли отразява специфичните черти на отделните видове бизнес, и по-конкретно – размера на необходимия капитал за “задвигването” му. В отраслите, изискващи значителни капитали

за “завъртане на колелото”, например “Добивна индустрия”, “Производство и разпределение на електроенергия, газ и вода”, “Транспорт и съобщения”, дялът на МСП в заетостта е най-малък – съответно 4,4, 2,6 и 23,7% за 1999г. Обратно, в отраслите с нисък капиталов интензитет като “Търговия”, “Хотелиерство и ресторантьорство”, “Операции с недвижими имоти” МСП имат доминиращ дял в заетостта – съответно 89,3, 75,9 и 68,2%. МСП са със значителен дял и в отрасли като “Финансови услуги” и “Здравеопазване”, но може да се очаква, че тези данни са надценени поради непълното представяне на фирмите от тези отрасли в изследването.

Таблица 16

Дял на фирмите според тяхната големина и отрасъл в заетостта през 1999г. (%)

Отрасъл	Микро-фирми		Малки фирми		Средни фирми		Фирми със 101-250 заети		Големи фирми	
	1998 г.	1999 г.	1998 г.	1999 г.	1998 г.	1999 г.	1998 г.	1999 г.	1998 г.	1999 г.
Селско и горско стопанство	8,6	11,4	33,6	36,4	21,8	18,6	27,0	18,1	9,0	15,4
Добивна индустрия	0,3	0,5	1,5	1,8	1,4	2,2	6,0	7,6	90,8	88,0
Преработваща индустрия	6,7	7,4	10,1	11,7	8,5	9,8	16,2	17,8	58,4	53,3
Производство и разпределение на ел. енергия, газ и вода	0,2	0,2	0,8	0,8	1,5	1,5	3,5	3,6	93,9	93,8
Строителство	14,7	15,6	22,3	23,8	15,9	16,2	24,5	23,7	22,6	20,7
Търговия	59,0	60,3	21,2	22,2	7,2	6,8	6,1	5,5	6,6	5,2
Хотели, обществено хранене	55,0	54,8	12,0	13,8	6,2	7,3	10,2	9,1	16,6	15,0
Транспорт и съобщения, агенции за пътуване и туризъм	14,0	13,0	5,7	5,7	5,1	5,1	8,5	6,9	66,6	69,4
Финанси, кредит и застраховки	42,3	45,6	32,9	34,9	5,6	6,9	3,9	5,9	15,3	6,8
Операции с недвижимо имущество	38,9	37,8	20,1	20,1	10,7	10,4	13,7	12,2	16,6	19,5
Образование	52,6	39,3	22,2	17,4	9,2	7,4	8,1	7,6	8,0	28,3
Здравеопазване	72,9	66,8	22,1	21,7	0,0	8,0	5,1	3,5	0,0	0,0
Други услуги	24,7	24,6	20,9	22,5	11,1	10,7	30,9	29,1	12,4	13,1

Източник: НСИ; Доклад за МСП 1996 – 1999г. и собствени изчисления.

Като цяло приносът на МСП в заетостта по отрасли през 1999 г. остава почти непроменен в сравнение с 1998г. Може да се очаква, че в близко бъдеще той действително ще се увеличи в някои отрасли като “Производство и разпределение на електроенергия”, “Транспорт” и “Здравеопазване” поради задълбочаването на процесите на приватизацията в тези сфери. Определено влияние (забавен лаг) ще изиграят и редица мерки, предприети от правителството през последната година, най-вече в инициативите на АМСР.

8. Принос на МСП в износа и вноса

През последното десетилетие МСП участват активно във външнотърговските отношения на страната. В резултат от децентрализацията на икономиката и премахването на почти всички ограничения за извършване на външнотърговска дейност все повече МСП контактуват с външни партньори.

Таблица 17

Принос на фирмите във външната търговия според тяхната големина и
сектор (%)

Сектор	Микро- фирми	Малки фирми	Средни фирми	МСФ – общо	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
Дял в износа						
1996г.						
Икономика - общо	10,60	7,65	3,22	21,47	7,44	71,09
Обществен сектор	0,08	1,09	1,09	2,26	6,07	91,67
Частен сектор	37,08	24,17	8,60	69,85	10,89	19,26
1997г.						
Икономика - общо	8,82	6,50	3,34	18,66	8,52	72,82
Обществен сектор	0,09	1,60	0,69	2,38	5,00	92,62
Частен сектор	19,58	12,56	6,60	38,74	12,87	48,39
1998г.						
Икономика - общо	9,53	7,85	4,74	22,12	11,03	66,85
Обществен сектор	0,05	1,05	2,80	3,90	3,92	92,18
Частен сектор	16,14	12,59	6,09	34,82	15,98	49,20
1999г.						
Икономика - общо	9,17	7,3	4,68	21,15	11,16	67,69
Обществен сектор	0,02	0,67	0,7	1,39	2,83	95,79
Частен сектор	14,35	11,04	6,93	32,32	15,87	51,8
Дял във вноса						
1996г.						
Икономика - общо	21,96	12,52	3,45	37,93	6,76	55,29
Обществен сектор	15,57	0,36	0,92	16,85	3,38	79,77
Частен сектор	33,09	33,58	7,82	74,49	12,61	12,89
1997г.						
Икономика - общо	11,37	13,96	3,34	28,67	10,86	60,47
Обществен сектор	0,43	7,84	0,50	8,77	1,98	89,26
Частен сектор	23,46	20,73	6,48	50,67	20,68	28,65
1998г.						
Икономика - общо	15,13	17,70	5,69	38,52	11,36	50,12
Обществен сектор	0,40	7,95	1,21	9,56	1,73	88,71
Частен сектор	23,30	23,10	8,17	54,57	16,70	28,72
1999г.						
Икономика - общо	14,49	17,28	5,42	37,19	11,34	51,47
Обществен сектор	0,13	0,83	1,11	2,07	1,25	96,68
Частен сектор	21,33	25,12	7,47	53,92	16,15	29,93

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Разглеждайки приноса на МСП във външната търговия, правят впечатление два факта (вж. табл. 17). Първо, делът на малките и средните фирми във външнотърговския оборот е по-малък от дела им в икономиката, и второ, като цяло участието им във вноса е по-голямо, отколкото в износа.

Общо делът на трите най-малки размерни групи е 21% в износа и 38% във вноса. Колебанията през последните 4 години са свързани повече със съотношението между приноса на отделните размерни групи и по-малко със съвкупния принос на микро-, малките и средните фирми.

Съществени са различията, свързани с формата на собственост на предприятията. Участието на фирмите от общественния сектор както в износа, така и във вноса е символично – около 2% общо за трите малки размерни групи. За разлика от тях делът на МСП от частния сектор е много по-близък до дела им в икономиката на страната.

По отношение на приноса на МСП по отрасли във външнотърговските отношения и специално в износа различията са твърде големи. Отраслите са обособени в две големи групи. В първата влизат “Финанси и застраховане”, “Търговия”, “Строителство”, “Селско стопанство” и “Бизнес–услуги”. В нея преобладаващ дял в износа заемат МСП. Във втората група (“Добивна индустрия”, “Преработваща индустрия”, “Енергетика”, “Транспорт и съобщения”) с по-голям принос за износа са големите предприятия (вж. табл. 18).

Различията в размерната структура на отраслите са само част от обяснението. При отраслите от втората група много силно влияние оказва фактът, че предприятията в тях са изцяло или в много голяма част държавна собственост и в повечето случаи заемат монополно положение в икономиката. Затова очакванията са, че успоредно с разширяването на приватизацията ще се нормализира най-напред размерната структура на производството, а след това и структурата на износа ще се доближава до нея.

По принцип по-големите фирми имат повече възможности да участват във външнотърговската дейност (вж. табл. 19). Единствено те имат по-голям дял на приходите от износ (25,47%) в общите си приходи в този дял за всички фирми (14,45%), а показателят за предприятията със 101 до 250 заети е близък до средния за страната. При всички останали размерни групи приходите им от износ заемат по-малък дял в общите им приходи в сравнение със средните за всички фирми.

Таблица 18

Относителен дял на фирмите в износа за 1999г. по отрасли според тяхната големина (%)

Отрасъл	Микро-фирми	Малки фирми	Средни фирми	МСФ – общо	Фирми със 101 до 250 заети лица	Големи фирми
Селско, горско стопанство, лов и риболов	20.02	32.19	6.54	58.75	20.25	21.00
Добивна индустрия	0.06	0.86	0.12	1.04	1.04	97.91
Преработваща индустрия	1.67	3.57	3.65	8.89	11.13	79.98
Строителство	14.10	35.56	16.06	65.72	5.28	29.00
Търговия и ремонт	50.21	24.91	11.24	86.36	10.91	2.73
Хотели и обществено хранене	1.56	20.52	0.14	22.22	23.71	54.07
Транспорт и съобщения	25.74	27.86	0.93	54.53	0.74	44.73
Финанси, кредит, застраховки	0.45	4.41	0.27	5.13	3.19	91.68
Операции с имущество и бизнес-услуги	31.48	17.84	5.73	55.05	44.95	0.00
Здравеопазване	0.06	0.63	3.46	4.15	45.44	50.41
Други услуги	49.21	49.21	0.85	99.27	0.73	0.00

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Тенденцията също е много ясна – делът на приходите от износ нараства от 5,22% за микрофирмите до 14,93% за тези със 101-250 заети. Затова, когато става дума за приближаване на структурата на износа до тази на производството, не може да се очаква пълно съответствие, а по-скоро приближаване на двете структури, при което в първата ще преобладават по-високите размерни групи.

Интерес представлява сравнението между дела на приходите от износ по форма на собственост на предприятията. Според претеглените резултати делът на фирмите от общественения сектор е по-значим, тъй като тежестта на големите фирми е по-голяма. Във всяка отделна размерна група частните предприятия имат по-висок дял на приходите от износ в общите им приходи в сравнение с държавните. Разликата при отделните групи е 1,5 до 2 пъти, а

при микропредприятията е многократно по-голяма. Тази тенденция се наблюдава от 1996г. Изключенията са само две – средните фирми през 1998г. и предприятията със 101 до 250 заети през 1996г. Това е резултат, при равни други условия, от по-голямата предприемчивост и активност на частните фирми.

Таблица 19

Дял на приходите от износ в общите приходи от основна дейност на фирмите по групи според техния размер и сектор (%)

Сектор	Всички фирми	Микро-фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101 до 250 заети лица	Големи фирми
1996 г.						
Икономиката - общо	15,99	8,55	8,79	9,88	11,87	22,28
Обществен сектор	19,22	0,40	6,19	6,02	13,24	21,96
Частен сектор	11,23	9,69	9,23	12,40	10,36	27,02
1997 г.						
Икономиката - общо	19,25	9,43	8,63	9,28	15,23	28,15
Обществен сектор	22,42	5,30	6,08	4,70	14,20	25,16
Частен сектор	16,39	9,47	9,24	10,61	15,78	39,12
1998 г.						
Икономиката - общо	14,80	6,72	6,79	10,36	15,42	22,22
Обществен сектор	16,02	1,72	3,12	12,86	8,47	17,73
Частен сектор	14,06	6,76	7,29	9,76	17,94	33,18
1999 г.						
Икономиката - общо	14,45	5,22	6,04	8,55	14,93	25,47
Обществен сектор	17,83	0,15	4,09	4,98	9,29	19,64
Частен сектор	13,05	5,35	6,14	8,92	15,91	36,94

Източник: НСИ и собствени изчисления.

9. Дълготрайни материални активи

Разликата в стойността на дълготрайните материални активи (ДМА) по размерни групи предприятия е естествена. Затова интерес за анализа представлява съотношението, както и тенденциите на неговата промяна, породени от промяната на величината на ДМА по групи предприятия.

През 1999г. за първи път след 1996г., откакто се наблюдават промените в сектора на МСП, тенденцията се прекъсва и стойността на ДМА в МСП се увеличава по-бързо, отколкото в големите предприятия. Съотношението между средната стойност на ДМА в една голяма в сравнение с една микрофирма намалява от 2400 на 1780 пъти, а спрямо една малка фирма – от 100 на 92 пъти. Причината е в това, че ДМА в МСП през 1999г. се увеличават много по-бързо от тези в големите предприятия. Най-значително, с близо 50%, е увеличението в микрофирмите, в малките и средните предприятия и тези със 101 – 250 заети – около 20%, а в големите – с 10,5%.

Посочените промени отново потвърждават направения извод, че МСП първи реагират на стабилизацията на макроикономическите условия в страната и първи регистрират растеж. Тенденцията към увеличение на ДМА е забавена с една година в сравнение с регистрирания ръст на брутната добавена стойност на заетите, но това е обяснимо. Необходимо е технологично време за въвеждане на ДМА, докато другите показатели

първоначално могат да нарастват и чрез използване на съществуващи резерви.

Таблица 20

Балансова стойност на ДМА, инсталирани в една фирма в края на съответната година (хил. лв. по текущи цени)

Година	Всички фирми	Микро-фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101-250 заети	Големи фирми
1996	5088	479	8543	22941	52378	646032
1997	69512	4060	96646	404500	833546	12028575
1998	84085	6137	148023	509231	997363	14825453
1999	89,76	9,18	178,16	613,85	1190,34	16384,41

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Много бързото нарастване на ДМА за една микрофирма – 2-3 пъти по-голямо в сравнение с МСП и близо 5 пъти по-голямо в сравнение с големите предприятия, се нуждае от по-обстояен анализ, особено от гледна точка на възможната политика спрямо сектора на МСП. Кредитът в България е труднодостъпен и скъп. Инвестиция от 6 до 10 хил. лв. средно за една микрофирма е възможно да бъде направена дори и при враждебна кредитна система. Но за сума от 150 до 200 хил. лв., колкото е средната инвестиция за една малка фирма, помощта на кредитните институции е от особено важно значение. Малките и средните предприятия имат потенциал за растеж, но той не може да бъде или би могъл да бъде осъществен много трудно и бавно, ако се разчита само на вътрешнофирмено финансиране.

Необходимо е да се предвидят мерки, които да улеснят достъпа и да направят по-евтин кредита за МСП с потенциал за растеж, да се подпомогнат потенциалните динамични предприемачи. Създаването на условия за облекчено целево финансиране на тази група предприятия е обосновано поне по две причини. Рискът за тяхното финансиране е по-малък, тъй като те са установени на пазара, имат бизнес-история, активи, които да заложат, могат да участват частично във финансирането и т.н. Втората причина е, че чрез подпомагане на динамичните МСП може да се улесни решаването на проблемите на растежа и заетостта в икономиката, т.е. решават се не само частни проблеми на група предприятия, но и на цялата икономиката.

10. Задлъжнялост на фирмите

Данните за задълженията и заемите на фирмите са интересен материал за анализ. Като цяло задълженията на фирмите нарастват с около 20% през 1999г. в сравнение с предишната. Причината за това са предприятията от две размерни групи – микро- и тези със 101-250 заети. Фирмите от всички останали групи намаляват чувствително обема на задълженията си – от 2 пъти за големите до 15 пъти за малките (вж. табл. 21). При заемите също се наблюдава увеличение за всички фирми, което се дължи отново на групите на микропредприятията и тези със 101-250 заети.

Причините за тези разнопосочни тенденции могат да бъдат потърсени чрез анализ на структурата на задълженията, а и на заемите на фирмите от различните размерни групи.

Таблица 21

Обща стойност на задълженията и заемите за една фирма от дадена група предприятия (хил. лв., по текущи цени)

	Всички фирми	Микро- фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми със 101- 250 заети	Големи фирми
1996г.						
Задължения	10168	1406	27053	54312	99933	1111444
Заеми	6798	449	14687	36141	77959	841159
1997г.						
Задължения	43884	6395	123123	297407	541352	5798244
Заеми	25538	2454	56196	156517	278293	3977325
1998г.						
Задължения	53158	8764	175608	428541	648515	6743006
Заеми	29503	4884	70513	202430	342624	4242686
1999г.						
Задължения	64,68	13,95	13,13	105,02	723,63	3822,41
Заеми	37,76	8,59	4,96	48,66	395,32	2684,77
Краткосрочни заеми	25,96	12,18	23,29	24,51	41,54	30,04
Дългосрочни заеми	74,04	87,82	76,71	75,49	58,46	69,96

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Таблица 22

Структура на задълженията на фирмите (%)

	Всички фирми	Микро- фирми	Малки фирми	Средни фирми	Фирми с 101- 250 заети	Големи фирми
1996г.						
Задължения към държавния бюджет	13,66	4,61	5,22	9,12	9,48	18,87
Задължения към доставчици	46,53	59,89	49,53	43,29	48,53	42,87
Задължения към персонала	3,26	0,53	3,03	3,50	6,10	3,42
Задължения към социалното осигуряване	2,53	0,31	0,93	1,91	3,42	3,32
Други задължения	34,01	34,66	41,29	42,18	32,48	31,52
1997г.						
Задължения към държавния бюджет	13,43	4,12	5,22	6,49	9,34	19,70
Задължения към доставчици	42,20	52,25	45,49	48,74	37,24	38,90
Задължения към персонала	3,56	0,79	3,35	4,83	6,44	3,58
Задължения към социалното осигуряване	2,15	0,36	1,19	2,27	3,19	2,64
Други задължения	38,65	42,47	44,74	37,67	43,78	35,18
1998г.						
Задължения към държавния бюджет	16,18	5,68	6,73	7,43	11,14	25,30
Задължения към доставчици	37,96	46,38	39,35	33,05	35,42	36,16
Задължения към персонала	3,59	0,96	2,78	4,50	6,58	3,98
Задължения към социалното осигуряване	3,19	0,41	1,67	2,87	4,52	4,41
Други задължения	39,08	46,57	49,47	52,16	42,35	30,14
1999г.						
Задължения към държавния бюджет	11,67	4,09	5,94	7,93	8,74	20,21
Задължения към доставчици	40,92	47,04	40,64	36,40	36,57	39,97
Задължения към персонала	3,39	1,20	3,14	4,21	5,08	4,04
Задължения към социалното осигуряване	3,81	0,66	2,27	3,78	4,73	6,00
Други задължения	40,21	47,01	48,01	47,68	44,88	29,77

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Прави впечатление, че се поддържа положителна тенденция към запазване на ниско равнище и дори намаляване в отделни случаи на задълженията към държавния бюджет, персонала и социалното осигуряване. Задълженията в тези три направления са по-малки, отколкото към доставчици и други краткосрочни задължения, взети поотделно. Особено чувствително спадат задълженията към държавния бюджет в сравнение с

предишната година – от 16,18 на 11,67%, което се дължи основно на намалението на задълженията на големите фирми. Тези тенденции отбелязват засилване на финансовата дисциплина, както и ефективност на мерките за подобряване състоянието на фирмите с лоши финансови резултати.

Запазва се висок дялът на задълженията към доставчиците, които са почти на същото равнище както предишната година, но с леко увеличение, дължащо се на големите предприятия.

Подобно е състоянието и на другите краткосрочни задължения – почти същото равнище, както и през предишната година.

Структурата на заемите показва, че дългосрочните са около 3 пъти повече, отколкото краткосрочните. При микрофирмите това съотношение е повече от 7 към 1, а при големите е по-малко. Това показва, че въпреки по-голямата строгост на търговските банки при отпускане на заеми фирмите успяват да получат инвестиционни кредити.

По-високият дял на дългосрочните заеми при микрофирмите потвърждава изводите, направени при анализа на ДМА, че тази група е най-активна и има сравнително най-добри постижения при разширяване на своята дейност.

Изводи

- **Размерната структура** на българската икономика се приближава до тази в ЕС, в резултат от трайно наблюдаваната се тенденция към увеличаването дела на микро- и малките предприятия и намаляване дела на големите фирми в броя на заетите и приходите от продажбите на предприятията, но все още дялът на големите предприятия в България е доста по-висок, а дялът на микропредприятията – доста по-малък от този в ЕС.
- Потвърждава се закономерността, че при стабилизиране на макроикономическите условия в една страна малките фирми са тези, които първи се възползват от нея, реагират най-бързо и първи отбелязват растеж.
- Ръстът на **приходите от продажби** за периода 1997–1999г. спада при по-големите размерни групи. Той е най-висок при микрофирмите – 88,8%, и най-нисък при големите – 3%. Тези данни са доказателство за по-значителната гъвкавост и приспособимост на МСП към условията на пазарно стопанство и силна конкуренция.
- През 1998 и 1999г. **нетната рентабилност** на фирмите показва значителен спад в сравнение с 1997г. Единствената размерна група в икономиката, която реализира (плавно нарастваща) положителна рентабилност през целия период 1996–1999г., е тази на микрофирмите.
- Дялът на МСП в общата **заетост** се увеличава през последните години и достига 46,7% през 1999г. Това показва, че през последните четири години се очертава тенденция към увеличаване тежестта и приноса на МСП в общата заетост.

- Частните предприятия имат по-висок дял на постъпленията от **износ** в общите им приходи в сравнение с държавните. Тази тенденция показва по-голямата им предприемчивост и активност.
- През 1999г. за първи път след 1996г. съотношението между средната стойност на **дълготрайните материални активи** в едно голямо предприятие в сравнение с една микрофирма намалява. Потвърждава се направеният извод, че МСП първи реагират на стабилизацията на макроикономическите условия в страната и първи регистрират растеж.
- Въпреки рестриктивната политика на търговските банки при отпускане на заеми част от фирмите успяват да получат инвестиционни кредити. По-високият дял на дългосрочните заеми при микрофирмите показва, че тази група е най-активна и има сравнително най-добри постижения при разширяване на своята дейност.

МЕЖДУНАРОДНИТЕ ТУРИСТИЧЕСКИ ПЪТУВАНИЯ КЪМ БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА НА ПРЕХОД КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА 1990-2000Г.

Република България се стреми да развива активно международен туризъм. Успехите в това направление зависят преди всичко от вида и характера на предприеманите туристически пътувания. Те са изходната позиция за разбиране, развитие и управление на туризма като бизнес.

В това изследване са анализирани обемът и структурата на международните туристически пътувания към страната, тяхната целева определеност, сезонни колебания, използван транспорт, продължителност и реализирани приходи. Разкрити са както положителни, така и негативни промени в характеристиките на международните туристически пътувания към България при прехода към пазарна икономика в периода 1990-2000г. Специално внимание е отделено на тяхното разпределение по емитивни пазари и териториална концентрация. На тази основа са посочени целевите туристически пазари за България. Формулирани са изводи, които могат да насочат заинтересуваните институции и икономически агенти към конкретни маркетингови, финансово-икономически, стратегически и други управленски решения.

Въведение

Развитието на съвременния туризъм е явление с огромно значение за света както по отношение на прякото ангажиране на милиони хора в туристически пътувания, така и във връзка с движението на значителни парични потоци, свързани с реализацията на туристическите услуги и стоки. Само през 2000г. броят на международните туристически пътувания нараства със 7.6% спрямо 1999г. и достига 698.3 млн. Той е с 6.3 млн. повече от оптимистичната прогноза на Световната туристическа организация за 2000г., направена през 1995г. и с 25.3 млн. повече от коригираната към намаление прогноза през 1998г. следствие от азиатската финансова криза. Реализираните приходи са в размер 476 млрд. щ. дол., като бележат ръст от 4.5% спрямо предходната година. На международния туризъм се падат повече от 12% от световния брутен продукт, а делът му в общия износ надхвърля 8%. На тази основа международният туризъм става привлекателна сфера за икономическа активност.

Първопричина за осъществяването на всяко туристическо пътуване е потребността на отделния индивид или на група хора да напуснат временно

¹ Светла Ракаджийска е доц. д-р в Икономически университет – Варна, зам. ректор, тел: (056) 228295.

мястото на постоянно живеене и работа и да пребивават на друго място с цели, различни от промяна на местожителството или извършване на работа срещу заплащане. Тази потребителска ориентирана концепция поставя индивидите, предприемащи туристическо пътуване, и тяхното поведение като потребители на туристически услуги и стоки на изходната позиция за разбиране, развитие и управление на туризма. Оттук изследването на обема и структурата на туристическите пътувания, целите, които ги определят, на обема и структурата на основни услуги като транспорт и нощувки, продължителността на престоя в туристическото място и обема и структурата на разходите за туристически услуги и стоки е задължително условие за вземането на правилни управленски решения. Получената информация позволява целесъобразно използване на туристическите ресурси с оглед съхраняването им в дългосрочен план, по-добра капитализация на усилията за създаване и предоставяне на туристическите услуги и стоки, по-пълно съчетаване на интересите на туристите, местното население и на участващите в туристическия бизнес предприятия.

Изследването на международните туристически пътувания към България е оправдано по посочените причини. Страната развива активно международен туризъм от началото на 60-те години на миналия век. Привличането и обслужването на чуждестранни туристи оказва съществено влияние върху българската икономика. По данни на Министерството на икономиката през 2000г. от чуждестранните туристи, само от продажба на услуги и стоки на територията на страната, без да се включват приходите от транспорт, са реализирани над 1 млрд. щ. дол. Оценката за реалните постижения обаче и за необходимостта от привличане на повече чуждестранни туристи и на нови инвестиции за тяхното обслужване зависи от стойностите на показателите, характеризиращи международните туристически пътувания към България.

Това изследване има за цел да разкрие някои от тези стойности, свързани с обема и структурата на международните туристически пътувания към България, тяхната целева определеност, сезонните им колебания, обемът и структурата им по видове транспорт, реализирани нощувки и приходи от тях.

Изборът се предопределя от наличната официална статистическа информация, публикувана от Националния статистически институт (НСИ) и от данните на Министерството на икономиката, отпечатани в специализираното издание "Туристически пазари".

Методиката на изследването е базирана на препоръките на Световната туристическа организация относно работата със статистическа информация.² Прилагането на методите за групиране и класифициране на цифровата информация е съобразено със съдържанието на понятията "международен пътник", "международен турист" и "международен посетител". Международните туристически пътувания съдържа туристите и посетителите, докато понятието "международен пътник" включва и "не-туристи", т.е. други пътници като дипломати, имигранти, сезонни работници, преминаващи през

² WTO, Concepts, definitions and classifications. WTO, 1995 Madrid, p.17-19; 29-31.

транзитните гранични зони и др.³ На тази основа международните туристически пътувания към България се идентифицират с чуждестранните туристи и посетители, които пътуват и пребивават в страната за по-малко от 24 часа, но не повече от 12 последователни месеци с различни цели без тези за промяна на местоживеенето и осигуряване на работа срещу заплащане.

При разкриване на някои от характеристиките на международните туристически пътувания към България се прилага и методиката на НСИ за групиране на страните, генериращи туристи за България в четири категории:

- страни, генериращи туристически пътувания в обем над 100 хил.;
- страни, генериращи туристически пътувания в обема от 20 001 до 100 хил.;
- страни, генериращи туристически пътувания в обем от 1000 до 20 хил.

Всички останали страни, всяка от които генерира по-малко от 1000 пътувания, се наблюдават общо под рубриката "други".

Основни методи на изследването са сравнителният анализ и експертната оценка.

Изследван е единадесетгодишен период – от началото на прехода към пазарна икономика до последната година, за която има официална статистическа информация /2000/. Целта е да се открият и характеризират промените в международните туристически пътувания към България на фона на изменящата се икономическа среда у нас. При изследване на отделни характеристики, по експертна оценка, е използвана количествената информация за отделни години от наблюдавания период. Обикновено това са годините 1990, 1995 и 2000. Допълнително основание за такова представяне на данните е, че тези години очертават началото, средата и края на изследвания период, но същевременно в конюнктурен план се характеризират с най-висока степен на обичайни условия за икономиката и в частност за развитието на туризма в страната.

Основните източници за набиране на количествената информация са годишните статистически сборници "Туризм 2001" и "Туризм '96". Частично се използват данни от специализираното издание на Центъра за национална информация и реклама "Туристически пазари".

Изследването е структурирано в седем части, както следва:

- Абсолютен брой, динамика и структура по страни на международните туристически пътувания към България за периода 1990-2000г.
- Международни туристически пътувания към България по цел на посещението за периода 1990-2000г.
- Сезонност на международните туристически пътувания към България за периода 1990-2000г.
- Международни туристически пътувания към България по използвани видове транспорт за периода 1990-2000г.
- Реализирани нощувки и приходи от чуждестранни туристи, пребиваващи в България, за периода 1990-2000г.

³ Пак там. с. 22.

- Оценка на основните емитивни туристически пазари за България за периода 1990-2000г.
- Изводи за развитието на международните туристически пътувания към България за периода 1990-2000г.

1. Абсолютен брой, динамика и структура по страни на международните туристически пътувания към България за периода 1990-2000г.

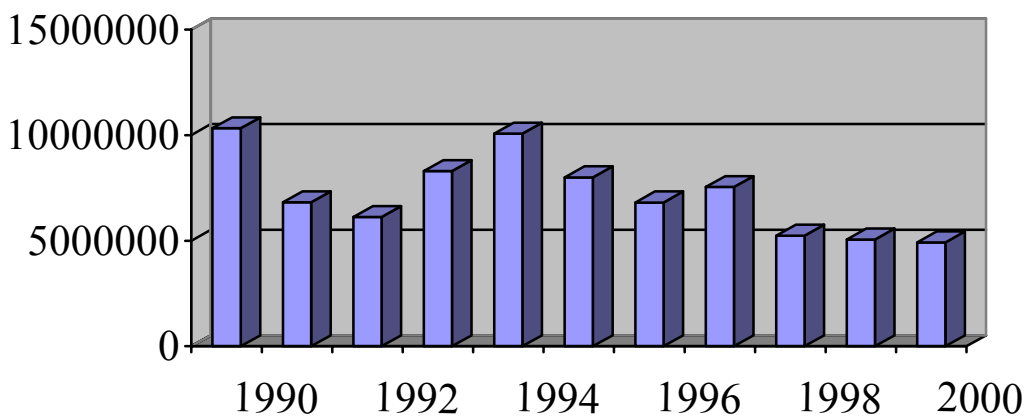
Данните за броя на осъществените международни туристически пътувания към България за разглеждания период са представени в табл. 1.

Таблица 1
Международни туристически пътувания към България за периода 1990 – 2000г.

Година	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Абс. брой	10 329 537	6 818 449	6 123 844	8 302 472	10 068 181	8 004 584	6 810 688	7 543 185	5 239 691	5 056 250	4 922 118
Вериген индекс на динамика 1990=100	100	66,0	89,8	135,5	121,0	79,5	85,0	110,0	69,5	96,5	97,3
Базисен индекс на динамика 1990=100	100	66,0	59,0	80,4	97,5	77,5	65,9	73,0	50,7	48,9	47,7

Източник: НСИ.

Началото на периода бележи най-високите стойности – 10 329 537 пътувания, докато в края му, през 2000г. са регистрирани 4 922 118. Само още веднъж обемът на международните туристически пътувания към България надхвърля 10 млн. – през 1994г. През останалите години се наблюдават равнища около 8 млн. Пътувания (1993 и 1995г.); над 6 млн. (1991, 1992, 1996г.); над 7 млн. през 1997г. и над 5 млн. през 1998 и 1999г. (вж. диаграма 1).

Диаграма 1

Стойностите на верижния индекс на динамика илюстрират добре годишните колебания в обема на международните туристически пътувания към България като дават представа и за големината на амплитудите. Например стойността на индекса за 1993г. нараства до 135.5, докато за предходната година е 89.8, а през следващата 1994г. спада до 121.0. Подобна силна амплитуда се наблюдава и за мандатния период 1996 – 1999г. Макар и с по-ниски параметри, стойностите на верижния индекс на динамиката се колебаят съответно от 85.0 през 110.0 и 69.5 до 96.5. Най-ниска е стойността на индекса за 1991г. – 66.0.

Стойностите на базисния индекс на динамика разкриват формирането на трайна тенденция към ограничаване на международните туристически пътувания към България, като намаляването е най-силно изразено през последните три години от периода със стойности на индекса съответно 50.7, 48.9 и 47.7. Като се знае, че привличането на чуждестранни туристи изисква освен обичайните за бизнеса разходи също и много усилия и средства за организирането и провеждането на мащабни рекламни и промоционални компании в страните-емитивни пазари, т.е. генериращи туристи, формирането на тенденция към намаляване на международните туристически пътувания към България има само по себе си, отрицателно въздействие върху развитието на туристическия бизнес у нас.

Анализът на структурата на международните туристически пътувания към България по страни - емитивни пазари, позволява конкретизиране на количествените параметри на формиралата се тенденция към намаляването им. За по-голяма яснота тук е използвана методиката на НСИ за групиране на страните по равнища на генерираните от тях туристически пътувания (вж. Табл. 2, 3 и 4).

В табл. 2 са отразени данните за всички страни, които през наблюдавания период са генерирали за България над 100 хил. пътувания годишно. Това са Германия, Гърция, Румъния, Турция, СР Югославия. Въпреки колебанията през отделните години германските туристи нарастват от 235 387 през 1990 г. на 308 619 през 2000 г.; гръцките съответно от 220 449 на 422 062; румънските намаляват с близо един милион, но остават в края на периода 833 716; турските спадат от равнище над 4 млн. до 629 358; туристите на СР Югославия се колебаят от 1 399 262 през 1990 г. до 512 497 през 2000 г.

Останалите страни в групата като Полша, Русия, Унгария и (бивша) Чехословакия, в резултат от ограничаване на генерираните от тях туристически пътувания за България по различно време преминават в другите групи от страни – емитивни пазари. За Полша това е 1992г., за Русия – 1996, за Унгария – 1994, за бивша Чехословакия 1992г. Причините са различни, но две от тях са особено важни. Първата е разпадането на СССР и Югославия и обособяването на нови държави като Украйна и БЮР Македония, които от 1996г. попадат в групата на страните, генериращи повече от 400 000 туристически пътувания за България. Втората важна причина е възможността населението на бившите социалистически страни свободно да избира къде да пътува с туристически цели. България престана да бъде единственият избор за туризъм на море, поради което настъпи значителен отлив на туристи от Полша, Унгария и днешна Чехия.

Инцидентно в групата присъства Великобритания с общо обем от 125 162 туристически пътувания за България през 1993г.

Таблица 2

Страни	Години	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Великобритания *		-	-	-	125,162	-	-	-	-	-	-	-
Германия		235,387	136,055	176,487	241,745	157,221	202,401	124,592	228,662	212,919	239,173	308,619
Гърция		220,449	223,416	294,552	314,070	357,345	230,767	156,392	210,963	389,759	407,269	422,062
Полша		830,798	361,215	-	-	-	-	-	-	101,863	-	-
Румъния		1,809,537	976,862	1,210,097	1,525,664	1,873,818	1,509,601	1,280,431	1,202,325	1,225,776	1,238,708	833,710
Русия		794,742	290,502	396,074	851,167	1,828,894	1,216,463	-	-	-	-	-
Турция		3,951,758	2,716,511	2,380,513	1,581,726	2,005,513	1,825,061	1,185,826	2,587,223	784,465	514,137	629,358
Унгария *		348,172	208,289	177,635	119,513	-	-	-	-	-	-	-
Украйна		-	-	-	-	-	-	-	846,005	243,840	170,501	184,304
Чехословакия (бивша)		263,275	258,609	147,240	-	-	-	-	-	-	-	-
Бивша Югославия		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ФР Югославия		1,399,262	553,829	801,636	2,842,074	3,152,580	2,346,382	-	601,134	393,710	415,308	512,497
Бивша югославска р-ка Македония		-	-	-	-	-	-	-	487,641	714,195	976,734	879,784
Други общо които са над 100 000		110,133	767,396	134,764	352,621	328,983	311,256	3,631,733	302,987	412,518	358,641	237,729

Източник: НСИ.

* Позиция на промяна, която премества съответната страна от една група в друга (1 000 до 20 000; 20 000 до 100 000; над 100 000).

Таблица 3

Страни	Години	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Австрия *		33,712	18 760*	18 602*	13 604*	11 390*	10,383	10,810	12,901	20,444	21,447	29,839
Великобритания		90,262	96,945	82,854	-	60,167	51,063	41,581	79,206	80,974	65,032	64,001
Иран *		48,411	44,042	31,665	-	-	-	-	-	-	-	-
Италия		27,534	22,147	27,055	28,412	29,542	23,608	18 886*	24,184	31,322	28,774	33,732
Полша *		-	-	94,560	60,899	39,014	37,324	83,084	70,511	-	93,754	93,195
САЩ *		-	-	20,144	21,111	24,375	-	-	-	33,332	31,775	34,013
Унгария *		-	-	-	-	39,985	32,379	33,889	33,864	44,022	61,798	48,086
Франция		29,827	25,148	24,204	23,263	20,140	19 637*	16 708*	28,290	26,927	22,585	32,279
Чехия *		-	-	-	80,548	47,239	74,901	74,139	61,345	58,144	63,299	96,956
Швеция *		20,581	-	-	-	-	-	-	30,415	22,714	33,528	46,072
Словакия		-	-	-	-	-	-	55,035	57,312	89,189	69,141	85,493
Израел		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	34,886
Нидерландия		-	-	-	-	-	-	-	-	39,639	33,866	52,099

Източник: НСИ

* Позиция на промяна, която премества съответната страна от една група в друга (1 000 до 20 000; 20 000 до 100 000; над 100 000).

Таблица 4

Страни	Години	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Белгия		12,901	7,701	8,312	8,936	7,186	4,799	6,535	8,254	14,322	15,199	23,354
Дания		7,835	8,127	9,273	11,682	10,886	11,271	8,197	10,462	11,434	14,729	18,038
Израел		3,919	5,273	8,669	10,544	6,884	5,292	5,126	14,347	17,156	19,505	-
Ирак		3,377	1,991	2,919	2,139	2,664	1,498	1,193	2,070	1,185	1,277	1,585
Иран		-	-	-	7,839	5,182	5,721	7,338	12,568	11,313	11,353	11,681
Испания		6,106	4,613	4,360	3,914	3,300	3,216	2,672	5,525	6,393	5,802	6,620
Йордания		4,033	3,986	5,336	5,105	3,135	2,037	1,798	1,474	1,355	1,398	1,195
Канада		2,272	2,882	4,460	3,622	3,081	2,154	1,632	2,447	4,115	5,724	6,584
Нидерландия*		-	-	-	19,426	15,129	19,019	13,143	17,570	-	-	-
Норвегия		18,926	14,635	16,764	23 367*	12,109	13,842	15,096	14,391	10,929	9,745	11,731
САЩ*		12,102	13,913	-	-	-	17,407	15,190	16,683	-	-	-
Финландия*		14,613	9,372	3,751	4,205	4,507	5,339	4,762	16,768	16,269	17,644	20 759*
Швейцария		7,539	5,378	6,146	6,576	6,421	4,540	4,121	7,086	6,892	6,218	7,061
Швеция *		-	19,924	15,649	13,538	11,491	17,223	10,779	-	-	-	-

Източник: НСИ.

* Позиция на промяна, която премества съответната страна от една група в друга (1 000 до 20 000; 20 000 до 100 000; над 100 000).

Като цяло, измененията, които настъпват в туристическите пътувания към България от страните в групата, са мащабни и безспорно оказват съществено влияние за общото намаление на международните туристически пътувания към страната. Необходимо е да се отбележи също, че броят на страните, генериращи над 100 хил. туристически пътувания за България, е много малък – 7. Положително значение за развитието на туризма у нас е, че към тази група принадлежи и Германия, която е главен генератор на туристически пътувания за целия свят.

В табл. 3 са посочени данните за страните – емитивни пазари, които генерират от 20 001 до 100 000 туристически пътувания към България. В тази група трайно присъствие имат Австрия, Великобритания (изключение 1993г.), Италия, Франция. Количествените стойности на туристическите пътувания за България варират от 10 383 през 1995г. за Австрия до 96 945 за Великобритания през 1991г. Към посочените страни – емитивни пазари се присъединяват Полша, Унгария, Чехия със значително намален обем пътувания, които за Полша са между 37 324 за 1995г. и 94 560 през 1992г.; за Унгария – 32 379 през 1995г. и 61 798 през 1999 г.; за Чехия – 47 239 за 1994г. и 96 956 за 2000г. От 1996г. към групата се включва и Словакия с реализирани 55 035 туристически пътувания към България през същата година, които през 1998г. нарастват на 89 189, но през 1999г. спадат на 69 141 и отново се увеличават до 85 493 през 2000г.

САЩ и Швеция, които също генерират повече от 20 000 туристически пътувания към България за различни години в рамките на наблюдавания период, преминават към емитивните пазари, генериращи по-малко от 20 000 туристически пътувания към България. За САЩ тези години са 1995, 1996 и 1997, а за Швеция 1991, 1992, 1993, 1994, 1995 и 1996г. В края на наблюдавания период туристическите пътувания от САЩ към България са 34 013, а тези от Швеция – 46 072. След 1992 г. от групата отпада Иран. Генерираните от тази страна туристически пътувания от 48 411 през 1990г. спадат на 7839 през 1993г., или повече от 6 пъти (сравни табл. 3 и табл. 4).

Разгледаните страни – емитивни пазари запазват относително слаби амплитуди на измененията на генерираните от тях туристически пътувания към България и следователно не съдействат съществено за общото намаление на обема на международните туристически пътувания към страната. Същевременно е необходимо да се отбележи, че държави като Австрия, Великобритания, САЩ, Швеция, Франция и Италия формират значителна част от международните туристически пътувания в целия свят.

В табл. 4 са представени данните за 14 страни, генериращи туристически пътувания за България, но за съжаление в ограничени обеми – до 20 хил. годишно. Отново някои от тези емитивни пазари като Белгия, Дания, Израел, Канада, Нидерландия, Норвегия осигуряват значителна част от туристическите пътувания в света, т.е. те биха могли при съответните условия да генерират повече туристически пътувания и към България. Сега обаче по-значително нарастване на туристическите пътувания към България отбелязват Белгия, Дания, Финландия и Канада. За Белгия промяната е почти два пъти – от 12 901 пътувания през 1990г. на 23 354 през 2000г.; за Дания нарастването е три пъти – от 7 835 през 1990г. на 18 038 през 2000г.; за Финландия съответно от 14 613 до 20 759, или около един път и половина; за

Канада също около три пъти – от 2 272 през 1990г. на 6 584 през 2000г. Разбира се, не може да се твърди, че увеличенията на туристическите пътувания към България са резултат от формираща се тенденция, тъй като данните за отделните години на наблюдавания период показват съществени колебания (вж. табл. 4). Може обаче да се предполага, че достигнатите стойности са предпоставка за по-активно включване на населението на съответните страни в туристически пътувания към България. Значителното нарастване на туристическите пътувания към България от САЩ и Швеция в края на наблюдавания период прехвърля тези страни към групата с обем на туристическите пътувания между 20 001 и 100 000 (сравни табл. 4 и 5). Почти на едно и също равнище с изключение на 1995 и 1996г. остават туристическите пътувания към България от Швейцария.

Таблица 5

Година	Общо		Туризм и почивка		Гостуване		Служебна (бизнес)		Други		Относит. дял на туристи с престой	Транзит	
	бр.	отн. дял	бр.	отн. дял	бр.	отн. дял	бр.	отн. дял	бр.	отн. дял		бр.	отн. дял
1990	10,329,537	100	2,161,403	20.9	988,724	9.6	776,529	7.5	1,294,504	12.5	50.5%	5,108,377	49.5
1991	6,818,449	100	1,265,410	18.6	349,812	5.1	340,060	5.0	533,510	7.8	36.5%	4,329,657	63.5
1992	6,123,844	100	872,107	14.2	87,765	1.4	135,911	2.2	226,311	3.7	21.6%	4,801,750	78.4
1993	8,302,472	100	2,334,763	28.1	109,809	1.3	177,806	2.1	559,776	6.7	38.3%	5,120,318	61.7
1994	10,068,181	100	2,622,882	26.1	36,902	0.4	179,309	1.8	1,056,651	10.5	38.7%	6,172,437	61.3
1995	8,004,584	100	2,721,026	34.0	59,338	0.7	191,307	2.4	494,200	6.2	43.3%	4,538,713	56.7
1997	7,543,185	100	2,335,626	31.0	58,101	0.8	188,560	2.5	397,950	5.3	39.5%	4,562,948	60.5
1998	5,239,691	100	1,973,437	37.7	32,516	0.6	132,482	2.5	528,537	10.1	50.9%	2,572,719	49.1
1999	5,056,250	100	2,084,668	41.2	34,041	0.7	170,089	3.4	201,917	4.0	49.3%	2,565,535	50.7
2000	4,922,118	100	2,354,051	47.8	35,487	0.7	177,933	3.6	217,608	4.4	56.6%	2,137,039	43.4

Източник: НСИ.

* За 1996г. няма данни.

Анализът на информацията в табл. 4 дава основание да се предположи, че разгледаните емитивни пазари нямат установени позиции по отношение на генерирането на туристически пътувания към България, но разполагат с потенциал, който може да доведе до нарастване на тяхната роля за развитието на международния туризъм у нас.

2. Международни туристически пътувания към България по цел на посещението за периода 1990-2000г.

Мотивацията на туристите за избор на един или друг вид пътуване и на едно или друго туристическо място за реализирането му се съдържа в основната цел на пътуването. Разпределението на международните туристически пътувания към България по цел на посещението е представено на табл. 5. Основните видове туристически пътувания обхващат тези за почивка и възстановяване, гостуване и за бизнес-контакти, както и транзитните пътувания. Смисълът, който се влага, е свързан с обстоятелството, че преодоляването на пространството до избраното туристическо място често е съпроводено с кратък престой в междинни територии. Така пътници с транзитни визи се превръщат в туристи за по-малко от 24 часа или за едно и повече денонощия. Транзитният турист обаче осъществява ограничено туристическо потребление, тъй като неговата цел е

престой в друго туристическо място. Ето защо туристическата политика на всяка държава е насочена към трансформиране на транзитния в турист с престой, като задържи неговото внимание и събуди интереса му чрез предлагане на оригинални, разнообразни и качествени туристически услуги.

Анализът на данните в табл. 5 откроява високия абсолютен и относителен дял на транзитно преминаващите през България чужденци. Този факт не е благоприятен за страната. Най-големият брой транзитни пътувания е осъществен през 1994г. – 6 172 437, но техният дял от 61.3% е по-нисък от този на транзитните пътувания през 1992г. – 78.5%, независимо че в абсолютни стойности те са 4 801 750.

Най-ниски са абсолютните стойности на туристическите пътувания през 2000г. – 2 137 039, с най-малък относителен дял за наблюдавания период – 43.5%.

Положителна тенденция към нарастване бележат дяловете на международните туристически пътувания към България, чиято цел са пряко туризмът и почивката. Макар да се забелязват неравномерност и леки спадове през 1991г., 1992г., 1994г. и 1997г. – съответно с 2.3%; 4.4%; 2.1%; 3%, то изменението е чувствително - от 20.9% през 1990г. на 47.8% през 2000г. Разликите в абсолютните стойности по години обаче са съществени. Така международните туристически пътувания с цел туризъм и почивка към България през 1991г. са едва половината от осъществените през 1990г., а стойностите през 1992г. са около две трети от тези през 1991г. С близо една трета намаляват тези пътувания и през 1998г. в сравнение с предходната 1997г. Изводът е, че се променя структурата на международните туристически пътувания към България в полза на нарастване дела на тези за туризъм и почивка, но общият брой на пътуванията към страната намалява.

Спадат като абсолютен брой и като дял международните туристически пътувания към България, чиято цел е посещение на близки и познати или гостуване. Това са пътуванията с най-малък обем и дялово участие. Не може да не се забележи обаче, че през 1990г. са реализирани 988 724 пътувания на чужденци за гостуване в страната, а през 2000г. само 35 487 или 28 пъти по-малко. Делът на тези пътувания съответно е спаднал от 9.6% през 1990г. на 0.7% през 2000г. с най-ниска стойност чрез 1994 г. – 0.4%. Намалението спрямо 1994г. е 24 пъти, а спрямо 2000г. близо 14 пъти.

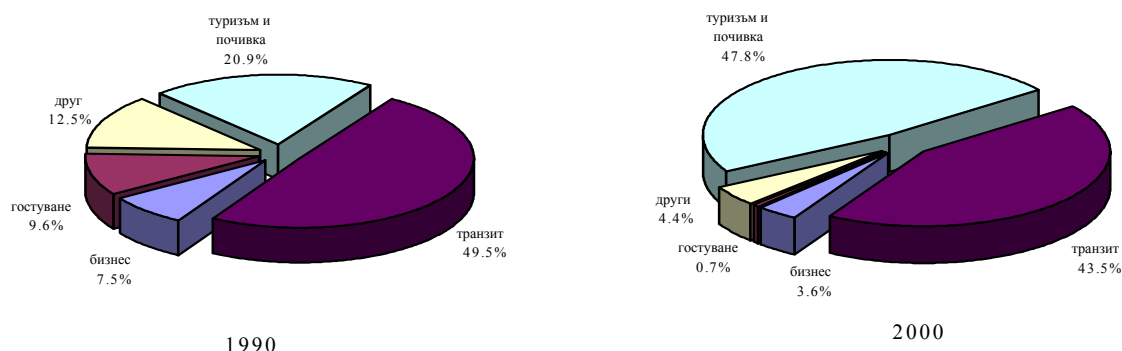
Особено място в структурата на международните туристически пътувания заемат тези, чиято цел е служебна или както е прието да се наричат още, бизнес-пътувания. В Европа те имат дял около 12%. От данните в табл. 5 се вижда, че бизнес-пътуванията на чужденци към България се ограничават в рамките на 2-3% с изключение на 1990г., когато делът им е 7.5%; 1991г. – 5% и 1994г. – 1.8%. Абсолютните стойности се движат средно около 170 хил. с чувствителни отклонения през 1990г. – 776 529; 1991г. – 340 060 и 1998г. – 132 482.

Известно е, че бизнес-туристите са желани потребители на туристически услуги и стоки както поради по-големите разходи, които правят за покупката на повече и по-качествени услуги и стоки, така и поради по-високата степен на детерминираност на личния избор на индивида от типа характера, времетраенето и местоположението на съответния бизнес.

България би имала интерес да привлича повече бизнес-туристи, но данните показват, че тези пътувания към страната са малко.

Анализът на данните от позицията “други цели” в табл. 5 показва ясно изразени годишни колебания на пътуванията на чужденци към България в резултат от променена по едни или други причини мотивация. Наблюдават се както значителни абсолютни стойности като 1 294 504 през 1990г., 1 056 651 през 1994г. и 559 776 през 1993г., така и дялово присъствие от 12.5% през 1990г.; 10.5% през 1994г. и 10.1% през 1998 г. Тези данни са добър индикатор за развитието на алтернативни форми на туризъм у нас, които пряко кореспондират с разнообразената мотивация за предприемане на туристическо пътуване.

Доколкото туристическите пътувания с цел туризъм и почивка, гостуване, служебна и други цели са свързани с минимум една нощувка, то те общо формират обема и дяловата структура на международните туристически пътувания с престой в туристическото място. Пряката съпоставка на данните от табл. 5 за дяловете на туристите с престой и транзитно преминаващите през страната ясно очертава формиращата се положителна тенденция към увеличаване броя на първите, т.е. тези, които избират България за крайна туристическа цел (вж. диаграма 2).

Диаграма 2

По-нататък анализът на международните туристически пътувания към България разкрива тяхната структура по отношение на целта “Туризм и почивка” и страната–емитивен пазар. Този аспект на е изключително важен предвид големият брой различни пазарни сегменти, които могат да осъществят пътуване с цел туризъм и почивка, сравнително по-продължителният престой в туристическите места, характерен за този вид пътувания, както и преобладаващите по-ниски ценови равнища на предлаганите услуги и стоки поради масовия характер на търсенето и предлагането в условията на пазарно неравновесие с преобладаващо предлагане.

Данните в табл. 6, отнасящи се до страните, генериращи годишно към България над 100 хил. пътувания, разкриват благоприятна тенденция към нарастване на пътуванията с цел туризъм и почивка, с изключение на Русия и СР Югославия.

Най-високи стойности в посока къма нарастване се реализират от Македония – от 277 597 на 658 395 пътувания. За Румъния, тенденцията е колеблива, но с високи стойности през 2000г. – 203 932. Същата констатация е валидна и за Гърция, макар че стойностите през 2000г. са по-високи и достигат 321 651. Пътуванията с цел туризъм и почивка от Германия към България нарастват последователно в средата и края на изследвания период. През 1990г. те са 97 069, през 1995г. достигат до 178 882, а през 2000г. са вече 263 034. Същевременно ранжирането на отделните страни показва, че нито една от тях не запазва едни и същи позиции. Този факт може да се обясни със значителните колебания в броя на реализираните пътувания през различните години, въпреки че те не променят общия характер на проявената тенденция. Независимо че броят на страните в тази група намалява, то през 2000г. на тях се падат 75% от пътуванията с цел туризъм и почивка, а общият им брой е 1 771 029. Така тази група емитивни пазари се превръща във водеща за развитието на международните туристически пътувания към България.

Таблица 6

Посещения на чужденци в България с цел туризъм и почивка по страни (над 100 хил. пътувания)

Страни	2000	ранг	1995	ранг	1990	ранг
Германия	263 034	3	178 882	4	97 069	12
Гърция	321 651	2	81 632	5	136 716	8
Бивша югосл. Република						
Македония	658 395	1	277 597*	3	-	10
Румъния	203 932	5	75 796	6	162 383	14
Русия	105 622	6	309 264*	1	-	3
ФР Югославия (Сърбия+Черна гора)	218 395	4	288 927*	2	-	13

Източник: НСИ.

* Данните са за 1997г.

Данните в табл. 7 се отнасят до групата страни – емитивни пазари, генериращи към България от 20 001 до 100 000 пътувания с цел туризъм и почивка.

Таблица 7

Посещения на чужденци в България с цел туризъм и почивка по страни (от 20 001 до 100 хил. пътувания)

Страни	2000	ранг	1995	ранг	1990	ранг
Великобритания	51 973	3	39 359	2	77 162	1
Израел	30 910	5	2 833	6	2 073	6
САЩ	20 969	8	8 413	5	5 594	4
Турция	95 567	1	40 847	1	2 528	5
Украйна	59 279	2	-	7	-	7
Франция	21 416	7	13 063	4	14 996	2
Чехия	28 992	6	-	8	-	8
Швеция	39 998	4	14 869	3	14 333	3

Източник: НСИ.

В тази група тенденцията към нарастване е по-ясно и по-силно изразена. Тя е стабилна за Израел, САЩ и Турция и отразява отделните колебания за Франция и Швеция. За страните, за които липсват данни като Украйна и Чехия, не могат да се правят изводи. В случая с Великобритания се наблюдава силен спад в средата на периода и нарастване в края, без обаче да могат да се достигнат стойностите от 1990г. Основна причина за чувствителните колебания на туристическите пътувания от Великобритания към България е допуснатата през 1993г. сериозна грешка на изключително висок процент дублирани продажби, които доведоха до невъзможност закупените от британските туристи услуги да бъдат реално предоставени. Масовото недоволство на туристите се превърна в ограничаващ фактор за бъдещите им пътувания към България.

Турция би могла да премине към групата на страните, генериращи към България над 100 000 пътувания годишно, ако запази темповете на тяхното нарастване. През 2000г. тя генерира 95 567 пътувания с цел туризъм и почивка, докато през 1990г. техният брой е само 2528.

Общо пътуванията с цел туризъм и почивка, генерирани от тази група емитивни пазари, са 349 104 през 2000г. и представляват 15% от общия им брой. И тук не могат да се открият стабилни позиции на която и да е страна в рамките на изследвания период. Все пак Турция заема два пъти първа позиция, Швеция два пъти трета, а Израел два пъти шеста позиция по отношение на броя на реализираните пътувания с цел туризъм и почивка. В групата емитивни пазари, генериращи пътувания с цел туризъм и почивка до 20 хил. се включват значителен брой страни – 16. Тяхната позиция във връзка с общото нарастване на този вид пътувания е различна.

Таблица 8

Посещения на чужденци в България с цел туризъм и почивка по страни (до 20 хил. пътувания)

Страни	2000	ранг	1995	ранг	1990	ранг
Австрия	7 928	9	3 483	7	3 117	12
Белгия	17 499	4	2 271	8	8 264	8
Дания	15 035	6	9 160	4	3 491	10
Ирак	184	15	243	15	1 261	14
Иран	440	14	674	13	20 595	3
Испания	4 096	13	1 584	11	2 817	13
Италия	16 421	5	9 709	3	7 852	9
Йордания	171	16	307	14	771	15
Канада	4 628	11	886	12	9 927	7
Нидерландия	14 193	7	13 695	1	12 332	6
Норвегия	10 081	8	13 137	2	17 769	4
Полша	18 968	2	8 490	5	305 116	1
Словакия	18 739	3	-	16	-	16
Унгария	5 316	10	1 878	10	155 284	2
Финландия	19 275	1	4 211	6	12 502	5
Швейцария	4 270	12	2 029	9	3 412	11

Източник: НСИ.

Данните в табл. 8 позволяват да се направят следните констатации:

- Тенденцията към нарастване на пътуванията с цел туризъм и почивка към България се проявява в Австрия, Дания, Италия и Нидерландия.
- За голям брой страни като Белгия, Канада, Испания, Полша, Словакия, Унгария, Финландия и Швейцария тенденцията не се проявява еднозначно, а чрез колебания, които обаче не променят нейния характер.
- За четири страни – Норвегия, Йордания, Иран и Ирак, се формира тенденция към значително намаляване на броя на пътуванията с цел туризъм и почивка към България. Същевременно реализираните от всяка страна подобни пътувания дават основание да се направи допълнително прегрупиране на 16-те страни в нови три групи: страни с реализирани пътувания до 5 хил., до 10 хил. и над 10 хил. В първата подгрупа попадат Ирак, Иран, Испания, Йордания, Канада и Швейцария; във втората са само две страни – Австрия и Унгария, а в третата група, която е най-многобройна, са Белгия, Дания, Италия, Нидерландия, Норвегия, Финландия, Полша и Словакия. При това само Норвегия реализира пътувания с цел туризъм и почивка към България близо до минималната граница за групата – 10 081. Останалите страни генерират значително по-голям брой пътувания: Финландия – 19 275, Полша – 18 968, Словакия – 18 739, Белгия – 17 499, Италия

– 16 421, Дания – 15 035 и Нидерландия – 14 193. И тук ранжирането на позициите на страните за отделните години не излъчва постоянни лидери или аутсайдери. Въпреки това вторичното групиране повишава значението на тези от третата подгрупа за развитието на туризма в България. Общият брой на реализираните пътувания с цел туризъм и почивка от цялата група емитивни пазари е 157 304, а относителният дял – 3%.

3. Сезонност на международните туристически пътувания към България за периода 1990 – 2000г.

Туризмът е сезонно явление. Международните туристически пътувания към България се осъществяват в различни периоди от годината и с различна степен на концентрация в тях. Ако са равномерно разпределени по месеци, това би означавало на всеки месец в годината да се пада дял от 8.33%. на табл. 9 е илюстрирано дяловото разпределение в % на международните туристически пътувания за всеки месец и за всяка година на изследвания период.

Таблица 9
Чуждестранни туристически посещения в България по месеци (%)

Периоди	Години Общо месеци	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Извън сезон на морски ваканционен и главен и след сезон за зимен планински туризъм	януари	2,1	4,2	4,0	3,4	5,9	5,8	6,4	6,1	5,7	5,6	6,0
	февруари	2,8	3,5	4,8	3,4	6,5	7,4	6,2	6,9	5,7	5,0	6,2
	март	4,3	5,3	7,0	3,4	5,6	7,2	5,4	6,2	6,3	6,2	6,5
	април	5,4	6,3	6,2	6,7	6,3	7,1	6,3	6,9	6,5	5,8	6,4
Предсезон на морски ваканционен туризъм	май	6,1	5,7	6,5	7,0	6,3	7,4	6,5	7,1	7,3	7,1	7,3
	юни	11,8	9,2	7,9	7,1	7,4	8,7	8,9	8,8	9,1	8,9	9,2
Главен сезон на морски ваканционен туризъм	юли	21,2	19,9	17,4	11,8	15,0	10,7	12,6	11,4	13,6	13,5	14,2
	август	19,7	20,0	15,9	13,7	12,3	13,4	15,7	14,3	15,8	14,0	14,7
Следсезон на морски ваканционен туризъм	септември	8,5	11,6	9,0	10,9	9,7	9,4	10,3	9,8	9,8	9,9	9,3
	октомври	6,4	5,4	8,4	10,8	7,4	9,3	7,6	8,5	7,6	8,9	7,1
Извън сезон на морски и предсезон на зимен ваканционен туризъм	ноември	5,9	4,9	7,3	10,0	11,2	7,0	7,4	7,3	6,5	7,7	6,5
	декември	5,8	4,0	5,6	11,8	6,4	6,6	6,7	6,7	6,1	7,4	6,6
	Общо	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

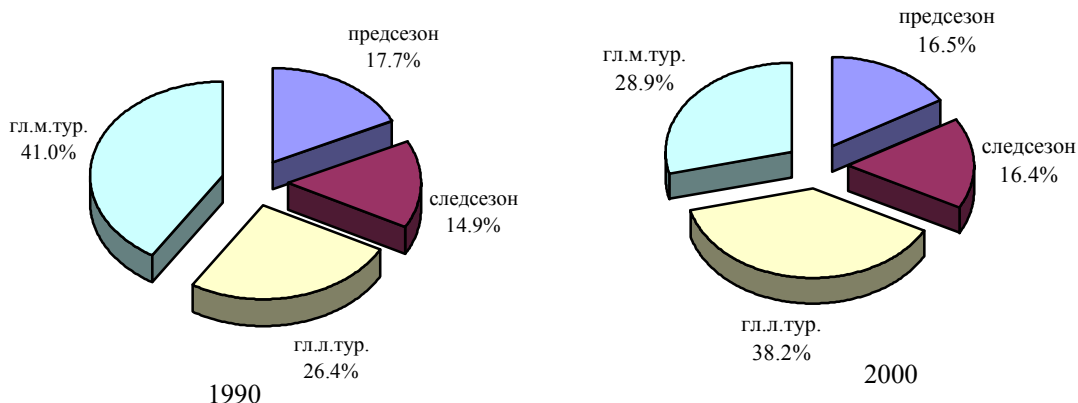
Източник НСИ.

Паралелно данните в таблицата са групирани по обособените в България сезони на основните видове туристически пътувания: от януари до април вкл. – извън сезон на морския ваканционен туризъм, главен и следсезон на зимния планински туризъм; май и юни – предсезон на морски ваканционен туризъм; юли и август – главен сезон на морски ваканционен туризъм; септември и октомври – следсезон на морски ваканционен туризъм;

ноември и декември – извън сезон на морски ваканционен туризъм и предсезон на планински зимен туризъм.

Анализът на данните от таблицата разкрива формирането на слабо изразена на този етап положителна тенденция към разсейване на концентрацията на международните туристически пътувания към България от главния сезон на морския ваканционен туризъм към предсезона и следсезона. Забелязва се също нарастване на дяловете на международните туристически пътувания към България в периодите ноември и декември, както и за януари – април. Този факт се проявява трайно през последните осем години от изследвания период и означава, че се повишава интересът към българския зимен планински туризъм, едновременно с увеличаване и на други видове пътувания, несвързани с ваканция на море като културно-познавателни, делови, специални интереси (хоби) и др. (диаграма 3)

Диаграма 3

Очертаните тенденции стават по-ясни при общо представяне на дяловете на международните туристически пътувания към България по сезони.

Обобщените данни на табл. 10 допълнително аргументират процесите на намаляване на концентрацията на туристическите пътувания през главния сезон на морския ваканционен туризъм - месеците юли и август. Разликите, които се наблюдават между стойностите за обособените сезони, осреднените месечни стойности и положителните $+/$ или отрицателните $-/$ отклонения от нормалното разпределение на пътуванията (8.33%) дават основание да се формулират следните констатации:

Първо, въпреки положителните промени сравнително ниски остават дяловете на реализираните туристически пътувания през шест месеца от годината (от ноември до април вкл.).

Второ, тенденцията към разсейване на пътуванията извън месеците юли и август може и да не е резултат от значително увеличаване на туристическите пътувания на чужденците към България в другите периоди на

годината, а да е израз на новото съотношение на тези пътувания вследствие на значителното им общо намаление (сравни с табл. 1).

Таблица 10

Сезонна концентрация на чуждестранни туристически пътувания в България за периода 1990 – 2000г.

Показатели \ Години	1990	1995	2000
Главен сезон два месеца (юли и август)	40.9	24.1	28.9
% средно за месец	20.5	12.0	14.5
отклонение от 8,33%	12.2	3.7	6.2
Предсезон два месеца (май и юни)	17.7	16.1	16.5
% средно за месец	8.9	8.0	8.3
отклонение от 8,33%	0.6	-0.3	0.0
Следсезон два месеца (септември и октомври)	14.9	18.7	16.4
% средно за месец	8.0	9.4	8.2
отклонение от 8,33%	-0.3	1.1	-0.1
Извън сезон за морски ваканционен и главен и след сезон за планински зимен туризъм шест месеца (януари и февруари; март и април; ноември и декември)	26.3	41.1	38.2
% средно за месец	4.4	6.9	6.3
отклонение от 8,33%	-3.9	-1.4	-2.0

Източник: НСИ.

Въпреки изказаните съображения, наблюдаваният процес на “разсейване” на международните туристически пътувания към България е положителен за туристическия бизнес в страната.

Допълнителна информация за сезонното разпределение на международните туристически пътувания към България дава табл. 11.

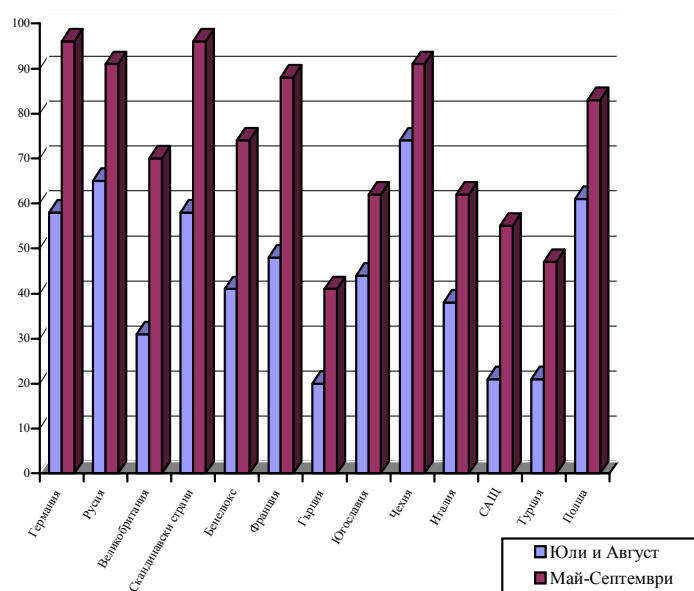
В нея се разглеждат процентните дялове на тези пътувания по месеци и емитиращи пазари. Най-висока концентрация през главния сезон на морския ваканционен туризъм в низходящ ред се наблюдава за Чехия – 74%, Русия – 65%, Полша – 61%, Германия и скандинавски страни – по 58%. Общо за петте най-посещавани месеци, сезонната концентрация в низходящ ред е, както следва: Германия и Скандинавски страни – 96%, Русия и Чехия – 91%, Франция – 88%, Полша – 83%, държавите на Бенелюкс – 74%, Великобритания – 70%. Не трябва да се пропуска обстоятелството, че Франция, Великобритания и Бенелюкс показват висока сезонна концентрация

на пътуванията към България за петте наблюдавани месеца, но за всеки месец разпределението на пътуванията е по-равномерно (вж. диаграма 4)

Таблица 11

Сезонност (%)							
Месеци Страни	Май	Юни	Юли	Август	Септември	Общо (юли-август)	Общо (пет месеца)
Германия	4	17	38	20	17	58	96
Русия	1	13	25	40	12	65	91
Великобритания	10	13	14	17	16	31	70
Сканд. страни	4	21	31	27	13	58	96
Бенелюкс	6	13	20	21	14	41	74
Франция	10	15	21	27	15	48	88
Гърция	7	6	10	10	8	20	41
СР Югославия	6	6	20	22	8	42	62
Чехия	1	6	36	38	10	74	91
Италия	9	7	14	24	8	38	62
САЩ	11	12	9	12	11	21	55
Турция	8	9	11	10	9	21	47
Полша	4	6	30	31	12	61	83

Източник: Програма "PHARE" - "Маркетинг стратегия за развитие на туризма в България".

Диаграма 4

Другите емитивни пазари като Гърция, Турция, САЩ, Югославия и Италия имат по-ниска сезонна концентрация на туристическите пътувания към България, факт, който може да бъде използван за привличане на туристи от тези страни през цялата година. Преодоляването на подчертано изразения сезонен характер на международните туристически пътувания към България предполага намиране на подходящи управленски решения по отношение на вида, качеството, разнообразието и цените на предлаганите туристически услуги и стоки.

4. Международни туристически пътувания към България по видове използван транспорт за периода 1990 – 2000г.

Осъществяването на туристическо пътуване по принцип предполага използването на транспортни услуги. Видът, характерът и ценовите им равнища са тясно свързани с вида използван транспорт. Изборът на един или друг вид транспорт зависи още от предпочитанията на туристите, разстоянието между емитивния пазар и посещаваното туристическо място, времето и други фактори. Осигуряването на качествени транспортни услуги предполага познаване на обема и структурата на международните туристически пътувания към България по видове използван транспорт.

Таблица 12
Посещения на чужденци в България по вид използван транспорт

Вид тр-рт Години	Общо		ж.п		въздушен		воден		автомобилен	
	брой	дял	брой	дял	брой	дял	брой	дял	брой	дял
1990	10 329 537	100%	922 088	8,9%	718 380	7,0%	77 536	0,8%	8 611 533	83,4%
1991	6 818 449	100%	391 940	5,7%	373 464	5,5%	72 020	1,1%	5 981 025	87,7%
1992	6 123 844	100%	382 411	6,2%	289 111	4,7%	75 604	1,2%	5 376 718	87,8%
1993	8 302 472	100%	513 396	6,2%	318 458	3,8%	80 327	1,0%	7 390 291	89,0%
1994	10 068 181	100%	457 378	4,5%	685 717	6,8%	186 593	1,9%	8 738 493	86,8%
1995	8 004 584	100%	381 707	4,8%	827 178	10,3%	89 419	1,1%	6 706 280	83,8%
1997	7 543 185	100%	1 469 002	19,5%	980 870	13,0%	90 833	1,2%	5 002 480	66,3%
1998	5 239 691	100%	883 506	16,9%	932 681	17,8%	77 379	1,5%	3 346 125	63,9%
1999	5 056 250	100%	78 890	1,6%	650 595	12,9%	92 263	1,8%	4 234 502	83,7%
2000	4 922 118	100%	172 022	3,5%	776 557	15,8%	99 838	2,0%	3 873 701	78,7%

Източник: НСИ.

Анализът на данните от табл. 12 откроява значителния обем пътувания, осъществени с автомобилен транспорт,⁴ както и неговия висок относителен дял през целия изследван период. Единствено тук се отчитат обеми на равнище милиони, с едно изключение – 1997г. – пътуванията с ж.п.

⁴ По методиката на НСИ. Вж. НСИ. Туризм 2001, С., 2001, Методически бележки.

транспорт. Най-голям обем пътувания с автомобилния транспорт са реализирани през 1994г. – 8 738 493. Най-високото дялово участие обаче е отбелязано през 1993г. – 89%, макар и с по-ниска абсолютна стойност на пътуванията – 7 390 291.⁵ Най-голям брой пътувания с автомобил са осъществени от Турция през 1990г. – 3 864 819 и през 2000г. – 592 649; Румъния – 1990г. – 1 561 797, 1994г. – 1 686 226, 1995г. – 1 353 339, 1999г. – 1 197 699 и 2000г. – 757 541; Гърция – 1994г. – 304 577, 1999г. – 388 791 и 2000г. – 402 887; Македония – 1999г. – 970 190 и 2000г. – 874 708.⁶ Високите абсолютни стойности и дялово участие на автомобилния транспорт по отношение на международните туристически пътувания към България се определят от следните обстоятелства:

- първо, в света предприеманите туристически пътувания с автомобилен транспорт са с най-високи стойности и относителни дялове;
- второ, близостта на емитивни пазари със значителен дял международни туристически пътувания към България - Турция, Румъния, ФР Югославия (Сърбия и Черна гора), Македония и др.;
- трето, пътната мрежа в страната е добре разклонена и предоставя непосредствен достъп до почти всички туристически места, обекти и атракции.

Внимателното анализиране на данните за международните пътувания към България с железопътен и въздушен транспорт разкрива наличие на конкурентна борба за реализиране на повече услуги. В първите четири години на периода 1990-1993 г. железопътният транспорт е предпочитан и макар дяловете да не са с много по-високи стойности от тези на въздушния, то реализираните туристически пътувания са значително повече. През следващите две години – 1994г. и 1995г., тенденцията се променя и въздушният транспорт има предимство както с абсолютния брой реализирани международни туристически пътувания, така и с по-високо дялово участие. Рекордна за железопътния транспорт е 1997г. – с 1 469 002 пътувания и с най-висок дял – 19.5%. Тя обаче е рекордна и за въздушния транспорт. Чрез него се осъществява най-големият брой туристически пътувания по въздух за целия наблюдаван период – 980 870, макар че и тук, както и при автомобилния транспорт, най-високото дялово участие е през следващата 1998г. – 17.8%. Последните три години от периода се характеризират със значителен превес на туристическите пътувания към България, осъществени с въздушен транспорт. Обобщените данни сочат, че за целия наблюдаван период с железопътен транспорт са осъществени 5 652 340, а с въздушен – 9 913 011 международни туристически пътувания. Най-високи стойности за използване на железопътния транспорт имат Турция – 1997г. – 543 983; Румъния – 1990г. – 235 517, 1997г. – 424 543 и 1998г. – 432 824; Украйна – 1997г. – 229 660; Полша 1990г. – 144 176 и Русия 1997г. – 109 247.⁷

Най-много пътувания с въздушен транспорт към България са осъществили туристите от Германия през 1995г. – 118 631, 1997г. – 177 539,

⁵ Различната база, т.е. общият брой пътувания през отделните години, спрямо която се изчисляват дяловете, е причина за отклоненията.

⁶ НСИ, Туризм 2001, С., 2001.

⁷ Пак там.

1999г. – 212 018 и 2000г. – 263 694; Русия, през 1990г. – 167 895, 1997 – 136 821 и през 2000г. – 89 146; Великобритания – 1990г. – 64 104 и 1998г. – 66 004.⁸

Най-малко като абсолютни стойности и като дялово участие са реализираните туристически пътувания от чужденци, посещаващи България с воден транспорт. През наблюдавания период неговият дял е малко повече от 1% като само през 2000г. е 2%. Общо превозените чуждестранни туристи са 941 812, или почти 10 пъти по-малко от използваните въздушен транспорт. Най-високи стойности водният транспорт отбелязва за туристическите пътувания от Русия през 1994г. – 56 281 и 1997г. – 16 025; Турция – 1994г. – 39 891, 1995г. – 12 631 и 2000г. – 11 621; Румъния – 1993г. – 27 114, 1999г. – 19 989 и 2000г. – 28 848; Украйна през 1999г. – 21 441 и 2000г. – 21 739; Гърция – 1994 – 19 176.⁹ За целия период най-много туристически пътувания към България са осъществени през 1994г. – 186 593.

Обемът и структурата на международните туристически пътувания към България по видове използван транспорт налагат подобряване и разширяване на предлагането на автосервизни услуги, както и осигуряване на допълнителни услуги на автотуристите; създаване на по-голям комфорт и разнообразяване на обслужването във влаковете, както и поддържането на специални туристически влакови композиции; осигуряване на повече възможности за морски круизи, яхтинг, каботажен и линеен воден транспорт; гарантиране на добро обслужване и сигурност на чартърните самолетни програми и др. Всички видове транспорт трябва да предоставят възможност за бърз, сигурен и удобен достъп до всеки туристически обект в страната.

5. Реализирани нощувки и приходи от чуждестранни туристи, пребиваващи в България за периода 1990 – 2000г.

Показателят реализирани нощувки има изключителна тежест при характеризиране на международните туристически пътувания. Той разкрива степента на експлоатация на специализираната туристическа суперструктура (средствата за подслон); продължителността на туристическия сезон (сезони); типа туристи (туристически пазарни сегменти); сезонната и годишната заетост на кадрите в туризма; равнището на разходите, които туристите правят по време на престоя си в туристическото място, и др.

За да има туристическо потребление, съответно туристически бизнес, са необходими туристи, но за да бъдат икономически значими туристическите пътувания, реализираните нощувки трябва да са с високи абсолютни стойности. Това от своя страна означава продължителен престой в туристическото място, съответно възможност за повече продажби на различни туристически и други услуги и стоки, характерни за него.

Данните в табл. 13 разкриват неблагоприятна тенденция за стойностите на реализираните нощувки от чужденци в България.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

Таблица 13

Реализирани нощувки от чужденци в средствата за подслон за периода 1990
– 2000г. в абсолютен брой и дял в %

С-ва за подслон Години	Общо		Хотели		Къмпинги		Квартирни бюра		Хижи	
	брой	дял	брой	дял	брой	дял	брой	дял	брой	дял
1990	12 759 237	100%	9 259 752	72,6%	1 171 460	9,2%	2 259 073	17,7%	68 952	0,5%
1991	4 663 756	100%	4 384 506	94,0%	58 470	1,3%	191 045	4,1%	29 735	0,6%
1992	5 587 597	100%	5 365 020	96,0%	110 982	2,0%	67 364	1,2%	44 231	0,8%
1993	7 477 300	100%	7 320 298	97,9%	88 716	1,2%	49 570	0,7%	18 716	0,3%
1994	6 436 790	100%	6 305 686	98,0%	94 069	1,5%	25 086	0,4%	11 949	0,2%
1995	5 437 963	100%	5 278 958	97,1%	130 087	2,4%	20 304	0,4%	8 614	0,2%
1997	5 476 931	100%	5 287 214	96,5%	166 392	3,0%	14 279	0,3%	9 046	0,2%
1998	5 197 050	100%	5 037 490	96,9%	149 401	2,9%	5 497	0,1%	4 662	0,1%
1999	4 382 405	100%	4 323 109	98,6%	51 903	1,2%	3 377	0,1%	4 016	0,1%

Източник: НСИ.

С изключение на 1990г., когато в страната са осъществени 12 759 237 нощувки, техните стойности варират между 7 477 300 през 1993г. и 4 382 405 през 1999г. Нарастване на годишните обеми реализирани нощувки са постигнати през 1992г. с около 900 000; през 1993г. – с около 1 100 000; и 2000г. с близо 788 хил. През останалите години от периода ясно се очертава тенденцията към намаление. От съпоставянето на данните в табл. 13 и табл. 1 може да се направи констатацията, че между понижаването на броя на чуждестранните туристи и спадането на реализираните от тях нощувки съществува правопрпорционална връзка. Изчисляването на среден престой по същите данни дава средна стойност за периода, по-малка от 24 часа – те варират от 0.64 до 1.2 дни. Съпоставянето на тези стойности с данните от табл. 5 разкрива пряката връзка между изключително ниските стойности на средния престой и високия обем и относителен дял на транзитните пътувания.

По-нататъшният анализ на обема и структурата на реализираните нощувки по обособените групи - емитивни пазари разкрива подробно за всяка страна посоката и силата на проявление на измененията. В групата страни реализиращи повече от 100 хил. пътувания, с изключение на Германия през целия период и Румъния за 1995 – 2000г. се отбелязват чувствителни намаления. Общият обем реализирани нощувки е значително по-малък и с изключение на Германия и Русия, съответно с 2 434 251 и 672 659 нощувки за 2000г., той по-скоро е подходящ като характеристика за страни, емитиращи до 100 хил. пътувания (вж. табл. 14).

Изчислените стойности на средния престой за 2000г. само за Германия – 9.3 дни и за Русия – 6.4 дни, показват, че става въпрос за класически туристически пътувания. За останалите страни в групата средният престой е между 0.1 и 0.2 дни или, с други думи, става въпрос за пресичане на граница.

Таблица 14

Реализирани нощувки от туристи (за групата страни с над 100 хил. пътувания)

Години Страни	2000		1995		1990		Ръст %	
	брой	ранг	брой	ранг	брой	ранг	2000/95	2000/90
Германия	2 434 251	1	2 147 801	1	2 002 482	2	13,3%	21,6%
Гърция	64 337	3	126 482	3	310 612	4	-49,1%	-79,3%
БЮР Македония	54 116	4	х	х	х	х	х	х
Румъния	19 265	6	13 036	5	193 058	5	47,8%	-90,0%
Русия	672 659	2	1 323 779	2	3 738 782	1	-49,2%	-82,0%
ФР Югославия (Сърбия и Черна гора)	35 879	5	102 298	4	764 118	3	-64,9%	-95,3%

Източник: НСИ.

* За 2000г. за първи път се отбелязват реализирани нощувки без данни за броя на пътуванията към България за: Португалия – 1633 нощувки и Япония – 14 076. Навярно те са били включени в графата "други" за общо представяне на страните с незначително самостоятелно участие.

В групата страни, реализиращи между 20 001 и 100 хил. пътувания с изключение на САЩ и Турция за целия период и Швеция за годините от 1995 до 2000 броят на нощувките намалява. Тук обаче съотношението обем пътувания – реализирани нощувки е много по-добро. Стойностите на средния престой за 2000 г. за Великобритания и Швеция са 5.7 дни, за Франция – 5.3, за Израел – 3.3, САЩ – 2.3 дни. Най-ниски са стойностите за Чехия – 2.2, Украйна – 1.4 и Турция – 0.8 дни. Става ясно, че тази група страни генерира преимуществено класически туристически пътувания със среден престой около една седмица и бизнес-пътувания със среден престой около два дни (вж. табл. 15).

Таблица 15

Реализирани нощувки от туристи (за групата страни с пътувания от 20 001 до 100 хил.)

Години Страни	2000		1995		1990		Ръст %	
	брой	ранг	брой	ранг	брой	ранг	2000/95	2000/90
Великобритания	293 528	1	518 378	1	1 178 179	1	-43,4%	-75,1%
Израел	102 132	4	х	х	х	х	х	х
САЩ	48 022	8	40 928	5	28 675	4	17,3%	67,5%
Турция	76 271	6	40 190	6	16 243	5	89,8%	369,6%
Украйна	85 674	5	х	х	х	х	х	х
Франция	113 101	3	146 457	3	156 014	3	-22,8%	-27,5%
Чехия*	64 980	7	131 070	4	х	х	-50,4%	х
Швеция	229 799	2	172 603	2	280 761	2	33,1%	-18,2%

Източник: НСИ

*Данните в графата "1995" са за 1997г.

От гледна точка на съотношението брой пътувания - реализирани нощувки най-добри са позициите на третата група емитивни пазари, генериращи до 20 хил. пътувания. В тази група нарастване на нощувките за целия период се наблюдава за Белгия с изключителен ръст от 463% за годините от 1995 до 2000г. За отделни години се увеличава броят на нощувките и за туристите от Дания, като повишението компенсира намаленията за 1995-2000г. и така за целия наблюдаван период в крайна сметка се осъществява ръст от 136.5%; Финландия – 178% за 1995-2000г. и Швейцария – 13.8% за същите години. За останалите страни в групата тенденцията към намаляване на броя на нощувките е силно изразена (вж. табл. 16).

И тук изчислените стойности на средния престой показват значителен превес на класическите туристически пътувания: Белгия - 8.6 дни, Финландия и Швейцария – по 6.5, Норвегия – 6, Нидерландия – 5. При останалите страни средният престой се движи в границите от 1.6 дни за Словакия до 3.6 за Австрия и 4.5 за Дания. Това означава, че тези емитивни пазари генерират повече бизнес-пътувания, такива със специални интереси или транзитни пътувания, които включват поне една нощувка.

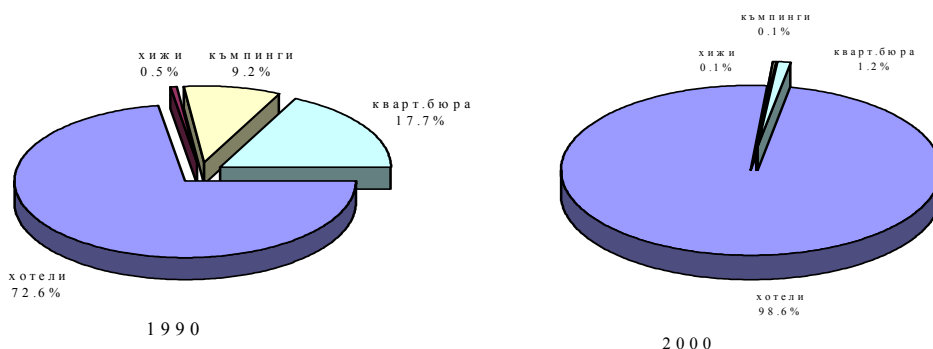
Таблица 16
Реализирани нощувки от туристи (за групата страни с пътувания до 20 хил.)

Страни	2000		1995		1990		Ръст %	
	брой	ранг	брой	ранг	брой	ранг	2000/95	2000/90
Австрия	28 713	8	34 537	7	54 558	8	-16,9%	-47,4%
Белгия	150 436	1	26 720	8	120 018	6	463,0%	25,3%
Дания	67 117	4	72 337	4	28 374	11	-7,2%	136,5%
Ирак	х	х	х	х	х	х	х	х
Иран	х	х	х	х	х	х	х	х
Испания	10 510	12	22 652	10	47 007	9	-53,6%	-77,6%
Италия	44 803	6	48 711	5	68 476	7	-8,0%	-34,6%
Йордания	х	х	х	х	х	х	х	х
Канада	8 593	13	х	х	х	х	х	х
Нидерландия	71 916	3	124 532	1	169 262	3	-42,3%	-57,5%
Норвегия	60 603	5	112 925	3	131 773	5	-46,3%	-54,0%
Полша	20 551	10	21 258	11	877 136	1	-3,3%	-97,7%
Словакия	30 134	7	х	х	х	х	х	х
Унгария	11 489	11	11 533	2	398 280	2	-0,4%	-97,1%
Финландия	124 764	2	44 728	6	151 654	4	178,9%	-17,7%
Швейцария	27 947	9	24 554	9	43 909	10	13,8%	-36,4%

Източник: НСИ.

Структурата на реализираните нощувки по видове средства за подслон е изключително в полза на хотелите – от 72% през 1990г. до средно 97% за останалите години от периода. За наличната база от близо 140 000 хотелски легла в България тази структура е добра (вж. табл. 13 и диаграма 5).

Диаграма 5

Постигнатите обеми нощувки на чужденци в къмпингите могат да се приемат като нормални за България, като се има предвид, че страната не разполага с достатъчно съвременно оборудвани къмпинги, а и голямата част от автомобилните туристически пътувания са транзитни (сравни табл.13 и табл. 5). Нормален може да се смята и процесът на намаляване на нощувките от чуждестранни туристи, реализирани чрез квартирните бюра, тъй като, от една страна, значително се увеличиха леглата в малките семейни хотели и те се предпочитат пред нощувките в стаи под наем в личните жилища, а от друга, все още малко квартирни бюра се ангажират с продажбата на същите тези семейни хотели, дейност, която в бъдеще би довела до нарастване на обема на реализираните чрез тях нощувки от чуждестранни туристи (вж. табл. 13).

Анализът на реализираните приходи от нощувки на чуждестранни туристи в България се затруднява от липсваща официална систематизирана информация по години за стойностите на този показател. Освен това трудностите се увеличават поради несъпоставимост на информацията за отделните години на наблюдавания период в резултат от валутно-финансови и икономически фактори като изключително високи равнища на инфлация, въвеждане на валутен съвет и деноминация на лева. Данните от табл. 17 и 18 могат да се използват като индикативна информация за общия обем на обявените приходи и тяхната структура по видове и категории средства за подслон.

Сравняването на тази информация с други публикации,¹⁰ в които се посочват значително по-високи стойности на разходите на чуждестранните туристи в България, предполагат по-задълбочено самостоятелно анализиране на приходите от нощувки на чуждестранните туристи, пребиваващи в страната. Ползена в тази посока би била и повече конкретна

¹⁰ Туристически пазар, С., Изд. МИ, 2001, бр. 4, с. 6; 2001, бр.1, с. 7; 2000, бр.10, с. 4.

информация от прилаганата в последните години Сателитна сметка на туризма¹¹ за изчисляване на приходите от продажбата на туристически услуги и стоки. Сега се публикуват само общите приходи.¹²

Таблица 17
Приходи от нощувки от чужденци за 2000г. (хил. лв.)

Категории срадства за подслон	Общо	Хотели	Къмпинги	Квартирни бюра	Хижи
Общо	115,765	115,168	511	37	49
1 звезда	389	322	51	1	15
2 звезди	21,918	21,673	199	30	16
3 звезди	41,866	41,581	261	6	18
4 звезди	19,247	19,247	х	х	х
5 звезди	32,345	32,345	х	х	х

Източник: НСИ.

Таблица 18
Приходи от нощувки от чужденци за 1995г. (млн. лв.)

Категории срадства за подслон	Общо	Хотели	Къмпинги	Квартирни бюра	Хижи
Общо	5,137	4,984	68	30	55
1 звезда	91	67	3	2	19
2 звезди	1,487	1,424	43	6	14
3 звезди	2,120	2,054	22	22	22
4 звезди	587	587	х	х	х
5 звезди (в т. ч. специални - 8 млн. лв.)	852	852	х	х	х

Източник: НСИ.

6. Оценка на основните емитивни туристически пазари за България за периода 1990 – 2000г.

За основни емитивни пазари се приемат тези, които генерират най-голям обем международни туристически пътувания. По този признак Германия е най-важния емитивен пазар за света.

Ранжирането на десетте основни емитивни пазари е посочено на табл. 19. Данните за периода 1990-2000г. са представени заедно с данните за

¹¹ Ракаджийска, Св., Мониторинг на туристическия бизнес. Икон.изследвания, 2000, кн. 2, с. 105 – 106.

¹² Туристически пазар, С., Изд. МИ, 2001, бр. 9, с. 7; 2001, бр. 4, с. 6.

предходния десетгодишен период. Основанието за това сравнение е да се разкрие въздействието на различната политико-икономическа и социална среда върху международните туристически пътувания към България, т.е. да се покаже дали преходът от централизирана, планова икономическа система към пазарна икономика оказва съществени въздействия върху поведението на основните емитивни туристически пазари за България.

Анализът на данните в таблицата показва, че няма съществена промяна в страните, генериращи туристически пътувания за България, но се наблюдава реструктуриране на техните позиции.

Първите две позиции се поделят между Турция, бивша Югославия, Македония и Румъния, която е основен емитивен пазар на трета позиция в периода 1980-1990г., отстъпва на девета и на десета позиции, съответно през 1995г. и 2000г. Туристическите пътувания от тази страна към България намаляват четири пъти. На трета позиция през 1995г. застава Румъния с 1 509 601 пътувания, като през 2000г. заема вече втора позиция, но със значително по-малък обем пътувания – 833 716.

Таблица 19

Година Ранг по страни	1980		1985		1990		1995		2000	
	страна	брой	страна	брой	страна	брой	страна	брой	страна	брой
1	Турция	2,177,313	Турция	2,674,546	Турция	3,951,758	Югославия (бивша)	2,346,382	БЮР Македония	879,784
2	Югославия (бивша)	775,783	Югославия (бивша)	1,435,112	Румъния	1,809,537	Турция	1,825,061	Румъния	833,716
3	Полша	372,391	Полша	477,653	Югославия (бивша)	1,399,262	Румъния	1,509,601	Турция	629,358
4	Германия	368,674	Германия	466,888	Полша	830,798	СССР (бивша)	1,216,463	СР Югославия	512,497
5	Чехословакия (бивша)	349,398	Чехословакия (бивша)	444,638	СССР (бивша)	794,742	Гърция	230,767	Гърция	422,062
6	СССР (бивша)	327,864	СССР (бивша)	363,516	Унгария	348,172	Германия	202,401	Германия	308,619
7	Румъния	251,193	Унгария	252,107	Чехословакия (бивша)	263,275	Чехословакия (бивша)	74,901	Украйна	184,304
8	Гърция	206,883	Румъния	207,653	Германия	235,387	Великобритан	51,063	Русия	154,790
9	Унгария	163,388	Гърция	98,657	Гърция	220,449	Полша	37,324	Чехия	96,956
10	Франция	67,134	Великобритания	73,350	Великобритания	90,262	Унгария	32,379	Полша	93,195
Общо 10те страни		5,060,021		6,494,120		9,943,642		7,526,342		4,115,281
Общо за годината		5,485,787		7,295,244		10,329,537		8,004,584		4,922,118
Дал на останалите страни (в абс. брой)		425,766		801,124		385,895		478,242		806,837

Източник: НСИ.

Германия, която е на четвърта позиция в периода 1980-1990г., с реализирани през 1985г. 466 888 пътувания, отстъпва на осма позиция през 1990г., като впоследствие заема шеста позиция с генерирани през 2000г. 308 619 пътувания, без да може да достигне равнището от 1985г.

Бившите вече държави Чехословакия и СССР, които са съответно на пета и шеста позиция за периода 1980-1990 г. през наблюдавания период на прехода са вече заместени от новообразуваните държави Украйна, Русия и Чехия, заемащи съответно седма, осма и девета позиции.

Гърция, която в периода 1980-1990г. е на осма и девета позиции със съответно 206 883 и 98 657 пътувания за България, през 1995г. генерира 230 767, а през 2000г. двойно повече – 422 062 и заема шеста позиция.

Драстично намаляват туристическите пътувания от Унгария. От шеста позиция през 1990 г. с 348 172 пътувания, тя отпада от основните емитивни пазари на България. През 2000 г. Унгария емитира едва 48 086 пътувания, или 7 пъти по-малко.

От групата на основните емитивни пазари отпадат също Франция (десета позиция за 1980г.) и Великобритания (десета позиция за 1985 и 1990г., осма – за 1995г.).

Друга съществена промяна настъпва в годишните равнища на генерираните туристически пътувания. Милионните годишни стойности, характерни до 1995г. вкл. се трансформират в хилядни поради общото спадане на броя на пътуванията. Въпреки спада обаче значението на основните емитивни туристически пазари за България не намалява. От всички международни туристически пътувания към страната, на десетте основни емитивни пазари се падат през 1980г. 5 060 021, или 92%; 6 494 120, или 89% през 1985г.; 9 943 642, или 96.2% през 1990г.; 7 526 342, или 94% през 1995г.; 4 115 281, или 83.6% през 2000г. Всички останали емитивни пазари, които надхвърлят числото 40,¹³ генерират съответно през 1980г. 425 766 туристически пътувания, или 7.8%; през 1985г. – 801 124, или 11%; през 1990г. – 385 895, или 3.8%; през 1995г. – 478 242, или 6%; през 2000г. – 806 832, или 16.4%. Като положителен може да се оцени фактът, че макар и бавно и все още с малък относителен дял, международните туристически пътувания към България от тези страни нарастват след 1990г. Тази констатация става значима за страната, като се вземат предвид данните от предходните анализи. Установи се, че основните емитивни пазари генерират голям брой транзитни туристически пътувания, докато характеристиките на международните туристически пътувания, генерирани от други емитивни пазари, имат по-голяма икономическа значимост. Например стойностите на средния престой на база съотношение реализирани нощувки, пътувания с цел туризъм и почивка извеждат като бъдещи целеви пазари Германия – 9.3 дни; Белгия – 8.6; Швейцария и Финландия – по 6.5; Русия – 6.4; Норвегия – 6; Великобритания и Швеция – по 5.7; Франция – 5.3 и Нидерландия – 5 дни. Сега само Германия и Русия са в групата на десетте основни емитивни пазари.

Районирането на емитивните туристически пазари за България, съгласно възприетата методика на Световната туристическа организация, което се илюстрира по-нататък, показва, че основните емитивни пазари са в Южна, Централна, Източна Европа (основно бившите социалистически държави) и Източното средиземноморие (основно Турция). Те генерират 4 084 189 пътувания за страната. Емитивните пазари с по-благоприятни характеристики са съсредоточени в Северна и Западна Европа и въпреки интереса, който представляват за туристическия бизнес, те генерират относително малък обем пътувания към България – 617 711.

¹³ Туристически пазар, С., Изд. на МИ, 2001, бр. 1, с. 7.

Райониране на емитивните туристически пазари за България – 2000г.¹⁴

Южна Европа-1 865 956	Централна и Източна Европа – 1549719
Албания – 5 858	Азърбайджан
Македония – 879 784	Беларус – 15 682
Босна и Херцеговина – 1 647	България
Гибралтар	Грузия
Гърция – 422 062	Естония
Италия – 33 732	Киргистан
Испания – 6 620	Латвия – 1 307
Малта	Литва – 1 666
Португалия – 679	Молдова – 8 147
Сан Марино	Полша – 93 195
Словения – 868	Румъния – 833 716
ФР Югославия – 512 497	Русия – 154 790
Хърватска – 2 209	Словакия – 85 493
	Туркменистан
	Украйна – 184 304
	Чехия – 96 956
Северна Европа – 164 460	Западна Европа – 453 251
Дания – 18 038	Австрия – 29 839
Великобритания – 64 001	Белгия – 23 354
Ирландия – 3 859	Германия – 308 619
Исландия	Лихтенщайн
Норвегия – 11 731	Люксембург
Финландия – 20 759	Монако
Швеция – 46 072	Нидерландия – 52 099
	Франция – 32 279
	Швейцария – 7 061
Източно средиземноморие – 668 514	
Кипър – 4 270	
Израел – 34 886	
Турция – 629 358	

7. Изводи за международните туристически пътувания към България за периода 1990 – 2000г.

Достоверни изводи за международните туристически пътувания към България за наблюдавания период могат да бъдат формулирани, след като констатираните промени се ситуират спрямо някои основни характеристики на прехода към пазарна икономика.

¹⁴ Данните за някои емитивни пазари, които имат малки обеми не са отбелязани в разработката, а се цитират от сп. "Туристически пазар" С., Изд. на МИ, 2001, бр. 1, с. 7.

Много и разнообразни външни и вътрешни фактори създадоха изключително динамична конюктурна среда, в която структурните реформи имат нееднозначен ефект за страната. По-важните външни фактори се свързват със събития като:

- разпада на социалистическата система и на Варшавския договор;
- предявените претенции от Лондонския и Парижкия клуб за изплащане на задълженията на страната към тях;
- войната в Персийския залив, позната с кодовото название "Пустинна буря";
- войната в Босна и Херцеговина и отделянето им от Югославия;
- рецесията в САЩ, Великобритания и други страни (1990);
- ембарго спрямо Ирак;
- ембарго спрямо Югославия;
- влизане в действие на договореностите от Шенген;
- натиска за затваряне на Атомната електроцентрала в Козлодуй;
- включването на България в европейски програми, програми на Световната банка и други международни организации за подпомагане на реформите в страната;
- признаването на България статут на асоцииран член на Европейския съюз;
- приемането на страната за член на ЦЕФТА;
- азиатската финансова криза (1998г.);
- Косовската криза – войните в Югославия и Македония;
- преговорите за членство в НАТО и Европейски съюз.

По-важните вътрешни събития, които са оказвали влияние върху избора на потенциалните туристи да предпочетат България и на възможностите на страната да ги приема и обслужва, са:

- началото на смяната на политическата и на икономическата системи;
- нестабилността на процесите в политиката и икономиката;
- новото законодателство;
- масова имиграция;
- реституцията и приватизацията;
- високото равнище на инфлация;
- голямата безработица;
- високото равнище на корупция;
- високото равнище на престъпност;
- фалита на банковата система и последващата приватизация;
- валутния съвет (борд);
- деноминацията на националната валута;
- формирането на вътрешен пазар;
- навлизането на новите технологии в бизнеса и бита;
- формирането на предприемаческо съсловие.

Посочените събития показват, че преходът към пазарна икономика в България създава силно противоречива среда за осъществяване на туристически пътувания от чужденци. Въпреки това направените анализи не

разкриват цялостен отказ от България като туристическа дестинация, а само намаляване и реструктуриране на интереса към нея. В отделни случаи, например САЩ, Израел и Канада, точно промените у нас пораждат по-голям интерес към осъществяване на туристическо пътуване. В последните години на периода се забелязва и подновен интерес от страна на гражданите на бившите социалистически страни като Полша, Чехия, Словакия и Унгария да предприемат туристически пътувания към България. Може да се очаква, че подобраването на макросредата ще предизвика възстановяване на обемите на международните туристически пътувания до най-високите им стойности от предишни години.

Благоприятната тенденция към увеличаване на пътуванията с цел туризъм и почивка, бизнес и специални интереси повишава икономическата им значимост за България и същевременно съдейства за реструктуриране на дяловото участие на туристите с престой и на транзитните туристи. Ако се използва добре, туристическият потенциал на страната предоставя изключителни възможности за развитие на туристическите пътувания за задоволяване на специални интереси.

Неблагоприятни са ниските стойности на международните туристически пътувания към България с използване на воден транспорт. Очевидно на този етап страната не разполага с потенциал за по-ефективно използване на Черно море и на река Дунав за туристически цели – както за развитие на собствен пътнически флот, така и за създаване на условия за привличане на чужди морски и речни транспортъори, обслужващи туристически пътувания, вкл. круизи.

Неблагоприятна характеристика на международните туристически пътувания към България е ниското равнище на стойностите на реализираните нощувки. Съчетаването на тази характеристика със сезонната концентрация на пътуванията води до неефективна експлоатация на средствата за подслон и като резултат – до декапитализация в сектора "Туризъм".

Въпреки неблагоприятните характеристики обаче развитието на международния туризъм в България осигурява за 2000 г. положително салдо от 512 млн. щ. дол. Този факт е достатъчен, за да се търсят нови възможности за привличане на повече чуждестранни туристи в България.

Заключение

Анализът на международните туристически пътувания към България през периода 1990-2000г. позволява да се направят няколко съществени обобщения.

Първо. Въпреки общото намаление на обема на международните туристически пътувания към България основните емитивни пазари на страната като цяло се запазват. Този факт е изключително благоприятен за възвръщане на изгубените позиции предвид преобладаващата ниска конюнктура за развитието на туризма в последните години.

Второ. Целевата ориентация на предприеманите към България международни туристически пътувания се променя в положителна посока. Създава се предпоставка за по-активно привличане на "класически" туристи и

за относително намаляване дела на транзитно преминаващите през страната.

Трето. Макар и слабо, се формира положителна тенденция към дисперсия на международните туристически пътувания извън главния сезон за морски ваканционен туризъм.

Четвърто. Емитивните пазари, които поради благоприятните характеристики на генерираните пътувания се превръщат в цели за страната, имат малък дял в общия обем, с изключение на Германия. Същевременно рискът от възникване на пазарен вакуум за туристическия бизнес при евентуално масово оттегляне на германските туристи от България не трябва да се пренебрегва.

Пето. Стойностите на реализираните нощувки, на средния престой на туристите, както и обемът на приходите от международните туристически пътувания към България въпреки положителното салдо за туристическия бизнес като цяло не дават основание за задоволство. Те показват пропуснати възможности за по-ефективно използване на потенциала на сектор "Туризъм".

Изведените общи оценки за международните туристически пътувания към България в периода 1990-2000г., както и подробната информация по отделните позиции на анализа в изследването, са добра предпоставка за разработването на конкретни решения за привличане и задържане на повече чуждестранни туристи в страната и за повишаване ефективността от развитието на туристическия бизнес в България.

ЦЕЛИ, ПРОБЛЕМИ И ЗАДАЧИ НА ПЕНСИОННАТА РЕФОРМА В БЪЛГАРИЯ

Студията съдържа данни, анализи и оценки за обществена среда - икономическа, демографска, социална, политическа и пр. в България и нейното развитие при прехода към пазарна икономика и демократизация на обществените отношения /1989-1999 г./, която направи неизбежна пенсионната реформа и новия Кодекс за задължителното обществено осигуряване /КЗОО/, влязъл в сила от 1 януари 2000 г.; характеристики на предлаганата през 1999 г. пенсионна реформа и нова тристълбова системата за пенсионно осигуряване и най-вече на нейният първи/основен/ стълб; формулировки и обосновки на нейните основни цели, принципи и най-значими конкретни норми, нормативи и механизми, от които зависи, при благоприятна обществена среда, скоростта и степента за реализация на нейните основни цели и принципи; идентификация и анализи на основните фактори, от които зависи възстановяването на доверието към новата пенсионна система, възстановяване на социалната справедливост при разпределението на доходите от пенсии, повишаване на общото равнище на пенсиите и пенсионната защита и финансова стабилизация на пенсионната система в краткосрочна, средносрочна и дългосрочна перспектива.

Публикуването на студията позволява на интересувалите се днешни и бъдещи научни работници, специалисти и други читатели :

- да се запознаят по-задълбочено с основните мотиви на предлагания, а в края на 1999 г. и утвърден от Народното събрание нов модел и архитектура на системата за пенсионно осигуряване, с нейните основни цели и принципи, конкретни норми, нормативи и механизми и т.н.;
- да изградят или допълнят собствените си критерии и оценки за обосноваността и ефективността на пенсионната реформа; за потенциалните и реално проявяващи се постижения и слабости на влезлия в сила от 1 януари 2000г. КЗОО; за налагащи се допълнителни дискусии и корекции в част от конкретните норми, нормативи и механизми на КЗОО и техните параметри – с цел ускорена реализация на основните цели на пенсионната реформа: /1/ възстановяване на социалната справедливост в пенсионното осигуряване; /2/ повишаване размерите и равнището на пенсиите и пенсионната защита; /3/ финансова стабилизация на системата; и /4/ ускорена социалната интеграция на България с Европейския Съюз в тази изключително важна и общество значима област на социалната политика и практика – пенсионното осигуряване.

¹ Димитър Нинов е д-р по икономика и старши научен сътрудник. Работи в КНСБ като съветник по социална, данъчна и бюджетна политика.

Вместо въведение

Кодексът за задължителното обществено осигуряване (КЗОО) беше подготвен през 1999г. от сборна работна група, съставена от експерти на държавата, социалните партньори и други заинтересувани неправителствени организации. Активно участие в неговата подготовка взеха и няколко чуждестранни експерти.

Участието на държавата, социалните партньори и други заинтересувани страни в проектирането на пенсионната реформата и нейната правна регламентация беше израз на: демократизацията на обществените отношения; общото желание за балансираност на интересите на всички заинтересувани страни в тази толкова важна област на социалната политика; осъзнатата необходимост от прозрачност, търсенето и осигуряването на широка обществена подкрепа за пенсионната реформа – все важни относително самостоятелни фактори и условия за нейния успех.

Тази студия е част от предварителната подготовка на КЗОО. С нейното публикуване се дава възможност на интересуващите се лица – настоящи и бъдещи анализатори на пенсионната реформа у нас, да се запознаят с: основните проблеми на старата система за пенсионно осигуряване, нейната безперспективност и необходимостта от цялостното ѝ реформиране в новите и бързо пременящи се обществени условия; главните цели, принципи и архитектура на пенсионната реформа и КЗОО; техни основни конкретни норми, нормативи и механизми; оставащи дискуссионни нерешени или незадоволително решени въпроси на КЗОО, както и предизвикателствата, пред които е изправен успехът на пенсионната реформа и влезлия в сила от 1 януари 2000г. КЗОО. И по този начин – да изградят или допълнят досегашните си собствени критерии и оценки за принципната и конкретна обосновааност и ефективност на пенсионна реформа и КЗОО; за тяхното място и роля в прехода към пазарна икономика и демократизация на обществените отношения у нас; за основни сегашни и бъдещи права и задължения на пенсионерите и осигурените лица; за възможни или наложителни частични промени в отделни конкретни норми, нормативи и механизми на КЗОО с цел неговото усъвършенстване.

1. Основни цели на реформирането на системата за пенсионното осигуряване в България

Най-общо формулирани, основните цели на реформата в областта на пенсионното осигуряване могат да се сведат до :

1. *Възстановяване на социалната справедливост в пенсионното осигуряване (ПО);*
2. *Повишаване размерите и равнището на пенсиите и пенсионната защита ;*
3. *Финансова стабилизация на системата;*
4. *Сближаване на нашето пенсионно законодателство и практика с тази на страните-членки на ЕС – с непосредствена задача социална интеграция на България със тях.*

Анализите показват, че реализирането на тези основни цели е невъзможно чрез продължаващите от години изменения и допълнения на

действащия Закон за пенсиите (ЗП) и в рамките на едностълбовата (едноетажна) система за пенсионно осигуряване. То изисква **изграждането на качествено нова многоетажна (наричана още многостълбова) системата за пенсионно осигуряване, комбинираща по подходящ начин предимствата на:**

- **едно реформирано и съвременно задължително пенсионно осигуряване (I етаж на новата система) с допълнително задължително (II етаж) и допълнително доброволно (III етаж) пенсионно осигуряване;**
- **двете основни специфични системи за финансиране на ПО – разходнопокривна (I етаж) с капиталопокривна или просто капиталова (II и III етажи);**
- **принципа на детерминирания пенсия (I етаж) с принципа на детерминирания осигурителни вноски (II и III етажи или стълбове);**
- **държавното (I етаж) с частното (II и III етажи) администриране (мениджмънт) на системата;**
- **по-широкото приложение на трипартидният принцип при управлението на пенсионното осигуряване;**
- **предимствата на качествено нови и по-големи възможности за избор на режими и носители на пенсионно осигуряване от страна на осигурените и самоосигуряващите се лица;**
- **по-тясно и ефективно обвързване равнището и развитието на системата за пенсионно осигуряване с общото социално, икономическо и демографско равнище и развитие /а/ на страната и /б/ на останалите членки на Европейския съюз.**

От такава гледна точка изграждането на качествено нова тристепенна структура на пенсионното осигуряване е най-общата и обществено значима задача на реформата в тази област.

Към основните цели и принципи на реформата на пенсионното осигуряване в България трябва да се добави необходимостта от:

а) децентрализация на права, отговорности и финансови ресурси от държавата към частния сектор, към работодателите, структурите на гражданското общество, отделното семейство и отделния индивид;

б) ефективно стимулиране на трудовия стаж, спестовността и социалните инициативи на осигурените и самоосигурените лица, на работодателите и структурите на гражданското общество;

в) подпомагане развитието на капиталовите пазари и ускоряване на приватизацията;

г) възстановяване и съхраняване на най-доброто от неговата близо 110 – годишна история и традиция у нас;

д) опростяване на пенсионното законодателство и оттам – лесната му разбираемост, приложимост и по-широка обществена подкрепа.

Разбира се, не бива да се забравя, че пенсионната система с нейните основни цели, принципи и конкретно норми, нормативи и механизми възниква, реформира се и се развива в исторически определена и

променяща се обществена среда – икономическа, социална, демографска, политическа и т.н., и исторически определени традиции. В този смисъл реализацията и скоростта на реализацията на изложените основни и допълнителни цели и принципи на реформата зависят от две групи фактори: а) външни, включващи промените, конкретното състояние и перспективи за развитие на цялостната обществена среда – икономическа, социална, демографска, политическа и т.н.; б) вътрешни, свеждащи се до адекватността на нейните основни цели и принципи и промените в нея, от една страна, и от друга – до адекватността на конкретните норми, нормативи и механизми на новото пенсионно законодателство на изложените основни цели и принципи на реформата.

2. Основни характеристики на обществената среда и сегашната едностълбова система за пенсионното осигуряване при подготовката и старта на пенсионната реформа

2.1. Периодът 1989 – 1997г.

Пенсионната система и предстоящата реформата в нея засягат непосредствено съдбата на около 2.4 млн. налични пенсионери и косвено тази на над 3 млн. осигурени лица и бъдещи пенсионери. Този факт ѝ придава изключително голяма обществена значимост като фактор и елемент на социалната политика..

Реализмът при подготовката и провеждането на реформите - общо и конкретно в областта на пенсионното осигуряване – изисква ясна представа за изходното равнище и характеристики на пенсионната система и обществената среда като цяло – икономическа, социална, демографска, политическа и т.н. през повратната 1997г.

Без да търсим изчерпателност и подробности, нашата стартова позиция може да бъде характеризирана най-общо чрез сравняване стойностите на основни икономически и социални показатели **през отчетните 1996 и 1997г. спрямо 1989г.:**

1. Спад в БВП от 28.5%, т.е. по-голям от този по време на кризата от 1929г.;

2. Влошено здравно и образователно обслужване на населението – поради ограничените финансови ресурси и силно изострена конкуренция между тези и останалите основни “отрасли” на социалната политика при разпределението и преразпределението на наличните финансови и материални ресурси.

3. Неприемливо висок дял на сенчестата икономика, която по експертни оценки върти около 40% от БВП, но има незначителен принос в формирането на данъчните приходи на държавата и осигурителните фондове.

Само няколко цифри: през 1996 и 1997г. в частния сектор у нас са заети около 45-50% от общия брой на заетите и осигурени лица, но техният принос в общата сума на приходите от осигурителни вноски варира между 7.5 и 10%.

4. Високо равнище на безработица – около 15% през последните години.

5. Изключително бързи и неблагоприятни демографски процеси и явления – пряк резултат както от ускорено стареене на населението, така и най-вече от масовата емиграция на предимно млади и образовани лица, означаващо значителни и трудно възстановими загуби на човешки капитал.

- Това, което отличава демографските процеси и проблеми у нас от останалите развити европейски страни, е не само близо два пъти по-високата детска смъртност и силно намалената раждаемост, но и **масовата емиграция** през последните 10 години, обхванала около 600 000 лица, повечето от които (около 65–70%) в трудоспособна възраст и със сравнително добро образование. Това са огромни за мащабите на България загуби на човешки капитал за един твърде кратък период от време. Загуби, за възстановяването на които по естествен път са **нужни десетки години и огромни дълготрайни инвестиции в общото и професионалното образование на подрастващите поколения.**
- Към масовата емиграция трябва да добавим и появилата се **масова безработица**, около и над 2 пъти по-висока от тази в ЕС.

6. Изключително бързо нарастващ и запазващ се и в момента висок коефициент на натоварване на активните и осигурените лица с пенсионери: около 80 по официални данни и около 100 по наши разчети пенсионери на 100 заети и осигурени лица през последните няколко години - при около 50 пенсионери на 100 заети и осигурени през 1989 г.

По натоварване на активните и осигурените лица с пенсионери България е на първо място в Европа и на едно от първите в света в края на XX век.

Този изключително бърз растеж и високо равнище на пенсионерския товар у нас се дължи на комбинацията от няколко основни негативни процеси и явления, наблюдавани през изминалите 8-10 години: **ниска пенсионна възраст; ускорено стареене на населението; масова и бързо нарастваща емиграция на предимно млади и образовани лица и повишено и оставащо високо равнище на безработица;**

7) Изключително висока социална цена на реформите за основната част от населението, определена и илюстрирана от големия **спад в реалните размери на пенсиите, работните заплати** и другите регулирани от държавата лични доходи на населението; **влошено здравно и образователно обслужване и др.**

Ето няколко примера:

- През 1996г. спрямо 1989г. **средният размер на реалната работна заплата** е намалял 3 до 3.3 пъти (в зависимост от основата – брутната или нетната заплата – за нейното изчисляване), а **средният реален размер на пенсията** – 4.3 пъти;

- През критичната 1997г. спрямо 1989г. средният реален размер на пенсиите е вече 5.78 пъти по-малък, а средната реална работна заплата – 3.98 до 4.28 пъти.

8. Силно нарушена справедливост при разпределението на финансовите тежести на системата между светлата и сенчестата част на икономиката и заетите в тях лица.

9. Големи деформации при разпределение на доходите от пенсии, намиращи израз в обществено неприемливо висока и масова уравниловка в размера на пенсиите, съчетана с необосновани различия според пола, категорията труд, общата величина на трудовия стаж и годината на пенсионирането.

10. Наследеният и запазващ се значителен общ – външен и вътрешен – държавен дълг, и значителните разходи по неговото обслужване.

11. Заварените тежки и задълбочаващи се през предходните 7 години финансови проблеми на системата за пенсионно и по-общо за социално осигуряване, породени от комбинацията на няколко взаимосвързани неблагоприятни основни фактори и процеси или последици от тях през изминалите осем години, а именно: продължителната икономическа криза; формираният и оставащ неприемливо висок относителен дял на сенчестата икономика; голямата сума на общия държавен дълг; все още значителният, макар и неколккратно намален през последните две години, относителен дял на разходите по републиканския бюджет (РБ) за обслужване на общия държавен дълг; повишените и оставащи неприемливо високи размери на осигурителните вноски и общо на данъчните тежести; крайно неравномерното разпределение на данъчните тежести на системата за социално осигуряване между светлата и сенчестата икономика; силната незаинтересуваност и демотивация сред работодателите и осигурените лица за редовно правене на дължимите по закон осигурителни вноски; неприемливо ниската събираемост на приходите от осигурителните вноски – общо и особено в частния сектор; високият пенсионерски товар.

*

Говорейки за неблагоприятната стартова позиция на пенсионната и въобще на реформите в края на 1996 и началото на 1997г., не можем да не споменем и все още продължаващото робуване **на стари и неефективни подходи** от определени институции, ръководни лица и експерти, пряко ангажирани и отговорни за подготовката и провеждането на реформите в тази област.

Става въпрос за **самостоятелното или най-често комбинирано робуване в една или друга степен на следните подходи:**

- **потребителския,** който най-често се изразява в ограничаване на авторите на законопроекти и други нормативни актове в социалната сфера до разчитане на **необходимите** допълнителни финансови средства за постигането на едни или други социални цели, без необходимите предварителни анализи и оценки за икономическите и финансовите възможности за тяхното осигуряване, както и за конкретните им източници;

- **фрагментния**, с неговите многобройни изяви, свеждащи се общо до поставяне, обсъждане и “решаване” на сложните въпроси на общественото развитие без отчитане на обективната взаимна връзка и зависимост между елементите и състоянието на обществената среда и развитие като цяло – икономическо, демографско, социално, политическо, психологическо; връзката и зависимостта между т. нар. вътрешни и външни или международни фактори и процеси; исторически традиции, с които беше закърмена нашата система за пенсионно осигуряване и които са формирани в течение на повече от един век; проблемите на европейската интеграция;
- **конюнктурния**, при който решенията се подчиняват на конюнктурни фактори и съображения, **без да се отчита перспективата** на социалното и икономическото развитие; на съображения, които често имат негативни икономически и социални последици в средносрочно и по-далечно бъдеще;
- **т. нар. “пост фактум” подход**, при който се върви след събитията и се “гасят пожари”, вместо те да се изучават и прогнозира (предвиждат) заедно с техните причини и последици и да се предприемат предварително необходими и възможни мерки за ограничаване или предотвратяване на негативните им страни и последици и засилване на позитивните;
- **непрофесионален подход при подбора на системата от конкретни норми, нормативи и механизми**, от които при равни други условия зависи степента на реализация на предварително възприетите основни цели и принципи на системата, а с това и нейното успешно или неуспешно реформиране.

Замяната на тези стари и неефективни подходи и свързаните с тях икономически и социални политики е първото условие за успешно проектиране на предстоящата по това време реформа, в т. ч. в пенсионното осигуряване.

2.2. 1997 – 1998г. - начало на позитивни обществени промени и перспективи

През 1997г. започва обрат в политическата и цялостната обществено-икономическата среда и наблюдаваните до този момент неблагоприятни обществени процеси и тенденции. Този обрат се свързва непосредствено с настъпилите през пролетта на 1997г. политически промени и възприетата от правителството нова политика и практически мерки за ускоряване на реформите във всички области на обществения живот, подкрепени от основните политически сили и социалните партньори в страната, а също и от Международния валутен фонд (МВФ), Световната банка, Съвета на Европа, правителствата на страните – членки на Европейския съюз, САЩ и др.

В резултат от всичко това, за удивително кратък период инфлацията в страната е овладяна; постигната е банкова и финансова стабилизация;

изградени са необходими предпоставки за реален икономически растеж; преодоляна е политическата поляризация по основни въпроси от национална значимост и интерес.

Благодарение на тези предпоставки, в т. ч. на финансовата стабилизация, овладяната инфлация и намалените лихвени проценти, през втората половина на 1997 и цялата 1998г. се постигна **бърз и значителен спад на относителния дял в републиканския бюджет на разходите за обслужване на общия държавен дълг: от 63.6% през 1996г. на 33.6% през 1997г. и около 27% през 1998г.** Това позволи на държавата да увеличи относителното тегло и да задели необходимата все по-голяма част от общите разходи по РБ за изпълнение на своите социални функции в областта на образованието, здравеопазването, науката, културата и т. н., в т.ч. за повишаване размера на пенсиите и поемане за своя сметка на разходите по Указа за насърчаване на раждаемостта – детски добавки и еднократни помощи при раждане на деца.

Въпреки инертно продължаващият спад на физическия обем на БВП през 1997г., **в края на 1997г. спрямо края на 1996г. средният реален размер на пенсиите е повишен с около 23.32%** - без еднократната компенсация от 10 000 лв. (10 деноминирани лева) – **и с около 44.01% с нея,** а средният реален размер на работните заплати **е нараснал с около 33.01%.**

За съжаление този ръст на реалните размери на пенсиите и заплатите в края на 1997г. спрямо края на 1996г. **не може да предотврати набралото инерция намаление на реалните им размери на средногодишна основа, което при пенсиите възлиза на 25.3%, а при реалните работни заплати на 23.97 до 24.2%** в зависимост от основата на разчета – нетната или brutната заплата (вж. табл. 1).

През следващата 1998г. се постига най-голямото в нашата история нарастване на реалния размер на пенсиите, и то на средногодишна основа – с 36.4%, както и на реалните работни заплати – с 18.4 до 22.2% в зависимост от основата за изчисляване на реалните заплати – разполагаемия или brutния им размер.

През същата година се разработва **и първата тригодишната програма на правителството и се подписва тригодишно споразумение с МВФ**, в които се предвижда ускоряване на реформите във всички области на обществения живот и съхраняване на очертаващите се положителни процеси и тенденции в страната в икономическата и социалната сфери през периода 1999 – 2001г.

Характерно за 1998г. е, че ръстът на реалните пенсии и работни заплати изпреварва значително нарастването на реалния brutен вътрешен продукт. Конкретното основание за това трябва да се търси в комбинацията от:

- значително по-големия спад в реалните размери на пенсиите през предходния период от 1989г. до 1997г. вкл., в сравнение с намалението в реалния БВП – около 75-80% за реалните размери на пенсиите и работните заплати при около 33.4% спад за физическия обем на БВП;
- крайно ниското и незадоволително изходно равнище на номиналните и реалните размери на пенсиите през 1997г. –

далеч под равнището им от 1989г. и под жизнения минимум за преобладаващата част от пенсионерите;

- необходимия и възприетия от правителството приоритет на пенсионното осигуряване в структурата на социалната политика през 1998г.;
- огромните потенциални възможности за осигуряване на допълнителни средства за финансирането на изпреварващ ръст на реалните размери на пенсиите, в т.ч. за сметка на планираните и предприеманите мерки за повишаване събираемостта на приходите от осигурителни вноски.

*

За да се съхрани и утвърди растежът на реалните пенсии в бъдеще като траен и устойчив процес и тенденция **са необходими две основни условия**, синтезиращи в себе си множество подусловия и по-конкретни фактори и процеси, а именно:

- **да се премине от финансова стабилизация към устойчив и достатъчен икономически растеж в страната, съчетан с активна и ефективна политика по заетостта;**
- **бързо реформиране на старата система за пенсионно осигуряване, замаяната ѝ с качествено нова и решително повишаване равнището на събираемостта на приходите от осигурителни вноски до обществено приемливо ниво.**

Макар и изключително важен проблем, факторите на икономическия растеж и заетостта излизат извън прекия предмет и обхват на тази студия. Обратно, реформирането на пенсионната система, както и факторите и мерките за повишаване събираемостта на приходите от осигурителни вноски са важна част от нейното съдържание. По тази причина ще се ограничим именно до тях. Независимо от това трябва предварително да отбележим и подчертаем, че повишаването на събираемостта на приходите от осигурителни вноски, от която в голяма степен зависи финансовата стабилизация на пенсионната система, от своя страна зависи от система от взаимно-свързани и допълващи се вътрешни и външни социални, икономически, законодателни, съдебни и организационни мерки, способни да осигурят и доведат до:

- **прогресивно нарастващ, стабилен и социално добре ориентиран икономически растеж и развитие;**
- **бързо ограничаване на сенчестата икономика и черния пазар на труда;**
- **разширяване основата на приходите на държавата и фондовете за социално осигуряване, в т.ч. чрез ограничаване на сенчестата икономика и повишаване равнището на заетостта;**
- **драстично намаляване на сегашните размери на осигурителните вноски и общия размер на данъчните тежести за работодателите, осигурените и самоосигурените лица;**
- **бързо възстановяване на връзката между размера на пенсиите и приноса на осигурените лица и техните**

работодатели и с това – мотивацията за редовно начисляване и внасяне на дължимите по закон осигурителни вноски;

- **ускорено възстановяване равнището на номиналните и реалните пенсии от 1989г. – решаващо условие за възстановяване доверието към пенсионната система;**
- **преодоляване слабостите на данъчното законодателство;**
- **повишаване ефективността на контролните органи** върху начисляването и внасянето на дължимите по закон осигурителни вноски от работодателите, от осигурените и самоосигуряващите се лица.

Наред с мерките за гарантирането на устойчив, достатъчен и социално добре ориентиран икономически растеж и нарастващо равнище на заетост на трудоспособното и икономически активното население, **общите и специфични законодателни и организационни мерки за повишаване събираемостта на данъчните приходи** – общо и конкретно на фондовете за социално осигуряване, са най- актуална, неотложна и важната задача и условие за успешно и ускорено решаване на финансовите проблеми на системата за пенсионно осигуряване сега и в бъдеще и на тази основа – за успешно и ускорено продължаване и приключване на реформите в областта на пенсионното и социалното осигуряване като цяло.

*

Анализът на данните от края на 1997 и от цялата 1998г. показва, че необходимите най-общи политически и икономически предпоставки за подготовка и стартиране на пенсионната реформа в България са налице.

Става въпрос за постигнатия политически консенсус; за успешно функциониращия валутен борд; за забележително бързата финансова стабилизация; за решимостта на правителството, парламента и социалните партньори за ускоряване на реформите; за все по-активната подкрепа на реформите у нас от страна на международните институции и общности; за нарастващите възможности за ползване на международен опит и консултации.

Остава по-важната, по-сложна и трудна задача – бърза законодателна, организационна, информационна и кадрова подготовка и старт на пенсионната реформа и по този начин – максимално оползотворяване на тези благоприятни вътрешни и външни условия (последните – **с едно изключение, породено от събитията в съседна Югославия**).

Разбира се, създадените през 1997-1998г. благоприятни вътрешни и външни условия **не бива да ни успокояват или главозамайват, защото:**

- **те са само най-общи предпоставки** за успешната подготовка и провеждане на реформите в икономическата и едновременно в социалната области на обществения живот и общественото развитие.
- **без бърз преход от финансова стабилизация към реален, достатъчен, устойчив и социално добре ориентиран икономически растеж, съчетан с бързо и ефективно ограничаване на сенчестата икономика и черния пазар на труда** няма да постигнем набелязаните високи икономически и социални цели на общественото развитие в нито един от

основните “отрасли” на социалната политика, в т. ч. в областта на пенсионното и здравното осигуряване;

- **възможностите за ускорено повишаване размерите и равнище на пенсиите чрез повишаване дела на средства за пенсионно осигуряване в БВП за сметка на ограничаването им за останалите основни “отрасли” на социалната политика** – например на необходимите средства за реформите в система на здравеопазването и здравното осигуряване или на образованието и др., **са ограничени** и вероятно ще останат такива в рамките минимум на следващите 5-10 години.

Всички анализи показват, че по редица причини, в т.ч. поради продължителното с години и оставащо крайно ниско равнище на реалните пенсии в края на 1998г. и изчерпващото се търпение на пенсионерите, **понастоящото отлагане на подготовката и старта на пенсионната реформа са недопустими.**

3. Основни проблеми и насоки за реформиране на действащата (до края на 1999г.) система за пенсионно осигуряване

Макар и косвено и най-общо, те се оглеждат в очертаните **основни цели** на реформирането на старата система и закон за пенсионно осигуряване и се свеждат до:

- възстановяване на социалната справедливост както при финансирането, така и при разпределението на доходите от пенсии;
- издигане сегашното незадоволително равнище на номиналните и реалните размери на пенсиите до обществено приемливо ниво, гарантиращо достоен живот на пенсионерите;
- възстановяване на финансово здраве на системата сега и в дългосрочна перспектива.

3.1 Относно незадоволителната социална справедливост при разпределението на доходите от пенсии

Започваме с този проблем и задача по три съществени причини:

Първо, той е най-силно подценяваният в теорията и практиката през последните няколко десетилетия.

Второ, той е тясно свързан и в определен смисъл (в т. ч. като една от последиците) включва в себе си останалите два относително самостоятелни проблема – за незадоволителното равнище на пенсиите и финансов статус и перспектива на сегашната остаряла система за пенсионно осигуряване.

Трето, вярваме, че в края на XX и началото на XXI век той заслужава и непременно ще заеме равно или дори по-голямо място и значимост при планирането и изпълнение **на една нова социална политика** в областта на доходите като цяло и конкретно на доходите от пенсии, адекватна на европейските стандарти и съвременното разбиране за пазарна икономика и демокрация. С други думи, **вярваме, че този проблем е перспективен и обществено значим за социалната политика на XXI век в национален и световен мащаб**; че няма да може да се гарантира висока социална, а

косвено и икономическа ефективност на пенсионното осигуряване и социалната политика като цяло, ако продължаваме по една лоша традиция и навик да се ограничавам главно до планирането и регулирането единствено на “средната пенсия”, “средната работна заплата” или “средно равнище на ДОД” и по-общо – на “данъчните тежести” и средните стойности на други икономически показатели .

В областта на пенсионното осигуряване проблемите на социалната справедливост и тези (колкото и парадоксално да звучи) на незадоволителната събираемост на приходите от осигурителните вноски се свързват най-вече **с комбинацията от такива негативни процеси и явления като:** силно нарушена връзка между размера на пенсиите и приноса на осигурените лица във фонда през активния период от техния живот; крайно неравномерно и несправедливо поемане на данъчните тежести на системата за пенсионно и по-общо за социално осигуряване от светлата и сенчестата икономика; недопустимо високо преразпределение на доходите от и чрез системата на задължителното пенсионно осигуряване и силно нарушената мотивация на осигурените лица и техните работодатели за редовно изплащане на дължимите по закон осигурителни вноски; високия пенсионерски товар и необосновано големите размери на осигурителните вноски и данъчните тежести; силно намалените реални размери и равнища на пенсиите и породеното от това недоверие към пенсионната система сред всички слоеве от населението.

Пряка “вина” за наблюдаваната социална несправедливост при разпределението на доходите от пенсии и ниската ефективност на системата по отношение на трудовия стаж носят: съществуващият норматив-ограничител за максималния размер на пенсиите и ползваните доскоро компенсации към тях и силно остарялата и неефективна формула както за изчисляване на новите, така и за осъвременяване на старите пенсиите. Конкретните разчети показват, че именно по тези причини: преразпределението на доходите и приноса на осигурените лица в момента и след тяхното пенсиониране носи масов характер. В определени случаи (за най-високодоходните осигурени лица с осигурителен стаж от 40-45г.) преразпределението на доходите от действащия Закон за пенсиите достига до 80% от приноса им (общата сума на осигурителните им вноски) в пенсионния фонд в течение на активния им живот. **Толкова високо преразпределение на доходите чрез пенсионната система не може да се оцени като обосновано и обществено приемливо за която и да е, в т.ч. и за нашата страна, тъй като** противоречи на възприетите основни принципи на действащата у нас пенсионна система и най-пряко – **на принципа за равнопоставеност на осигурителните лица с еднакъв принос за пенсионния фонд през техния отминал активен живот.** То понижава и дори убива интереса и мотивацията на работниците и техните работодатели за редовно начисляване и внасяне на дължимите по закон осигурителните вноски за частта от работните заплати над и дори малко под средния размер; или след изпълнение на изисквания от ЗП основен трудов стаж за съответната категория труд, даващ, при равни други условия, право на т.нар. пълен размер на пенсията, а също е и един от основните фактори за недоверието на по-голямата част от осигурените лица към пенсионната

система; за ниската и незадоволителна събираемост на приходите от осигурителни вноски; за нарастващите финансови проблеми на бюджета на пенсионното осигуряване и т. н.

Ще напомним, че по официални статистически данни средната работна заплата в страната за септември 1998г. възлиза на 187 998 лв., а тази, която е достатъчна за постигане на максималния размер на пенсиите за същия месец е 180 000 лв. и е с 4.3% по-ниска от необходимата за достигане на максималния размер на пенсиите.

Нека приемем, че около половината от общия брой на заетите и осигурени лица през м. септември 1998г. са с брутни работни заплати до 187 988 лв. Това означава, че останалата половина от заетите и осигурените лица с брутни работни заплати над тази сума през същия месец са потенциално в една или друга степен оцетени от действащите конкретни норми и нормативи на ЗП и най-вече от съществуващия пряк нисък норматив-ограничител за максималния размер на пенсиите и наложената от него обща уравниловка в техните размери. Те не са заинтересувани от начисляване и внасяне на съответната част от дължимите по закон осигурителни вноски, особено ако работят в частния сектор и вече имат необходимия трудов стаж за т. нар. пълен размер на пенсията за изслужено време и старост. Последиците от това са: проявите на масовата незаинтересуваност сред осигурените лица и техните работодатели от точно и своевременно начисляване и редовно внасяне на дължимите по закон осигурителни вноски; крайно ниската събираемост на приходите от осигурителни вноски – общо и най-вече в бързо нарастващия частен сектор; проведените през последното десетилетие две повишения в размерите на и без това високите осигурителни вноски за ДОО; наблюдаваното необосновано високо и обществено неприемливо разпределение и преразпределение на данъчните тежести общо, в т.ч. на системата на социалното осигуряване между държавния и частния сектор, светлата и сивата икономика, както и между ниско-, средно- и високодоходните лица и семейства.

х

Освен неприемливо високото преразпределение и общата уравниловка в размера на пенсиите и разпределението на доходите от пенсии, действащите необосновани конкретни норми, нормативи и механизми на ЗП пораждат и **“обратната” слабост** при разпределението на доходите от пенсии и в размера на самите пенсии **в рамките на доминиращата обща уравниловка.**

Става въпрос за необоснованите различия в:

- **изисквания основен трудов стаж за осигурените лица от двата пола, полагащи трета категория труд – 20 г. при жените и 25 г. при мъжете, както и за породени от този факт различия по пол в размера на самите пенсии за 1 година трудов стаж: 2.75% от базисните работни заплати при жените и 2.1% при мъжете за всяка година основен трудов стаж;**
- **делението на общия трудов стаж в рамките на трудоспособния живот на “основен” и “допълнителен” и на тази основа – в “цената” на пенсията за 1 година “основен”**

и 1 година “допълнителен” трудов стаж: само 1% от базисните възнаграждения за всяка година допълнителен (над основния) трудов стаж, при 2.1% за всяка година “основен” трудов стаж при мъжете и 2.75% при жените, полагащи трета категория труд.

- в размера на пенсиите и разпределението на доходите от пенсии, **дължащи се на слабости в действащия Правилник за категоризацията на труда.**
- в размера на пенсиите, **породени от недостатъци в механизма за тяхното осъвременяване и отнетото право на свободен избор на базисния период за новопенсиониращи се,** подсилени до масово проявяващо се явление от същественото изоставане на работните заплати в бюджетната сфера през последните няколко години.

Накратко, изискванията на един от основните принципи на Бисмарк и на реформата – за равнопоставеност на пенсионерите с еднакъв принос за пенсионния фонд през техния отминал активен живот – принцип, върху който се гради и развива задължителното пенсионно осигуряване в редица европейски страни и у нас през последните над 100-110 г., **се реализират в силно ограничена степен и изкривена форма, с две противоречиви и неприемливи негативни последици и прояви:**

- висока и доминираща, но необоснована уравниловка в размера на пенсиите;
- необосновани различия в размера на пенсиите в тесните нормативни граници между минималния и максималния им размер: по пол; за единица основен и единица допълнителен трудов стаж; по категории труд; в зависимост от наличието или отсъствието на трудов стаж до и след 1 януари 1997г.²

*

Ползваните през последните десетина години, в т.ч. и най-вече въведените през февруари, март и април 1997г. **компенсации към пенсиите,** имат аналогичен уравниловъчен ефект върху техния размер, с всички негативни последици от този факт. Нещо повече, макар и временно, изплатените през февруари, март и април 1997г. компенсации към пенсиите сведоха **пенсионното осигуряване в България до равнището и изискванията на социалното подпомагане;** превърнаха го в негов клон. Какво друго означаваше и можеше да означава компенсация към всяка пенсия, за всеки пенсионер от 20 000 лв. при среден месечен размер на една пенсия от 6130 лв., ако не превръщане на пенсията в добавка към компенсацията и свеждане на пенсионната осигуряване до равнището на социалното подпомагане.

*

Очертаните две характерни прояви на силно нарушената социална справедливост в размера на пенсиите – масова и недопустима уравниловка, съчетана с необосновани различия - **се запазват и след въвеждането в ЗП**

² Виж глава втора на нашата книга: “Социалната справедливост в пенсионно осигуряване”, София, 1998г.

на индивидуалния пенсионерски коефициент. Причините са отново комбинация от обективни и субективни фактори, границата между които често е размита и в известен смисъл условна.

3.2. Относно наследеното незадоволително изходно равнище и размери на номиналните и реални пенсии през 1997 и 1998г.

За него съдим от:

а) отчетните данни за средния номинален и реален размер на пенсиите **през 1997 спрямо 1989г.:**

- от 116.1 лв. през 1989г. през 1997г. средният номинален размер на пенсията нараства до 36 565 лв., т. е. 314.9 пъти;
- през същия период обаче индексът на инфлацията показва значително по-голям ръст – 1817.1 пъти (181 710.0%);
- при това положение от 100% през 1989г. **реалното равнище на средната пенсия пада до 17.3% през 1997г., т. е. 5.78 пъти.**

б) промените в реалните размери на пенсиите и работните заплати през 1998г. спрямо 1997г.

Както споменахме, в резултат от финансовата стабилизация, нарастването на БВП и отдадения от Правителството приоритет на проблемите на пенсионната защита, средният номинален размер на пенсиите **през 1998 спрямо 1997г.** нараства с 66.5%, а средният реален размер – **с 36.4%.** В резултат от това **спрямо базисната 1989г.** равнището на средната реална пенсия нараства **от 17.3% през 1997г. на 23.6% през 1998г.** Подробно развитието на номиналните и реалните размери на пенсиите и работните заплати през разглеждания период, както и очакваното им развитие през 1999г. са показани на табл. 1.

Въпреки наблюдаваното през 1998г. значително (36.4%) и през 1999г. добро, но по-скромно (5.9%) нарастване на реалните размери на пенсиите, трябва изрично да подчертаем, **че спрямо базисната 1989г. тяхното равнище остава крайно ниско и незадоволително – съответно 23.64% през 1998г. и 25.0% през 1999г.** Това се отнася особено за пенсионерите с минимални и близки до нея пенсии, както и за тези, за които пенсиите и доходите от тях са единствен или основен източник на лични доходи, разходи и потребление.

Този факт налага търсенето на допълнителни финансови ресурси и резерви за ускорено и изпреварващо увеличение на пенсиите спрямо реалното нарастване на БВП през следващите години. Нещо повече, той поставя успеха на реформите в областта на пенсионното осигуряване в определена зависимост от разкриването и използването на налични допълнителни източници на приходи за пенсионната системата.

Важна негативна роля за силно намаленото равнище на номиналните и реалните размери на пенсиите през изминалия период играят:

- **нарасналото и оставащо сравнително високо равнище на безработица;**
- **стареенето на населението;**

- **значителната емиграция** на предимно млади и трудоспособни лица в чужбина;
- наследената и запазващата се до момента **ниска пенсионна възраст и висок абсолютен и относителен брой на пенсиите и пенсионерите**;
- бързо и неблагоприятно промененото съотношение през последните 8-9 години между общия брой на пенсионерите и този на заетите и осигурени лица и в резултат – **достигнатият и оставащ изключително висок коефициент на зависимост или на натоварване на активните лица с пенсионери (нарастването на “пенсионерския товар”)**.

Таблица 1

Размери и равнища на средната пенсия спрямо средната брутна и нетна работна заплата в страната. Индекси на номиналните и реални размери на пенсиите и заплатите

Показатели	Мярка	1989г.	1990г.	1991г.	1992г.	1993г.	1994г.	1995г.	1996г.	1997г.	1998г.	1999г.*
Ср. мес. пенсия	Лева	116.1	140.1	434.3	669.9	1088.8	1712.3	2368	4140	36565	60 899	65.66
Индекси:												
1989г. = 100%	%	100.0	120.7	374.6	577.1	937.8	1474.8	2039.6	3566.2	31494.4	52540.9	56554.7
верижни	%	-	120.7	310.0	154.2	162.5	157.3	138.3	174.8	883.2	166.5	107.8
Ср. брутна раб. заплата	Лева	274	378	1012	2047	3231	4960	7460	13965	125 163	181 200	205. 05
Индекси :												
1989г. = 100%	%	100.0	137.9	369.3	747.1	1179.2	1812	2722.6	5096.7	45679.9	66 131.4	74835.8
верижни	%	-	137.9	267.7	202.3	157.8	153.5	150.4	187.2	896.3	144.8	113.16
Равнище на заместване спрямо:												
- ср. брутна запл.	%	42.4	37.1	42.9	32.7	33.7	34.5	31.7	29.6	29.2	33.6	33.07
- ср. разпол. запл.	%	47.2	41.7	49.2	39.1	42.1	40.2	36.1	36.4	35.8	39.9	39.29
Индекс на ср. год. инфлация												
1989г. = 100%	%	100.0	121.6	656.3	1255.4	2169.4	4252.1	6892.6	15370.5	181710.	222231.3	226231.5
верижни	%	-	121.6	539.7	191.3	172.8	196.0	162.1	223.0	1182.2	122.3	101.8
Индекси на ср. реална пенсия												
1989г. = 100%	%	100.0	99.3	57.1	46.0	43.2	34.7	29.6	23.2	17.3	23.64	25.0
верижни	%	-	99.3	57.4	80.6	94.0	80.3	85.3	78.4	74.7	136.38	105.9
Индекси на реалната брутна раб. Заплата:												
1989г.=100%	%	100.0	113.4	56.3	59.5	54.4	42.6	39.5	33.2	25.14	29.75	33.35
верижни	%	-	113.4	49.6	105.7	91.3	78.3	92.8	83.9	75.81	118.40	111.16
Разполагаема ср. раб. Заплата	Лева	246	336	883	1 746	2 531	4 260	6 565	11 365	102 153	152 674	167.12
Индекси:												
1989г. = 100%	%	100.0	136.6	358.9	709.8	1028.9	1731.7	2568.7	4 619.9	41525.6	62 062.69	67934.96
верижни	%	-	136.6	262.8	197.7	144.96	168.3	154.1	173.1	898.8	149.5	110.32
Индекс на реалната располагаема запл.												
1989г. = 100%	%	100.0	112.3	54.7	59.5	54.3	42.6	39.5	30.06	22.85	27.9	30.03
верижни	%	-	112.3	48.7	103.3	83.9	85.9	95.1	77.63	76.03	122.2	108.37

* Располагаема раб. заплата = брутна минус данъците и задължителните лични осигурителни вноски.

От около 50 пенсионери на 100 заети и осигурени лица през 1988-1989г. броят им достига 80-82 пенсионери през 1993-1994г. Според прогнозни разчети през 1999-2001г. той ще надхвърли 100-104 пенсионери на 100 заети и осигурени лица и ще доведе до сериозен дефицит в бюджета на ДОО.

Очевидно с подобен “пенсионерски товар” трудно ще стигнем развитите европейски страни. **Резултатът: от една страна, прекалено голям брой пенсии и пенсионери; от друга – прекалено ниски размери и равнище на пенсиите; от трета – значителен и като тенденция нарастващ дефицит в бюджета на ДОО;**

- **високото** относително тегло през последните години на разходите на оържавния бюджет по обслужване на държавния дълг – вътрешен и външен.

Както споменахме, пикът на този показател беше достигнат през 1996г., **когато 63.6%** от общите разходи по РБ отиваха за обслужване на държавния дълг и само 36.4% оставаха за всички останали функции на държавата в областта на образованието, здравеопазването, социалното, в т.ч. пенсионното осигуряване и т.н. В резултат от постигната финансова стабилизация, ускорената приватизация и т.н. през 1997г. относителният дял тези разходи в общите разходи на държавата **е намален на 33.6%. Около 27% и съответно 24-25% се очаква да се движи относителното им тегло в общите разходи по републиканския бюджет през 1998- 2000г.**

Някои слабости в действащото законодателство:

- в Закона за пенсиите с негативни последици, най-вече разкъсаната връзка между размера на пенсиите и осигурителния принос на пенсионерите през отминалия им активен живот;
- в Закона за корпоративното данъчно облагане от 1998г., свеждаща се първоначално до увеличеното данъчно облагане на разходите за социално-битово и културно обслужване (СБКО) от 20 на около 40-42% от 1 януари 1999г., в резултат от въведената задължителна осигурителна вноска от 22% върху социалните разходи, пряко, перманентно или периодично предоставяни на работниците и служителите в пари и натура.

3.3. Относно нерешените или незадоволително решени финансови проблеми на действащия ЗП и система за пенсионно осигуряване

Ако оставим настрана тежката икономическа криза през периода 1989 – 1997г., основните причини за нарастващите като тенденция и нерешими в близка перспектива финансови проблеми на системата за пенсионно и по-общо – на цялата система за социално осигуряване могат да се сведат **до комбинацията на около осем споменати вече основни и взаимно обуславящи се или свързани негативни факти и процеси, а именно:**

1. Големия относителен дял на сенчестата икономика и черния пазар на труда и силно стеснената основа на приходите от осигурителни вноски.
2. Високото равнище на безработицата.
3. Големия брой емигриращи лица в трудоспособна възраст, в т.ч. елитни кадри.
4. Социално и икономически необоснования и неприемливо висок размер на осигурителните вноски и сумата от тях за пенсии и социално осигуряване като цяло .

5. Разкъсаната връзка между размера на пенсиите и приноса на осигурените лица през активния период от техния живот .
6. Ниската и незадоволителна събираемост на приходите от осигурителни вноски.
7. Прекалено (непосилно) високия “пенсионерски товар” (или т.нар. “коефициент на зависимост”).
8. Нулевото или неефективно стимулиране на отсроченото пенсиониране.

Преки последици от действието и взаимодействието на първите пет от изброените негативни фактори и процеси са:

- крайно неравномерното и необосновано разпределение и преразпределение на финансовите тежести на системата за пенсионно и по-общо за социално осигуряване между държавния и частния сектор в икономиката;
- силната незаинтересуваност и демотивация на работодатели, осигурени и самоосигуряващи се лица от вярно и редовно начисляване и внасяне на дължимите по закон осигурителни вноски и оттам – ниската и незадоволителна събираемост на приходите от осигурителни вноски общо и особено от частния сектор.

*Отчетните данни показват, че средният размер на осигурителните вноски за покриване на 7 от общо 9-те основни осигурителни риска по К 102 на МОТ от 1952г. за трите категории труд е около 41.5%. Ако към него прибавим 2% лична осигурителна вноска и 5 % осигурителна вноска за фонд “ПКБ”, а след 1 юли 1998 г. – 4.5 %, се получава **общ размер на осигурителните вноски от около 48.0 до 48.5%** . Сами по себе си и още повече на фона на останалите данъчни тежести това са неприемливо високи размери, с негативни икономически и социални последици в кратко-, средно- и дългосрочен план и перспектива.*

Тяхна последица и специфичен израз е ниското равнище на събираемост на приходите на ДОО от осигурителни вноски, особено в частния сектор:

- *При около 45-50% заети лица в частния сектор през 1997 г., приходите от осигурителни вноски в ДОО от него възлизат на около 8 до 10%.*
- *Не е трудно да си представим финансовите последици за системата за пенсионно и по-общо – за социално осигуряване само след година-две, когато приключи процесът на приватизация и частният сектор поеме 75-80% от всички заети лица, ако това ниско равнище на събираемост на приходите от осигурителни вноски се запази..*

Негативна роля за незадоволителната събираемост на приходите от осигурителни вноски вероятно играе и малкият относителен дял в общия им размер на **личните осигурителни вноски**. Впрочем ефектът от евентуално увеличаване относителния дял на последните ще зависи от понижаването на общия им размер и степента на възстановяване на връзката между размера на пенсиите и приноса на осигурените лица и равнището на пенсиите от 1989г.

И още нещо важно. При сегашните размери на работните заплати и този размер на осигурителните вноски за задължителната система за социално осигуряване, **в общото подоходно пространство практически няма или остава крайно ограничено място за втория и третия стълб на системата за ПО и за така желаните мощни пенсионни фондове .**

Съществена негативна роля играят **силно намалените реални размери и равнище на пенсиите** и породеното от тях и широко разпространено сред всички слоеве от населението, но най-вече сред помладите възрастови групи на активните лица, **недоверие към пенсионната система.**

Тези факти показват, че наред с устойчив икономически растеж и ефективната политика по заетостта, особено важна задача и условие за успеха на реформите в областта на социалното и в частност в пенсионното осигуряване е предприемането на спешни, добре обосновани, ефективни и комплексни мерки за:

- **постепенно понижаване и реструктуриране на общия размер и сумата от размера на осигурителните вноски – във връзка и с въвеждането на осигурителни вноски за здравното осигуряване от 1 юли 1999г.;**
- **преразпределение на общото подоходно пространство в полза на втория и третия етаж (или стълб) на системата – чрез замяна на сегашния пряк норматив-ограничител за максималния размер на пенсиите с обоснован норматив – ограничител за максималния размер на осигурителните доходи – например 8 или 10-кратния размер на минималната работна заплата в страната;**
- **гарантиране на по-справедливо и обществено приемливо преразпределение и разпределение в бъдеще на данъчните тежести между различните сектори на икономиката;**
- **възстановяване обективната връзка и зависимост между размера на пенсиите и приноса на осигурените лица през активния период от техния живот;**
- **ефективно стимулиране на отсроченото пенсиониране;**
- **въвеждане на прогресивно постепенно пенсиониране;**
- **комбинацията от: разширяване на основата – главно чрез ограничаване на сенчестата икономика, и повишаване на пенсионната възраст, съчетано с: ефективна политика на заетостта и възстановена мотивация на работодателите и осигурените лица за редовно правене на дължимите по закон осигурителни вноски; и като последица от тези мерки – бързо нарастващо и високо равнище на събираемост на приходите от осигурителни вноски;**
- **ускорено възстановяване реалните размери и равнища на пенсиите от началото на преходния период.**

*

Специално внимание заслужават обективните възможности за **намаление размера на осигурителните вноски при едновременно повишаване равнището на изплащаните пенсии от задължителната**

система за пенсионно осигуряване за сметка на комбинацията на ефективни мерки, водещи до ускорено **понижаване на сегашното равнище на т.нар. “пенсионерски товар”** и **повишаване събираемостта на приходите от осигурителни вноски.**

Потенциални възможности на тези два синтетични фактора са значителни (вж. табл. 2).³

Таблица 2

Необходимите размери на осигурителните вноски за пенсии при различно равнище на т. нар. “пенсионерски товар” и на самите пенсии при 100% събираемост на приходите от осигурителните вноски

Средно равнище на пенсията (%)	Равнище на пенсионерския товар (%)												
	35	40	45	50	55	60	65	70	75	80	85	90	100
	Необходим размер на пенсионната осигурителна вноска (%)												
28	9.8	11.2	12.6	14.0	15.4	16.8	18.2	19.6	21.0	22.4	23.8	25.2	28.0
30	10.5	12.0	13.5	15.0	16.5	18.0	19.5	21.0	22.5	24.0	25.5	27.0	30.0
35	12.5	14.0	15.8	17.5	19.2	21.0	22.7	24.5	26.3	28.0	29.8	31.5	35.0
40	14.0	16.0	18.0	20.0	22.0	24.0	26.0	28.0	30.0	32.0	34.0	36.0	40.0
45	15.3	18.0	20.3	22.5	24.8	27.0	29.3	31.5	33.8	36.0	38.3	40.5	45.0
50	17.5	20.0	22.5	25.0	27.5	30.0	32.5	35.0	37.5	40.0	42.5	45.0	50.0
55	19.2	22.0	24.8	26.6	30.3	33.0	35.8	38.5	41.3	44.0	46.8	49.5	55.0
60	21.0	24.0	27.0	30.0	33.0	36.0	39.0	42.0	45.0	48.0	51.0	54.0	60.0

От приведените данни лесно може да се установи влиянието на едни или други възможни евентуални позитивни промени в равнището на пенсионерския товар и в коефициента на събираемостта на приходите от осигурителни вноски – самостоятелно или комбинирано – за повишаване сегашните размери и равнище на пенсията и/или за понижаване на сегашните високи размери на самите осигурителни вноски.

Разчетите показват например, че :

1. За да се постигне и гарантира по-високо, желано и приемливо за наличните пенсионери и по-високите възрастови групи от осигурените лица равнище на средната пенсия спрямо средната работна заплата **от около 40%**, необходимата осигурителна вноска **при 100% събираемост на приходите** би възлязла на:

- 40% - при 100 пенсионери на 100 заети и осигурени лица;
- 30% - при 80 пенсионери на 100 заети и осигурени лица;
- 28% - при 70 пенсионери на 100 заети и осигурени лица;
- 26% - при 60 пенсионери на 100 заети и осигурени лица;
- 20% - при 50 пенсионери на 100 заети и осигурени лица;

2. За гарантиране на това (40%) равнище на пенсията спрямо средната работна заплата **при значително по-ниската събираемост на приходите от осигурителни вноски от около 70% и равни други условия**, отнасящи се до броя на пенсионерите на 100 заети и осигурени лица, необходимият размер на осигурителната вноска би възлязал съответно на: 57.14%; 42.8%; 40.0%; 37.1% и 28.6%.

³ Д.Нинов:“Новият закон за социалното осигуряване – част от смяната на системата”, сп.“ЕВРОГЛОБУС”, Синдикална интер-панорама, кн. 1-2, 1992 г., табл. № 4, стр. 194 .

Очевидно резервите за повишаване равнището на пенсиите и пенсионната защита и същевременно за финансова стабилизация на системата могат и трябва да се търсят и в двете насоки – понижаване на т.нар. “пенсионерски товар” и повишаване равнището на събираемостта на приходите от осигурителни вноски и обуславящите ги фактори и причини.

Колкото по-ефективна е посочената комбинация от мерки, толкова по-бързо ще нарастват основата и събираемостта на приходите от осигурителни вноски; по-ускорено ще протичат процесите на намаляване общия размер на осигурителните вноски и на повишаване равнището на пенсиите – до пълното или практически пълното изчерпване на съществуващите сега обективни възможности в това отношение.

4. По-важни задачи на пенсионната реформа и предложения за адекватни конкретни законови норми, нормативи и механизми на КЗОО

Необходимите конкретни мерки са многобройни. **В рамките на първия етаж или стълб** – държавната система за задължително ПО - бихме искали да подчертаем необходимостта от съществени и според нас неизбежни промени в пенсионното законодателство, насочени към:

1. Затягане на условията за придобиване право на пенсия за изслужено време и старост чрез комбинация от мерки за:

- повишаване и евентуално изравняване на пенсионната възраст за осигурените лица от двата пола;
- повишаване и изравняване на изисквания от ЗП трудов стаж за правото на пенсия за изслужено време и старост (ИВС) в пълен размер при жените и мъжете;
- премахване на съществуващата категоризация на труда;
- въвеждане (като необходим малък отдушник на повишената пенсионна възраст и прекатегоризацията на труда) на система за гъвкаво пенсиониране, позволяваща на осигурените лица да се пенсионират – съобразно индивидуалното им стареене и загуба на работоспособност – с няколко години преди или след установената пенсионна възраст при съответно намаляване – при по-ранно пенсиониране, респ. увеличаване – при отложено пенсиониране, размера на техните пенсии.

2. Ефективно стимулиране на отсроченото пенсиониране.

3. Въвеждане на гъвкаво и на прогресивно постепенно пенсиониране.

4. Подмяна на сегашната основна формула и система от формули за изчисляване на пенсиите за трудова дейност и нейните, респ. техните параметри с нова/и/.

5. Промяна в съществуващия механизъм за осъвременяване на пенсиите.

6. Замяна на сегашния пряк норматив–ограничител за максималния размер на пенсиите с пряк норматив–ограничител за максималния размер на осигурителните доходи.

7. Понижаване на сегашните размери на осигурителните вноски и по-справедливо и обществено приемливо разпределение на данъчните тежести

на системата между заетите лица и работодателите в светлата и сенчестата икономика.

8. Ограничаване съществуващото преразпределение на доходите вътре в и от системата между високо- и нискодоходните групи от осигурените лица - до обществено приемливи граници и размери.

9. Бърза отмяна на сегашния Правилник за категоризацията на труда и неколккратно ограничаване общия брой на осигурените и пенсиониращите се лица по условията на I и II категория труд.

10. Освобождаване на системата в максимално възможна степен от неприсъщите ѝ форми за социално подпомагане.

11. Ефективна политика по заетостта, вкл. чрез изграждане на подходящи работни места и режими за работа за по-високите възрастови групи от икономически активното население.

Поради ограничения обем на студията ще направим конкретни предложения по: условията за придобиване право на пенсия за изслужено време и старост; новата основна формула на пенсиите; премахването на съществуващия пряк норматив-ограничител за максималния размер на пенсиите и замяната му с норматив-ограничител за максималния размер на осигурителния доход и намаляване на сегашните размери на осигурителните вноски.

4.1. Относно необходимите промени в условията за правото на пенсиониране и пенсия за изслужено време и старост

Тези промени засягат непосредствено двете главни класически условия за правото на пенсиониране и пенсия за осигурителен стаж и възраст – **изискваната пенсионна възраст и минимално изисквания трудов стаж.**

Ще напомним, че изискваната у нас пенсионна възраст за различните категория труд е средно с 5 до 15 г. по-ниска от тази в развитите европейски страни, а изискваният трудов стаж за правото на пенсия за старост в пълен размер – с 10 до 20 г. по-малък. На фона на ускореното стареене на населението, масовата миграция на предимно млади и образовани лица през последните 10 години, значителните слабости в Правилника за категоризацията на труда и нарасналата безработица, остарелите нормативи на ЗП за пенсионната възраст доведоха до бързо и значително увеличение на броя на пенсионерите на 100 заети и осигурени лица **от около 50 през 1989г. на около 75-100 на 100 през последните няколко години** (по официалните данни на НСИ и НОИ).

Както посочихме, значителен брой от осигурените или подлежащи на задължително социално осигуряване лица не правят дължимите от тях вноски. В този смисъл, ако отнесем наличния брой пенсионери към действително осигуряващите се лица (които сами или за които се правят дължимите осигурителни вноски) през 1998г. например, то коефициентът на натоварване на действително осигуряващите се лица с пенсионери ще се окаже значително по-висок: около и над 100 пенсионери на 100 действително осигуряващи се лица – абсолютен световен рекорд. Но всъщност този показател е неправилен и заблуждаващ, доколкото се влияе и включва в себе си част от друг обществено значим относително самостоятелен финансов проблем на задължителната система за

пензионно осигуряване – ниската и незадоволителна събираемост на приходите от осигурителни вноски.

На свой ред бързо нарасналият през последните години и оставащ неприемливо висок и в момента “пензионерски товар” се отразява негативно както върху размера и равнището на пенсиите, така и върху финансовото състояние и перспективи на системата за пенсионно осигуряване.

Необходимостта от постепенно повишаване на установената сега пенсионна възраст и отмяна на действащия Правилник за категоризация на труда, както и от ефективна програма и мерки за повишаване равнището на заетостта – особено сред по-младите и по-възрастните групи от икономически активното население, и понижаване на безработицата, не поражда никакви съмнения. Проблемът е в нейната успешна и ускорена реализация, изискваща комплексен и добре балансиран и перспективен подход.

Една от необходимите мерки в това направление е **постепенното повишаване на установената сега нормална пенсионна възраст до примерно:**

I вариант - 65 г. за мъжете и 63 г. за жените;

II вариант - 65 г. за мъжете и жените, съчетано с ефективни мерки за повишена заетост и понижено равнище на безработицата.

*При ефективна политика и мерки в областта на заетостта в подкрепа на **изравняването на новата пенсионна възраст за мъжете и жените** има редица сериозни аргументи.*

По много причини и най-вече поради дългосрочния характер на пенсионното осигуряване и нагласата на обществеността смятаме, че предстоящото повишаване на установената пенсионна възраст **може и трябва да става постепенно, в рамките на добре избран и обоснован преходен период** – например с 6 месеца в рамките на една календарна година до достигане възприетата и обоснована крайна пенсионна възраст от 65 г. за мъжете и 63 г. за жените по първия вариант или от 65 г. за мъжете и жените по втория.

При стартиране на този процес от 2000г. новата по-висока пенсионна възраст при мъжете и при жените по първия от предлаганите от нас два варианта ще бъде достигната през 2009, а по втория – през 2005г.

Изборът на крайната цел и един или друг вариант ще зависи в голяма степен от политическите нагласи и експертните оценки за перспективите на социалното и икономическото развитие, в т.ч. и най-непосредствено от ефективността на активните мерки в областта на равнището на заетостта.

*

Още по-наложително е обосноваването и адекватно **повишаване и задължително изравняване за мъжете и жените** (изискване на К 102 и 128 на МОН и на Европейския кодекс за социално осигуряване) **на законовите изисквания за минимален трудов стаж за правото на пенсия за ИВС – например 15 г. , и за нормален трудов стаж, даващ право на пенсия за осигурителен стаж и възраст в пълен размер – например 35 до 40 г.**

Абсолютно безспорна е и необходимостта от повишаване на изисквания трудов стаж, с който при равни други условия се свързва правото на осигурените и пенсиониращите се лица на пенсия в пълен

размер. Но, първо, този норматив засяга непосредствено параметрите на формулата за определяне на размера, а не на условията за придобиване право на пенсия за изслужено време и старост; второ, повишаването величината на този фактор може да стане в скрита форма, без да е необходим изричен норматив в ЗП за величината на трудовия стаж, с която при равни други условия се свързва правото на пенсията за изслужено време и старост в пълен размер.

Според нас затягането на условията за достъпа или правото на осигурените лица на пенсия за изслужено време и старост може и **трябва да се свърже с едновременно опростяване на системата. Как ?**

Отговорът е чрез свеждане на квалификационните условия до два основни класически нормативи-показатели, а именно: новата по-висока пенсионна възраст и минимално изисквания трудов стаж при постепенно повишаване на пенсионната възраст през преходния период. Това ще направи първия и основен етаж на новата тристепенна система за пенсионно осигуряване по-ясен и по-лесно разбираем, по-прозрачен, по-предсказуем и по-лесно прогнозируем както в рамките на неизбежния преходен период, така и в бъдеще.

Затягането и опростяването на условията за пенсиониране, както и премахването на съществуващата категоризация на труда (с цел неколккратно намаляване на сегашния общ брой на привилегировано пенсиониращи се лица) **правят още по-необходимо ефективното стимулиране на отсроченото пенсиониране и въвеждането на т.нар. системи за гъвкаво и за постепенно (прогресивно) пенсиониране, широко разпространени в Западна Европа.**

Ефективното стимулиране на отсроченото пенсиониране е важен относително самостоятелен фактор за ограничаване броя на пенсионерите и оттам – за повишаване размера на пенсиите и за финансова стабилизация на пенсионната система от първия стълб, особено през следващите 5-10 години от старта на пенсионната реформа, които се очертават като дефицитни. Става въпрос за въвеждане в новото пенсионно законодателство на актюерски изчислено увеличение за размера на пенсията за осигурителен стаж и възраст за всеки месец или година отсрочено пенсиониране. Най-често годишният размер на това увеличение за 1 година отсрочено пенсиониране се колебае около 6%, което е около 2 пъти повече от очаквания среден размер на пенсията за 1 година осигурителен стаж.

Системите за гъвкаво пенсиониране, съчетаващи правото на по-ранното с това на отсроченото пенсиониране, допълнена от системата на прогресивното (постепенно) пенсиониране, идеално връзва съвременните тенденции с класическите условия за правото на пенсия за изслужено време и старост и ефективното стимулиране на отсроченото пенсиониране. Основното им съдържание е съчетаване на няколко права на осигурените лица: правото на осигурени лица с трудов стаж над определен размер – например над 30 или 35 години, изпаднали в продължителна безработица, да се пенсионират по свое желание и избор от 1 до няколко години преди установената пенсионна възраст, с правото на всички осигурени лица да се пенсионират няколко (например 3 до 5 години) по-късно, т.е. след навършване на установената нормална пенсионна възраст (и

двете права се осъществяват при актюерски изчислено намаление, респ. увеличение на месечните размери на полагащите им се пенсии за изслужено време и старост); и правото им на един до няколко часа намалено работно време до 1 година преди навършване на установената пенсионна възраст или преди действителното им пенсиониране поради старост без намаляване на работните им заплати – например намален с 1 до няколко часа работен ден.

Гъвкавите условия за пенсиониране позволяват по-лесно възприемане от страна на осигурените лица на нарастващата или вече повишена пенсионна възраст – особено при променящо се равнище на заетостта и безработицата. Същевременно те разширяват възможностите на осигурените лица за избор на момента на тяхното пенсиониране и неговото съобразяване с индивидуалните особености на тяхното стареене и загуба на работоспособността; изпадането им в продължителна безработица от една до няколко години преди навършване на установената пенсионна възраст – често срещано явление сред по-възрастните поколения от активното население, както и с техни желания, породени от други лични обстоятелства и мотиви, предвидени в пенсионния закон.

От своя страна актюерското намалението в размера на пенсиите им при по-ранно пенсиониране, както и съответното му увеличение при отсрочено пенсиониране не променят настоящата стойност (наричана още капиталова стойност) на полагащата се при равни други условия индивидуална пенсия за изслужено време и старост. Обратно, както намалението, така и увеличението на месечните размери на пенсиите в тези два случая **се определя на основата и в рамките на настоящата стойност на всяка индивидуална пенсия за изслужено време и старост.** По тази причина нито намалението, нито увеличението на месечните размери на пенсиите нарушава принципното изискване за съответствие между това, което осигуреното лице е дало на системата за пенсионно осигуряване през активния период от своя живот, и онова, което получава от системата през своя предстоящ среден пенсионерски живот. Обратно, както намалението, така и съответното увеличение в месечните размери на пенсиите **са необходими и задължителни условия за съблюдаване изискването на този принцип** – за съответствие между приноса на осигурените лица във Фонда за пенсионно осигуряване през активния период от техния живот и това, което същите тези лица ще получат от фонда в рамките на средния предстоящ пенсионерски живот. С други думи, **за пълно съблюдаване на принципа за равнопоставеност на осигурените лица с еднакъв осигурителен стаж и индивидуални коефициенти при и след тяхното пенсиониране.**

Ще поясним, че намалението на месечния размер на пенсиите при по-ранно пенсиониране се дължи на това, **че същата настояща (капиталова) стойност на полагащата се индивидуална пенсия се разпределя между по-голяма средна предстояща продължителност на пенсионерския живот, както и че** увеличението на месечния размер на пенсиите във втория случай – при отсрочено пенсиониране, се дължи на това, **че настоящата стойност на пенсията им се разпределя между намалена (от отсроченото**

пенсиониране) средна предстояща продължителност на пенсионерския живот.

В същото време от психологическа и икономическа гледна точка намалението и съответно увеличението на месечните размери на пенсиите по условията на предлаганата система и механизъм за гъвкаво пенсиониране **се възприема** и действа като относително самостоятелен фактор за разрешаване, съчетано с едновременно санкциониране на по-ранното и едновременно стимулиране на отсроченото пенсиониране.

По тези причини намалението и съответно увеличението на месечните размери на пенсиите **се възприема като важен относително самостоятелен стимул за отсрочено пенсиониране** и понижаване при равни други условия на коефициента на натоварване на активните лица с пенсионери и пенсии, както и за финансова стабилизация на системата.

При всички случаи изборът между предсрочно и отсрочено пенсиониране – с или без допълнителни условия, остава право на осигурените лица, а периодът на възможното по-ранно и по-късно (отсрочено) пенсиониране трябва да бъде ограничен и според нас – по-голям в началото на прехода и реформите и по-малък в края и след завършването му.

*

Наред с класическия подход, който свежда основните квалификационни условия за правото на пенсия за изслужено време и старост до две кумулативни нормативни изисквания – пенсионна възраст и минимален трудов стаж, у нас широко се обсъжда и предложението, базирано на практиката в Югославия, за свеждане на квалификационните условия за придобиване право на пенсиониране и пенсия за изслужено време и старост **до определен брой точки, формирани като сума от възрастта и трудовия стаж, покрит с осигурителни вноски – т. нар. точкова система или комбиниране на класическите изисквания с изискване за определен брой точки.**

В първоначално предложения вариант на точковата система през 1991г. правото на пенсия за изслужено време и старост се свързваше единствено с наличието на определен брой точки – например 100 при мъжете и 90 при жените (напомняме, че тези точки представляват сбор от възрастта и годините трудов стаж, покрит с осигурителни вноски на осигурените и новопенсиониращите се лица). Твърдеше се, че такава система опростява квалификационните условия, защото, първо, прави излишни досегашните две нормативни изисквания за пенсионна възраст (нормална или нормална и минимална) и минимален трудов стаж; второ, позволява скрито повишаване на пенсионната възраст и трето, съдържа възможността за гъвкаво пенсиониране на лицата с особено голям трудов стаж не само през преходния период, но и в бъдеще, защото изискваният брой точки може да бъде формиран от комбинацията на различна възраст и трудов стаж.

В предложения през 1998г. вариант условията за пенсиониране комбинираха класическите изисквания за възраст и трудов стаж с тези на определен брой точки.

При по-задълбочен анализ на точковата система обаче нейните “предимства” се оказаха пресилени и/или неверни. Особено при

ограничаване на квалификационните условия за право на пенсиониране **единствено** до нормативно определен сбор от точки, което на практика води до масово нарушаване на възприетата от К 102 на МОТ от 1952г. пенсионна възраст от 65 г.; в условията на наблюдаваната висока безработица – до рязко ограничаване пряко на достъпа на значителни групи от осигурените лица до пенсиониране и пенсии, а косвено – на личните им доходи; нарастване на нуждаещите се от социално подпомагане и растящо социално напрежение и недоволство.

Значително по-малки са предимствата и по-големи слабостите на точковата система и като заместител на принципно описаната вече съвременна система за гъвкаво пенсиониране, вкл. ефективното стимулиране на отсроченото пенсиониране.

По тези причини смятаме, че точковата система **не е и не бива да се определя като единствено или основно (водещо) условие за право на осигурените лица на пенсиониране поради изслужено време и старост.** Тя, ако въобще се запази, би могла да се ползва само като **частен случай и възможност за по-ранно** (под установената нормална пенсионна възраст) пенсиониране на лица със значителен трудов стаж – например от и над 40 години.

Трябва да подчертаем обаче, че известните ни досега предложения за т.нар. точкова система, **не предвиждат размерът на пенсиите за изслужено време и старост да се влияе нито от общия брой на точките, нито от възрастта, респ. от броя им идващи от възрастта, а единствено от трудовия стаж**, т.е. от точките, съответстващи на трудовия стаж. По тази причина лицата, които достигат пълния брой точки на по-ниска възраст и се пенсионира на нея, се оказват в значително по-благоприятно положение от гледна точка на настоящата стойност на техните пенсии спрямо останалите, които се пенсионира на нормално установената или на по-висока пенсионна възраст от 65 години. С други думи, от гледна точка на настоящата стойност на пенсиите точковата система – самостоятелно или комбинирано с класическите условия, **стимулира предсрочното пенсиониране**, тъй като поставя новопенсиониращите се лица на по-ниска от установената нормална пенсионна възраст в по-благоприятно положение спрямо всички останали осигурени, които достигат и се пенсионира при същия брой точки, но на нормално установената или на по-висока възраст. Защото при равни други условия пенсионирането на по-ниска възраст означава по-голяма предстояща продължителност на пенсионерския живот, а по-голямата предстояща продължителност на пенсионерския живот означава **по-голяма настояща стойност на пенсиите** и доходите от пенсии в рамките на предстоящия пенсионерски живот.

Казано по друг начин, предлаганата точкова система не само усложнява условията за пенсиониране и прави развитието на системата по-трудно предсказуемо и прогнозируемо – общо и особено през преходния период, а се превръща и в предпоставка и относително самостоятелен фактор за:

- **нарушаване принципа на еквивалентността в пенсионното осигуряване от гледна точка на настоящата стойност на пенсиите**, т.е. на необходимото съответствие между онова, което

те са дали на пенсионния фонд в рамките на техния трудоспособен и активен живот, от една страна, и онова, което получават от него в рамките на техния предстоящ пенсионерски живот, от друга;

- **стимулиране на ранното пенсиониране и ниското образование** (с цел ранно включване в обществения труд и ранно пенсиониране) с произтичащите от тези факти преки и/или косвени негативни финансови, икономически и социални последици.

По всички тези причини смятаме предложената през 1991 и 1998г. точкова система като единствена и съответно като основна (водеща) при формулиране условията за достъп и право на осигурените лица на пенсия за изслужено време и старост в първия стълб за: **принципно порочна; пораждаща повече негативни, отколкото позитивни социални и икономически последици** и действаща като относително самостоятелен фактор за непълна или забавена реализация на основните цели и принципи на реформата.

4.2. Относно необходимостта от качествено нова и по-ефективна основна формула на пенсиите

Многобройни анализи доказват, че формулата и таблицата за изчисляване на пенсиите в чл. 10 на действащия Закон за пенсиите са силно остарели и неефективни .

На практика отдавна не се прилагат първите 5 етажа на шестетажната таблица на чл.10 от Закона за пенсиите и не действа възприетият принцип за дегресивна зависимост между равнището на пенсиите и размера на работните заплати, осигуряващ преразпределение на доходите от високо към ниско платените лица след тяхното пенсиониране.

Никакви социални и икономически основания нямат :

- възприетото деление на общия трудов стаж в рамките на трудоспособния живот на “основен” и “допълнителен”;
- същественият, при равни други условия, различия в размера на пенсиите за 1 година “основен” трудов стаж за осигурените лица от двата пола – **2.2%** от базисните възнаграждения при мъжете и **2.75%** при жените;
- съществуващите, при равни други условия, различия в размера на пенсиите за 1 година “основен” и 1 г. “допълнителен” (над “основния”) трудов стаж – **2.2% при мъжете и 2.75% при жените за 1 г. основен трудов стаж и 1.1% от базисното възнаграждение (2% от основния размер на пенсията) за 1 г. допълнителен трудов стаж при мъжете и жените** (по тази причина ЗП стимули трудовия стаж до размера на “основния”, но не и над него, въпреки че “основният” е около половината от общо възможния в рамките на трудоспособния и активен живот).

Никакви оправдания нямат и качествените различия между формулите в ЗП за изчисляване на пенсиите за осигурителен стаж и възраст, от една страна, и пенсиите за инвалидност, от друга.

Тези и много други съображения доказват нуждата от качествено нова основна формула за изчисляване пряко на пенсиите за изслужено време и старост и чрез добавяне на допълнителни параметри – от превръщането ѝ в основа или гръбнак на формулите за изчисляване на останалите два вида пенсии – за инвалидност поради трудова злополука и професионална болест и поради общо заболяване и майчинство. Това се оказва пътят и начинът за изграждане на качествено нова основна и производни на нея формули за изчисляване размера на пенсиите, отговаряща едновременно на следните изисквания: 1) **простота и лесна разбираемост от всички осигурени лица независимо от образователното им равнище;** 2) **лесна приложимост;** 3) **възстановяваща/и/ и правеща/и/ прозрачна връзката между размера и настоящата стойност на пенсиите, от една страна, и обуславящите ги основни фактори – работните заплати (осигурителните доходи) и трудовия стаж, покрит с осигурителни вноски (или приноса за фонда на лицата в рамките на целия им трудоспособен и икономически активен живот), от друга;** 4) **позволяваща/и/ премахване на сегашното необосновано деление на обективно възможния трудов стаж в рамките на трудоспособния живот на “основен” и “допълнителен” с всички произтичащи от това необосновано деление негативни социални и икономически последици;** 5) **позволяваща/и/ скрито и обосновано повишаване на трудовия стаж, с който при равни други условия се свързва правото на пенсия за изслужено време и старост в пълен размер – например до 30 или 35 години;** 6) **лесно приложима/и/ при въвеждане на система за гъвкаво пенсиониране;** 7) **способна/и/ да обслужва/т/ както изчисляване размерите на новите пенсии, така и осъвременяването размерите на старите;** 8) **формула и параметри на формула, които евентуално запазват традиционната дегресивна връзка и зависимост между равнището на пенсиите и размера на работните заплати (осигурителните доходи) над определен максимум;** 9) **съвместимост със законодателно определен и гарантиран минимален размера на пенсиите за трудова дейност.**

Според нас от различните възможни решения, прилагани в развитите европейски страни, най-подходящ за нашите условия и отговарящ най-пълно на горните изисквания е следният вариант на основна формула на пенсиите за определяне размера на пенсиите за осигурителен стаж и възраст:

$$/1/ \quad P = AOD \times PZ \times OS,$$

където:

AOD е актуализираният индивидуален месечен размер на осигурителния доход на конкретното лице за целия базисен период (в лева);

PZ – размерът (в %) на пенсията спрямо осигурителния доход (процент на заместване) за 1 година осигурителен стаж ;

OS – осигурителният стаж (в години)

Като:

$$(2) \quad AOD = K \times \text{Ср.}PZ \text{ или } /2a/ \quad AOD = K \times \text{СОД} ,$$

където

СОД е *средният осигурителен доход в страната за избран от Надзорния съвет на НОИ предходен период – предходните 3, 6 или 12 календарни месеца;*

К е т.н. пенсионерски коефициент.

К се изчислява като частно от сумата от brutните работните заплати или осигурителни доходи на осигуреното лице през т.нар. базисен период и средната работна заплата в страната за същия период.

Конкретната стойност на параметър ПЗ (процента на заместване на дохода за 1 година трудов стаж) може и трябва да бъде определена допълнително след необходимите предварителни специфични и актюерски разчети.

Специфичните разчети могат за стартират със следните стойности за ПЗ:

ПЗ = 1.2%, ако изискваният трудов стаж за право на пенсия за изслужено време и старост в пълен размер се свърже с трудов стаж от 35 години;

ПЗ = 1.4%, ако пълният размер на пенсията се свърже с трудов стаж от 30 години.

При окончателното определяне стойностите на този параметър е много важно и задължително да се отчетат:

- *финансовите възможности на Фонда и страната не само в момента, но и в перспектива, за което са нужни актюерски разчети и анализи;*
- *изискванията за постепенно намаление на сегашните размери и сума от размери на сегашните осигурителни вноски и конкретните темпове на това намаление;*
- *нуждата от заделяне на част от сегашните размери на осигурителните вноски за втория стълб, както и други важни и задължителни за реформата финансови съображения.*

За да се прилага основната формула при определяне размера на пенсиите за осигурителен стаж и възраст на лица от втора и първа категория труд, е необходимо стажът предварително да се приравнява към трета категория – с помощта добре обосновани коефициенти.

За да се ползва тази формула като гръбнак и на формулата за определяне (изчисляване, преизчисляване и актуализиране) **размерите на останалите видове пенсии за трудова дейност и конкретно при определяне размера на пенсиите за инвалидност поради общо заболяване и инвалидност поради трудова злополука и професионална болест**, е необходимо:

- **да се въведат нормативи и механизъм за определяне на зачитания от закона и възможен трудов стаж на инвалидизираните лица от съответната група инвалидност според степенна на загубената работоспособност от момента на тяхното инвалидизиране до края на установената със закона нова по-висока пенсионна възраст.** Стойностите на коефициентите за превръщане на 1 календарна година в 1 година зачетен или приравнен осигурителен стаж на инвалидизираните лица **поради трудова злополука и професионална болест** могат и според нас трябва да бъдат малко по-високи от тези, с помощта на които се изчислява

допълнително зачетеният осигурителен стаж на инвалидизирани лица поради общо заболяване;

- **към формулата да се въведе допълнителен параметър**, отчитащ степента (процента) на загубената работоспособност вследствие на инвалидизацията;
- стойностите на горните параметри да се определят след допълнителни текущи и перспективни разчети.
- формулата, респ. формулите за изчисляване размера на новоотпусканите пенсии за трудова дейност могат и е целесъобразно да се ползват и **като формули за актуализация (осъвременяване) на старите пенсии**. По този начин се гарантира пълното съблюдаване на принципа за равнопоставеност на осигурените лица с еднакъв принос за фонд "Пенсии" през активния им живот (с еднакъв осигурителен стаж и индивидуални коефициенти) независимо от годината на тяхното първоначално пенсиониране.

4.3. Относно необходимостта от премахване на съществуващия пряк норматив-ограничител за максималния размер на пенсиите и въвеждане на такъв за максималния размер на осигурителния доход

Вече беше показано с конкретни разчети, че **съществуващият пряк норматив-ограничител за максималния размер на пенсиите** е една от главните причини за силно принизената връзка и зависимост между размера на пенсиите, от една страна, и размера на приноса на осигурените и пенсиониращите се лица, от друга, както и че този факт е една от важните причини за ниската и незадоволителна събираемост на приходите от осигурителни вноски. Поради това премахването на съществуващия пряк норматив-ограничител за максималния размер на пенсиите е една от най-важните задачи на реформата.

Само по себе си обаче премахването на съществуващия пряк норматив-ограничител за максималния размер на пенсиите от първия стълб не е достатъчно. Цялостното реформиране и най-вече изграждането на нова многостепенна система за пенсионно осигуряване, съчетаваща предимствата на различните принципи за финансиране и определяне размера на пенсиите и даваща възможност на осигурените лица за собствен избор, изисква още една крачка, а именно: **въвеждането на добре обоснован пряк норматив-ограничител за максималния размер на осигурителния доход за първия стълб.**

Ефектът от подобна мярка е троен или четворен:

- *Ще се постигне преразпределение на общото подоходно пространство и освобождаване на специално поле за третия стълб – допълнителното и доброволно пенсионно осигуряване.*
- *Ще се ограничи до обществено приемливите граници съществуващото в момента прекалено голямо, необосновано и неприемливо преразпределение на доходите от и чрез*

задължителното пенсионно осигуряване при средно- и най-вече при високодоходните групи от заетите и осигурените лица.

- *Ще се подпомогне необходимото разширяване на основата на данъчните приходи за системата на пенсионното и по-общо на социалното осигуряване и по-справедливото им разпределение и преразпределение между различните сектори в икономиката, в т.ч. между държавния и частния.*
- *Подобна промяна в ЗП ще има благоприятно косвено влияние върху възможностите за постепенно, но ускорено и спешно **понижаване на сегашните размери и сумата от размери на сегашните осигурителни вноски.***

4.4. Относно необходимостта от намаляване на сегашните размери на данъчната и осигурителна тежест и неуспеха на първите усилия в тази насока

Постигането на основните цели на реформите в областта на пенсионното осигуряване изисква съчетаване на много, в т.ч. на изброените, със специални мерки за ускорено ограничаване дела на сенчестата икономика и разширяване основата на данъчните приходи на пенсионния и останалите социални фондове. Сред тях особено място се пада **на понижаването на сегашните размери на осигурителните вноски**, съчетано със засилване на контрола и санкциите към потенциалните нарушители на задълженията към фондовете за социално осигуряване и въвеждане на поощрения за тези, които редовно и коректно начисляват и правят дължимите по закон осигурителни вноски.

Необходимостта от понижаване на сегашните размери на осигурителните вноски не се оспорва от никого. По тази причина ще преминем към следващия въпрос – първите усилия в тази насока и техните временни резултати.

Първите намерения и разчети за практически мерки за намаляване сегашните размери на осигурителните вноски у нас бяха направени и споделени от правителството с МВФ през лятото на 1998г. като част от подготовката и подписването на тригодишното споразумение.

Според предварителните намерения и разчети на правителството общият размер и структура на осигурителни вноски за социално, здравно и осигуряване при безработица трябваше да се променят както е показано в табл. 3.

В показаната в последната колона, последния ред на табл. 3 сума на осигурителните вноски от 1 юли 1999г. – **46.15%**, е отчетено влиянието на първоначално очакваната отмяната на действащия Правилник за категоризация на труда и замаяната му с нов от 1 юли 1999г. Впоследствие под натиска на социалните партньори и поради забавеното стартиране на втория стълб и конкретно на професионалните фондове за допълнително задължително пенсионно осигуряване, правителството отложи с 6 месеца влизането в сила на новия Правилник за категоризацията на труда. Вследствие от това действителната **сума от осигурителните вноски за**

трите осигурителни фонда за периода 1 юли – 31 декември 1999г. е с няколко пункта по-висока.

Таблица 3

Размери на осигурителните вноски за трите осигурителни фонда по периоди (% към brutните заплати или осигурителни доходи)

Показатели	1998г.		1999г.	
	До 30.06	От 1.07.	От 01.01	От 1.07.
I. Фонд "Социално осигуряване" *				
Общ размер	41.75	41.75	41.75	36.15*
За работодатели	39.75	39.75	39.75	35.15
Лична осиг. вноска	2.00	2.00	2.00	1.00
II. Фонд "Професионална квалификация и безработица"				
Общ размер	5.00	4.50	4.50	4.00
За работодатели	4.00	3.60	3.60	3.50
Лична осиг. вноска	1.00	0.90	0.90	0.50
III. Национална здравно-осигурителна каса				
Общ размер	0	0	0	6.00
За работодатели	0	0	0	3.00
Лична осиг. вноска*	0	0	0	3.00
ОБЩ РАЗМЕР (I+II+III):	46.75	46.25	46.25	46.15

* Фонд "Социално осигуряване" включва бюджетите на фонд "Обществено осигуряване" и "Съвета за взаимно осигуряване членовете на трудово-производителните кооперации" (СВОЧ на ТПК).

В същата посока – към ново допълнително повишаване сумата от осигурителните вноски - действат и въведените от 1 януари 1999г. две нови осигурителни вноски за пенсионното осигуряване:

- за периода на временна нетрудоспособност в размер на 22% от средното брутно трудово възнаграждение или осигурителен доход, от което е изчислено обезщетението;
- пенсионноосигурителна вноска в размер на 22% от социалните разходи, периодично или перманентно предоставяни пряко в пари или натура на работниците и служителите.

В крайна сметка отсроченото влизане в сила на новия Правилник за категоризацията на труда, въведените две нови пенсионноосигурителни вноски и въведените от 1 юли 1999г. здравни осигурителни вноски в размер общо на 6% (3% за сметка на работодателя и 3% за сметка на населението) **доведоха до повишаване и по-висок общ размер на осигурителните вноски след 1 юли във сравнение с предходния период.**

Нека се надяваме, че това ново повишаване (вместо обещаното и необходимо намаление) на общия размер на осигурителните вноски за издръжка на общата система на социално, здравно и осигуряване при безработица **носи временен характер.**

Заклучение

1. Анализът на действащия до 31 декември 1999г. Закон за пенсиите показва, че наред с устойчив икономически растеж и политически консенсус решаващо условие за успеха на реформите в областта на пенсионното осигуряване имат бързите, обосновани, комплексни,

перспективни, адекватни на целите и практически ефективни програми и мерки за:

- **опростяване на системата;**
- **възстановяване на социалната справедливост;**
- **възстановяване равнището на номиналните и реалните размери на пенсиите от 1989г. и последващото му повишаване до равнището на съвременните изисквания;**
- **финансово оздравяване на системата сега и в перспектива, в т.ч. чрез намаляване на сегашните размери на осигурителните вноски и останалите данъчни тежести, повишаване събираемостта на приходите от тях и понижаване сегашното прекалено високо равнище на натоварване на осигурените лица с пенсионери;**
- **съчетаване на изброените мерки с ефективна демографска политика и най-вече с ефективна политика по заетостта за всички възрастови групи от икономически активното население и социално по-добре ориентирана икономическа политика и развитие.**

2. Въвличането и прякото участие на представители на всички заинтересувани страни – на държавата, работодателите и работниците и служителите – беше безспорно правилният подход и важно условие за принципно добрия съвременен дизайн на пенсионната реформа; за по-бързото ѝ приемане от населението; за по-успешното ѝ прилагане, както и за очакваната ускорена реализация на нейните основни цели и принципи. От своя страна успешното прилагане на пенсионната реформа е относително самостоятелен и важен фактор за:

- успешна и ускорена демократизацията на българското общество;
- развитие на съвременна социалноориентирана пазарна икономика;
- ограничаване и предпазване в бъдеще на страната от очертаващата се прекомерна социална поляризация на населението;
- ускорена и все по-пълна социална интеграция на България със страните-членки на Европейския Съюз.

3. Независимо от добре определените и обосновани основни цели, принципи и архитектура на пенсионната реформа и новата тристълбова система за пенсионно осигуряване у нас, дори беглият анализ на КЗОО разкрива определени слабости и пропуски в него и най-вече в отделни конкретни негови норми, нормативи и механизми. Сред тях бихме искали да отбележим следните:

- **Продължаващите дискусии около целесъобразността на комбинацията на класическите изисквания за достъп до системата – нормативно определена пенсионна възраст и минимално изискван осигурителен стаж – с т.нар. точкова система.** Според нас квалификационните условия за достъп на осигурените лица до пенсионната система рано или късно ще

бъдат сведени до класическите две, а именно – наличието на нормативно определена възраст и минимален осигурителен стаж. Това ще опрости системата, ще я направи по-стабилна и лесно разбираема и ще открие значително по-добри възможности за вграждане в нея на ефективни механизми за гъвкаво и постепенно пенсиониране.

- **При изключително високия пенсионерски товар от около 100 пенсионери на 100 заети и осигурени лица открит остава и въпросът за нормативно определената пенсионна възраст – 63 г. за мъжете и 60 г. за жените, както определи КЗОО; или 65 г. за мъжете и 63 г. за жените, както предлагаме ние, а първоначално и работната група.** Убедени сме, че рано или късно ще се наложи ново повишаване на пенсионната възраст. Проблемът е, че се пропусна възможно най-благоприятният момент за това в края на 1999 и началото на 2000г. Още повече, че имаше относително добра нагласа за това:
- КЗОО предвиди щедър преходен период за осигурените лица от по-високите възрастови групи и работещите при тежки и вредни условия на труд, кадровите военнослужещи и служителите от системата на МВР.
- През изминалите две години – 2000 и 2001, общото равнище на безработицата нарасна спрямо 1999г. с няколко пункта и се задържа на равнище 17-18%.
- **Необосновано, без сериозни аргументи, КЗОО възприе различни формули и критерии за определяне размера на новите и за осъвременяване размерите на старите пенсии.** По тази причина КЗОО постави размера на новите пенсии в зависимост от един критерий – нарастването на средния осигурителен доход през предходната календарна година, а осъвременяването на старите пенсии – в зависимост от **два различни критерия – нарастването на осигурителния доход и инфлацията на потребителските цени през предходната календарна година.** Наред с това КЗОО не уточни реда и критериите за избор между посочените два възможни показателя за осъвременяване на старите пенсии или комбинирането им по определен начин при възможните различни ситуации.

Според нас по този начин КЗОО заложи реална възможност за необосновани и нарастващи като тенденция различия в размера на пенсиите за осигурителен стаж и възраст **за лица с еднакви индивидуални коефициенти и осигурителен стаж, пенсионирани през различни календарни години.** А това означава реална възможност за: нарастващо с годините противопоставяне на старите и новите пенсионери с еднакъв осигурителен стаж и индивидуални пенсионерски коефициенти, но пенсионирани през различни календарни години; увеличаващо се с времето нарушаване на принципа за равнопоставеност между осигурените лица с

еднакъв принос за системата след тяхното пенсиониране, в течение на техния пенсионерски живот. През 2001 г. тази възможност става реален факт.

- КЗОО не въведе и предлаганите съвременни норми, нормативи и механизми **за ефективно стимулиране на отсроченото пенсиониране – самостоятелно или като част от по-общата система за гъвкаво пенсиониране**. Обратно, чрез правото за пенсиониране без прекратяване на трудовите и/или служебни правоотношения, действащо до края на 2001 г., съчетано с правото едновременно на работна заплата и пенсия в пълен размер за работещите пенсионери, новото законодателство стимулира ранното и срочното пенсиониране. Възстановяването на изискването за прекратяване на трудовото правоотношение като условие за пенсиониране от началото на 2002 г. е стъпка в правилната посока, но крайно недостатъчна. Необходимостта от въвеждане в КЗОО на съвременни механизми за гъвкаво пенсиониране, съчетаващи ефективно стимулиране на отсроченото с ефективно санкциониране на предсрочното (поранното) пенсиониране не само остава, но и нараства.
- Необосновано КЗОО възприе различни формули и параметри на **формулите за изчисляване размера на пенсиите за: инвалидност поради общо заболяване и инвалидност поради трудова злополука и професионална болест**. Това решение ненужно усложнява и затруднява както разбирането от осигурените лица на формулите за изчисляване на тези два вида пенсии, така и тяхното прилагане от осигурителната институция.
- В съответствие с препоръките на работната група още преди края на първата година от действието на КЗОО правителството и законодателят предприеха стъпки към намаляване на общата данъчна и осигурителна тежест, влезли в сила от 1 януари 2001г. Същевременно неуспешно се ангажираха за нови стъпки в тази насока през следващата 2002г.
- В края на първото полугодие на 2001г. бяха направени частични и благоприятни за осигурените лица и пенсионерите изменения и допълнения в КЗОО, изискващи преизчисляване на индивидуалните коефициенти на пенсионираните лица до 31 декември 1999 г., на основата на средния осигурителен доход, както и изтегляне с 1 месец напред – от 1 юни вместо от 1 юли – на ежегодното осъвременяване на старите пенсии.
- С цел ускорено повишаване размера и равнището на пенсиите и доходите от пенсия в края на 2000 г. по решение на Надзорния съвет на НОИ и с подкрепата на държавния бюджет пенсионерите получиха допълнително коледно плащане, чиито размери варираха от 15 до 60 лева. С него средният месечен размер на пенсията на пенсионер възлезе на 84.27 лв. , а на пенсионер – на 86.41 лв., което представлява 35.4% и съответно 36.3% от средната брутна работна заплата и 46.0%

и съответно 47.2% от средната разполагаема работна заплата за 2000г.

- В същото време комбинацията от намаления с 3 пункта размер на осигурителната вноска за ДОО и останалите изменения и допълнения в КЗОО през изминалите две години (2000-2001) от влизането му в действие, с липсата на ефективна система за стимулиране на отсроченото пенсиониране; високото равнище на безработицата, незадоволителният ефект от правителствените усилия и мерки за повишаване събираемостта на приходите от осигурителни вноски и ограничаване на сенчестата икономика доведоха до значителен и като тенденция прогресивно нарастващ дефицит в консолидирания бюджет на ДОО – от около 117 млн.лв. през 2000г. на около 230 млн. през 2001г. и очаквани около 516 млн. лв. през 2002г.; както и до забавен по финансови съображения темп на повишаване номиналните и реалните размери на пенсиите. По предварителни разчети на НОИ, дефицитът в бюджета на ДОО ще продължи до 2006 – 2007г. Това означава, че едва след 5-6 години може да се надяваме на финансова стабилизация на консолидирания бюджет на ДОО и фонд “Пенсии” от първия стълб на системата за задължително пенсионно осигуряване. Успокоението идва от факта, че без осъществената пенсионна реформа до 2007г. дефицитът в бюджета на ДОО би бил значително по-голям и през следващите едно-две десетилетия би довел фонд “Пенсии” от първия стълб на системата за пенсионно осигуряване до финансов банкрут.

*

Всички наши предварителни и последващи анализи показват, **че целите, принципите и новата тристълбова архитектура на пенсионната реформа и система у нас са правилни. Обнадеждаващи са и първите резултати от прилагането на КЗОО** – независимо от направените и очакваните допълнителни корекции в отделни негови конкретни норми, нормативи и механизми и очертаващия се дефицит в бюджета на ДОО през първите 6-7 години.

Заедно с това те показват, **че за по-нататъшната реализация на основните цели и принципи на пенсионната реформа и КЗОО ще са необходими продължителни и значително по-ефективни усилия и мерки, в т.ч. за преодоляване на определени слабости и пропуски в КЗОО и за цялостно ускоряване на общественото развитие, при подчиняване на неговите икономически и научно-технически цели на социалните му задачи, които са и самоцели на общественото развитие. А това означава – на човека, с неговия здравен, духовен и социален статус, творчески възможности и прояви.**

ГРАНИЦА НА ПРОИЗВОДСТВОТО В СИСТЕМАТА НА НАЦИОНАЛНИ СМЕТКИ: СТРУКТУРИРАНЕ И НАЧИНИ НА ОБХВАЩАНЕ

Очертани са границите на производството в Системата на национални сметки (СНС) и се извеждат начини за тяхното обхващане в нея. Разгледано е структурирането по икономически дейности и институционални единици.

Изследвана е икономическата структура на СНС и обхванатите основни блокове и системи. Направен е познавателен анализ на структурните разрези, в които СНС обхваща производството. Посочени са затрудненията при съставянето на таблиците и сметките и причините, от които те произтичат.

Системата на национални сметки съдържа информация, която предоставя за анализиране и прогнозиране състоянието и развитието на икономиката общо и на отделни нейни сектори, икономически дейности, производствени единици и др. Въз основа на нея се разработват съответни икономически, социални, демографски и други политики, чрез които биха могли да се вземат решения на различни равнища. Тази информация придобива все по-голямо значение във връзка с приобщаването на страната към Европейския съюз за установяване и сравняване на различни показатели, характеризиращи тяхното равнище по отношение на страните – членки и на кандидатките за членство в него. Тя е необходима и за получаване на кредити от международни финансови институции.

Целта на изследването е да се очертаят границите на производството и да се посочат начини за обхващането им в СНС; да се разгледа структурирането по дейности в зависимост от обхвата им, както и да се направят изводи относно познавателните му възможности.

1. Граница на производството - структуриране

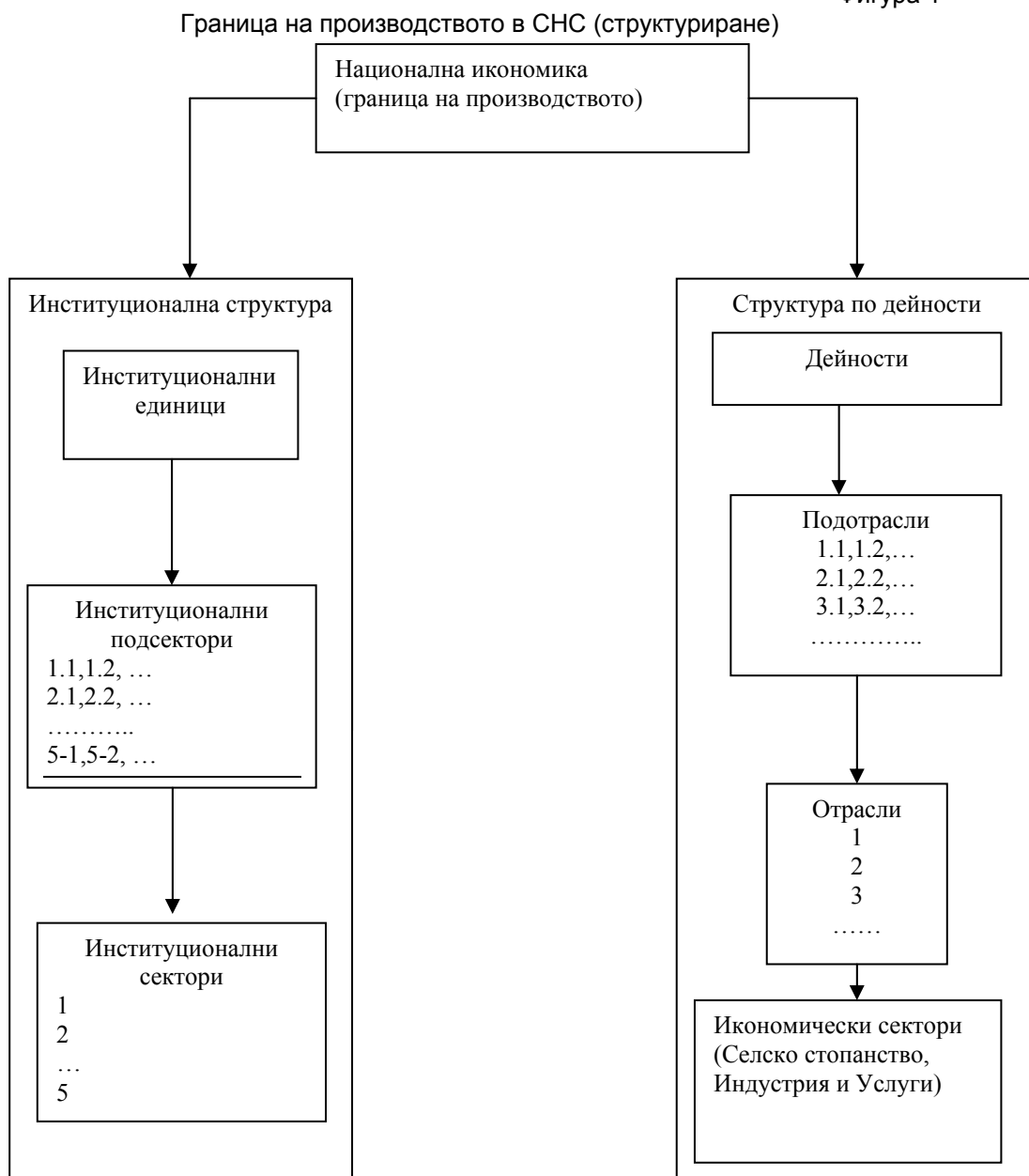
За структурирането на производството се използват два признака: *единият* е дейността и нейният вид, а *вторият* – икономическата единица и видът ѝ.

Дейностите в СНС са два вида: **еднородни** и **нееднородни**. Когато се наблюдават еднородни дейности, се прилага първият от признаците на структурирането. За нееднородни се използва вторият признак.

¹ Параскева Димитрова е ст.н.с. д-р в Икономически институт на БАН, секция "Макроекономика", тел: 9850595 (в. 835, 856), факс: 9882108.

Структурирането на производството в СНС в зависимост от двата признака е показано на фиг. 1.

Фигура 1

1.1. Институционална структура

Тя съдържа институционални единици, подсектори и сектори.

Институционалните единици са основните напълно отделяеми помежду си единици в СНС. Чрез тях се осигурява оптимален ред за организиране събирането и представянето на статистическите данни. Те имат следните основни черти:

- да притежават продукцията и активите и да могат да разполагат с тях при операции с други институционални единици;
- да взимат самостоятелни икономически решения и да се занимават с всякакъв вид стопанска дейност, за която носят материална и законова отговорност;
- да поемат финансови задължения от свое име, да приемат и да изпълняват всякакви ангажменти и задължения относно бъдещите си разходи и да сключват договори с други единици;
- да съставят пълния набор от сметки, вкл. баланс на активите и пасивите, които са необходими на Системата в страната.²

Самостоятелното поведение на тези единици при вземане на решения е непълно. То може да се мени във времето, тъй като в практиката се случва едни институционални единици да се контролират от други с по-висш ранг, от органите на държавното управление, застрахователни организации и т.н.

В съвременния свят съществуват **два основни вида единици**, които се класифицират като институционални:

1. *физически лица и групи лица* при домакинствата;

2. *юридически лица и обществени организации*, които контролират дейността им.

Към първия вид единици се отнасят всички физически лица и лицата на домакинствата, които извършват производствени дейности в своите стопанства. Цялото домакинство се третира като самостоятелна институционална единица, независимо от броя на членовете му. От това условие произтичат редица затруднения, дължащи се на:

1. Едновременната принадлежност на различните видове активи на няколко члена на едно и също домакинство. Тези членове могат да поемат върху себе си съвместни задължения, а част или всичките доходи да се използват от всички членове;

2. Разходите за хранене и за поддържане на жилището са резултат на колективни решения. Поради съвместния характер на притежание на активите и пасивите и поради общото вземане и реализиране на решенията е невъзможно съставянето на сметките за баланса на активите и пасивите и на други сметки. Това е причината, поради която домакинството се разглежда общо и се смята за институционална единица.

Некорпоративното предприятие, принадлежащо на един или няколко члена от домакинството, се приема за институционална единица. Изключение правят случаите, когато предприятието е квазикорпорация.

² Система национальных счетов 1993. ООН – статистический отдел, Комиссия европейских сообществ – интерес на Евростаат, МВФ, ОИСР, Всемирный банк. Брюксел, Люксембург, Вашингтон, Нью Йорк, Париж, 1998, с. 19.

Вторият вид институционални единици включват юридически лица и обществени организации, занимаващи се със стопанска дейност и осъществяващи различни видове операции от собствено име. Към тях се отнасят корпорациите.

Общото за тези единици е, че носят отговорност и се отчитат за своите икономически решения и действия пред членовете в тях. Много често самостоятелността им може да се ограничава в определена степен от други институционални единици. Като пример може да се посочи контролът, осъществяван от акционерите на дадена корпорация при реализиране на дейността ѝ.

Някои нетърговски предприятия, принадлежащи на домакинствата и на държавните органи, се наблюдават от Системата на национални сметки, както корпорациите. Когато за тези предприятия е възможно да се състави пълен набор от сметки, тогава те се разглеждат като квазикорпорации.

Типичната корпорация се характеризира като юридическо лице, създадено да произвежда стоки и услуги, реализирани на пазара. Този процес е източник на печалба или друга финансова изгода за собственика. Корпорацията може да е колективна собственост на акционери, които избират и назначават директора, отговарящ за общото ѝ управление. Те са единици, създадени в съответствие със закона.³

Корпорацията съществува независимо от другите институционални единици като например домакинствата и органите на държавното управление. Но е възможно последните да притежават акции от дадена корпорация. Тя се приема за резидент в страната, където се създава и регистрира. Когато корпорация има едновременно в няколко страни в едно или няколко поделения, занимаващи се с производство в продължителен период, тогава тези поделения се разглеждат като квазикорпорации. Те представляват самостоятелни институционални единици – резиденти в страните, където се намират и функционират.

Корпорациите се създават за производство на стоки и услуги за реализация.

Групирането на институционалните единици в сектори се извършва в зависимост от функциите, поведението и целите на тези единици. В СНС има **пет** взаимноизключващи се институционални сектора ⁴:

1. *сектор нефинансови корпорации;*
2. *сектор финансови корпорации;*
3. *сектор органи на държавното управление;*
4. *сектор нетърговски организации, обслужващи домашните стопанства;*
5. *сектор домакинства.*

Секторът нефинансови корпорации съдържа всички институционални единици, произвеждащи стоки за пазара и осъществяващи нефинансови услуги. Към тях се отнасят:

- болници, детски градини, училища, колежи, институти, университети, които получават заплати за извършените от тях

³ Система национальных счетов 1993. ООН, с. 52.

⁴ Пак там, с. 89.

услуги, но имат възможност да възстановят текущите си производствени разходи чрез такси и други доходи;

- търговски асоциации, финансирани чрез плащане от нефинансови корпоративни и некорпоративни предприятия, които съдействат за тяхното развитие и защитават интересите им.

Секторът финасови корпорации включва институционалните единици, занимаващи се с финансово посредничество или извършващи спомагателна финансова дейност. В него влизат нетърговски организации, осъществяващи пазарно производство с финансов характер (например застраховане) и нетърговските организации, финансирани чрез плащане от финансови предприятия, които съдействат за тяхното развитие и защитават интересите им.

Секторът органи на държавното управление се състои:

- от органите на правителството, регионалните (областните) органи за управление, местните органи за управление и органите за социално осигуряване, които се създават и контролират от органите за управление;
- нетърговски организации, занимаващи се с непазарно производство, които се контролират и финансират от органите на държавното управление и/или от фондовете за социално осигуряване.

Секторът нетърговски организации, обслужващи домакинствата, се образува от всички нетърговски организации–резиденти, които предоставят на домакинствата непазарни стоки и/или услуги. От тях се изключват нетърговските организации, контролирани и финансирани от органите на държавното управление.

Секторът домакинства обединява всички домакинства, които са резиденти в страната. В него се включват и тези домакинства, част от членовете на които се намират в болнични заведения, пансиони за възрастни, манастири, затвори и други за продължителен период.

Некорпоративните предприятия, принадлежащи на домакинствата, също се разглеждат като съставна част на сектора, а не като самостоятелна институционална единица.

Подсектори на институционалните сектори.

Всеки от петте сектора има подсектори. Кръстосаната класификация на институционалните единици по сектори и видове на тези единици се представя на табл. 1.⁵ Тя съдържа информация относно взаимозависимостта между институционалните сектори (по стълбове) и корпорациите, органите на държавното управление и нетърговските организации (по редове).

Когато финансовите корпорации и квазикорпорации се различават съществено от нефинансовите, тогава всички институционални единици от определен вид се групират в рамките на един и същ сектор. Изключение правят нетърговските организации. По този начин:

- всички нефинансови корпорации и квазиорганизации се отнасят към сектора нефинансови корпорации;

⁵ Пак там, с. 91.

- всички финансови корпорации и квазикорпорации се причисляват към сектора финансови корпорации;
- всички органи на държавното управление, вкл. фондовете за социално осигуряване, се отнасят към сектора органи на държавното управление;
- всички домакинства принадлежат към сектора домакинства.

Нетърговските организации могат да присъстват във всеки от петте сектора, без сектора домакинства. Тяхното приобщаване зависи от целта, която те преследват и какви единици ги контролират и финансират.

Таблица 1

Институционални единици по типове, кръстосано класифицирани по сектори

Тип на институционална единица	Сектор нефинансови корпорации	Сектор финансови корпорации	Сектор органи на държавното управление	Сектор домакинства	Сектор нетърговски организации, обслужващи домакинствата
Корпорации (вкл. квази-корпорации)	Нефинансови корпорации (вкл. квазикорпорации)	Финансови корпорации (вкл. квазикорпорации)			
Органи на държавното управление					
Домакинства				Домакинства	
Нетърговски организации	Нефинансови пазарни нетърговски организации	Финансови пазарни нетърговски организации	Непазарни нетърговски организации и финансирани органи на държавното управление		Непазарни нетърговски организации, обслужващи домакинствата

Секторът нефинансови корпорации или квазикорпорации представлява съвкупност от следните подсектори:

- държавни нефинансови корпорации;
- национални частни нефинансови корпорации;
- нефинансови корпорации, намиращи се под чуждестранен контрол.

Секторът финансови корпорации и квазикорпорации е резултат от групирането на подсекторите:

- централна банка;
- други депозитни корпорации (в т.ч. парично-депозитни корпорации и др.);
- други финансови посредници без застрахователни корпорации и пенсионни фондове;
- спомагателни финансови единици;
- застрахователни корпорации и пенсионни фондове.
- този сектор може допълнително да се подраздели в зависимост от осъществявания контрол върху тях, а именно:
 - държавни финансови корпорации;
 - национални частни финансови корпорации;
 - финансови корпорации, намиращи се под чуждестранен контрол.

При **сектора органи на държавното управление** се прилагат **два метода** за неговата разбивка на подсектори. Според **първия** делението на подсектори е в зависимост от размера или значимостта на фонда за социално осигуряване в страната, а според **втория** то е в зависимост от управлението на тяхната дейност.⁶

Разбивката на сектора на подсектори по **първия метод** е:

- орган – централно правителство;
- регионални (областни) органи на управление;
- местни (селищни) органи на управление;
- фондове за социално осигуряване.

Чрез алтернативния **втори метод** секторът органи на държавното управление се разделя на подсекторите:

- централно правителство плюс фонда за социално осигуряване, действащи на равнище централно правителство;
- регионални (областни) органи на управление плюс фонда за социално осигуряване, действащ на равнище регионални органи на управление;
- местни (общински) органи на управление плюс фонда за социално осигуряване, действащ на равнище местни органи.

Сектор домакинства се разделя на подсектори в зависимост от:

- а) вида на дохода, представляващ източник за доход на домакинствата;
- б) въз основа на икономически, социално-икономически или географски критерии.

При разделянето на сектора домакинства на подсектори в зависимост от източника на дохода им се използват следните видове доходи:

1. **смесени доходи на работодателите.** Те се получават от собствениците на некорпорираните предприятия на домакинствата и от използване на наемен труд;
2. **смесени доходи от самонаети работници.** Те са резултат от доходи на собственици от некорпоративни предприятия на домакинствата, без да се използват наети работници;
3. **заплащане на труда на наетите работници;**
4. **доходи от собственост и трансфери.**

Секторът на домакинствата се състои от четири подсектора:

- работодатели;
- самонаети работници;
- наети работници;
- получатели на доходи от собственост и трансфери.

1.2. Структура по дейности

Когато институционалните единици се анализират като производители, тогава се дефинират понятията предприятие, производствена дейност и се извършва класификация на видовете производствена дейност. Тя определя понятията “заведение” и “отрасъл”, които са в съответствие с базовите определения на видовете икономическа дейност и единиците за

⁶ Пак там, с. 105.

статистическо отчитане, приети в третия вариант на Международната стандартна отраслова класификация (МСОК) на всички видове икономически дейности⁷ и Национална класификация на икономическите дейности – версия 2001.⁸

Институционалната единица, занимаваща се с производство, се дефинира като предприятие. То може да бъде корпорация (квазикорпорация), нетърговски организации или некорпоративна единица. Корпоративното предприятие и нетърговските организации се класифицират като пълноценни институционални единици. Некорпоративно предприятие се използва само, когато произвежда стоки и услуги. Следователно понятието “некорпоративно предприятие” обхваща само тези видове дейности на едни или други единици, които са свързани с производство на стоки и услуги.

Отделното предприятие (особено големи корпорации) може да извърши различни видове производствени дейности, тъй като няма ограничение за неговия размер. Ако предприятията се групират въз основа на тяхната основна дейност, то е възможно тези групи да бъдат твърде разнородни в зависимост от осъществявания в тях производствен процес и спрямо произведените в тях стоки и услуги. Затова анализът на производството, в който технологичните процеси играят важна роля, би трябвало да се базира на изучаването на такива групи производители, осъществяващи един и същ вид производство. Това изискване довежда до необходимостта институционалните единици да се разделят на по-малки, но по-еднородни единици. Те се наричат “заведения” в Системата за национални сметки. Обединенията на заведенията с еднородна дейност в групи спомагат за формулирането на отраслите в СНС.⁹

Посредством понятието производствена дейност се дефинират понятията “заведение” и “отрасъл”.

Производствена дейност. Производството е процес или дейност, която се осъществява под контрола и отговорността на определена институционална единица. То отговаря на изискванията, заложили в концепциите за производството. Според тях всяка дейност може да се опише и класифицира чрез характеристиките:

- вид на произведените стоки и услуги;
- вид на използваните в производството ресурси;
- използвана в производството технология;
- начини на използване на произведената продукция.¹⁰

Класификацията се извършва чрез Международната стандартна отраслова класификация (МСОК) на икономическите дейности на четири равнища: клас, група, подраздел и раздел (категория). На равнище подраздел и група съществено значение има характерът на стоката или услугата, произведени като основен продукт на разглеждания вид дейности. Тук се има пред вид съставът и етапите за изготвяне на продуктите и тяхното функционално предназначение. Чрез тези критерии се формулира базата за

⁷ Международная стандартная отраслевая классификация всех видов экономической деятельности (МСОК), Rev. 3, Нью Йорк, ООН, 1996.

⁸ Национална класификация на икономическите дейности – версия 2001 [НКИД – 2001]. НСИ, 2001.

⁹ Сметките Производство и Образуване на дохода се съставят за отрасли и за сектори.

¹⁰ Система национальных ..., с. 115.

класификация на производствените единици въз основа на сходството на използваните от тях суровини и източниците на търсене на произведените стоки и услуги. На същото равнище могат да се прилагат още два критерия – предназначение на стоките и услугите и реализираните ресурси, процеса и технологията на производството.

В СНС се прави разлика между основна и вторична дейност и спомагателна дейност.¹¹ Последната има предназначението да осигури извършването на основната и вторичната дейности. Затова в Системата и в МСОК тя се разглежда като неразделна част от тези дейности. Следователно: 1) продукцията на спомагателната дейност не се разглежда като самостоятелна категория и не се отчита и регистрира отделно в Системата. 2) всички ресурси, потребени в процеса на спомагателната дейност, като материали, труд, потребление на основния капитал и др. се отчитат в състава на ресурсите, изразходвани при основната и вторичната дейности; 3) не може да се отдели добавената стойност, получена като резултат от спомагателната дейност.

Предприятие. Този термин служи за обозначаване на институционална единица в СНС. Приобщаването на предприятията към даден отрасъл се основава на типа на изпълняваната от него основна дейност. Това става чрез разделяне дейността на предприятието на отделни части – единици. Те се наричат “единици от един вид дейност”. Така всяко предприятие може да се раздели на една или няколко единици. Те вече се класифицират по вид дейност. Образуваните единици се характеризират с производството на еднородна продукция. За нея се предполага, че структурата на разходите и използваната технология за производство имат един и същ характер, различаващ се съществено от предприятието, разглеждано общо.

Предприятията могат да разменят (комплектоват) своето производство в различни територии (области) на страната. Те се класифицират и по териториален признак. Според него териториално обособена единица е тази, която осъществява производствената си дейност или си взаимодейства с други единици в едно място. Това деление съдържа само един аспект и не включва видовете реализирана дейност. Ето защо тази класификация е непълна.

Заведения и отрасли. Понятието “заведение” има два аспекта – вид на дейността и месторазположение. Заведенията се определят като предприятие или част от него, териториално разположено на едно място. То осъществява само един вид производствена дейност. Заведение е и предприятие, за което голямата част от добавената стойност се създава в процеса на основната му производствена дейност.¹²

Когато единицата извършва една или няколко вида вторична дейност, то нейният размер не трябва да превишава основната дейност. Когато вторичната дейност е основна, тогава се приема, че тя се произвежда в друго заведение, различно от заведението с основна дейност.

¹¹ Това са широко използвани понятия и затова не се обясняват.

¹² Система национальных ..., с. 118.

Данните, които имат значение за заведенията и които охарактеризират неговата производствена дейност, са:

- включени в сметка производство и сметка образуване на дохода;
- числеността на работниците, тяхната категория и количеството отработени часове;
- оценка за използвания основен капитал и земята;
- оценка за изменението на запасите от материалните оборотни средства и общото натрупване на основния капитал.

Понятието “отрасъл” в СНС¹³, МСОК¹⁴ и НОК¹⁵ означава, че той се образува от група заведения, занимаващи се с един и същ или аналогичен вид дейности. Отрасълът се състои от всички заведения, обхващащи един клас от МСОК и извършващи един и същ вид дейност.¹⁶ На по-агрегирано равнище на класификацията (т.е. на равнище групи, подраздели и раздели на МСОК) отрасълът се състои от групи заведения, извършващи аналогични видове дейности. Следователно чрез него се получава информация за икономическите дейности.

Понятието отрасъл се въвежда и за производители, неучастващи на пазара. Обобщено отрасълът се състои от групи заведения, занимаващи се с един и същ вид производствена дейност. Групирането им е независимо дали институционалните единици, които съдържат заведенията, са производители за пазара или не. Разликата между пазарното и непазарното производство при дефинирането на отрасъла се търси в другия аспект на производствената дейност. Напр. сферата на здравеопазването може да се състои от групи заведения, едни от които са производители за пазара, а други се считат за непазарни производители, т.е. те извършват безплатно услуги или по икономически незначими цени.

Понеже разликата между пазарните и другите видове производства се основава на критерии, несвързани с характера на дейността, възможно е да се направи кръстосана класификация на заведенията по видове дейности и типа на произвежданата продукция. Тази класификация е: **пазарна, за собствено производство и непазарна**. Така се разграничава пазарното производство от другите видове производства в рамките на един и същ отрасъл.

Налице е несъответствие между видовете дейности и типовете продукти, т.е. между отраслите и продуктите. Понякога чрез няколко вида дейности могат да се произвеждат едновременно няколко типа продукти. В същото време един и същ продукт да е резултат от извършването на различни производствени процеси.

Когато два или повече продукта се създават едновременно посредством една и съща производствена дейност, тогава те се наричат “съвместни продукти”. Като пример може да се посочи убиването на животни в клиниката. Като резултат от тази дейност се получават месо и кожа. Тези продукти са съвместни.

¹³ Пак там

¹⁴ Международная стандартная отраслевая классификация всех видов экономических деятельности (МСОК). Rev. 3. Нью Йорк, ООН, 1996.

¹⁵ Национална отраслова класификация (НОК). С., НСИ, 1998.

¹⁶ Система национальных..., с. 120.

Взаимовръзката между класификациите на видовете дейности и на основните продукти се основава на физическите характеристики на стоките и на извършените услуги. Това означава, че на всеки вид дейност в МСОК¹⁷ съответства само един тип продукт, посочен в класификацията на основните продукти в Системата.

Списъкът на отраслите, които се наблюдават от статистиките в отделните страни, е различен. Той се обуславя от характера на дейностите, осъществявани във всяка страна.¹⁸ Отраслите, които се наблюдават от нашата статистика¹⁹ се групират в **икономически сектори**: селско и горско стопанство, индустрия и услуги.

Познавателен анализ. СНС в качеството си на макроикономическа познавателна система извършва структуриране на производството чрез очертаване на неговите граници чрез групиране. То влияе върху съдържанието и величините на показателите за него. Изводите, които могат да се направят, са:

- структурирането на производството е: по институционална структура и по структура на дейностите. Тези основни структури са: институционална единица, сектори и подсектори и заведение, подотрасъл, отрасъл и икономически сектор;
- чрез структурните разрези се задава съдържанието и обхвата на агрегатните показатели на СНС за производството;
- конкретизацията на концепцията за производството по отрасли, сектори, групи продукция и видове производители влияе върху интерпретацията на предмета на показателите и върху съдържанието и обхвата им. Затова е необходимо точно да се формулират понятията производствена дейност, заведения, подотрасли и отрасли.

Възникват въпроси по структурирането на производствената сфера:

1. Начинът на деление на секторите зависи от вида на непрекъснато водения анализ за нуждите на държавното управление, потребностите на лицата, вземащи решения, относно провежданата от тях политика, наличната информация, икономическите условия и институционалната структура в дадена страна. Така СНС в страната създава макроикономическа информация по сектори и подсектори съобразно потребностите на икономическия анализ. Тогава възниква въпросът - в състояние ли е тя да изпълнява ролята на познавателна система за състоянието на икономиката за тях? Според нас – да, но само на макро равнище, защото при него се

¹⁷ Международная стандартная отраслевая классификация...

¹⁸ Основните отрасли в Полша са: мебелна промишленост, конфекция, каменовъглена промишленост, промишленост за моторни возила, корабна промишленост, цветна (медна) промишленост, черна металургия, железодобивна промишленост и т.н. За Норвегия те са: производство на суров петрол, производство на газ (натурален и обработен), риболов и рибно производство, производство на алуминий, рафиниране на петролни продукти, хартиена промишленост, дърводобивна и дървообработваща промишленост, производство на съоръжения за телекомуникации и т.н., публикувани в Unstained Handbook of Statistics Manuel. United Nations Conference on trade and Development, United Nations, New York, Geneva, 2000, с.182.

¹⁹ Отраслите, които се наблюдават от българската СНС, се публикуват в ежегодните издания на Националния статистически институт

неутрализират различията в агрегатите. На по-ниско равнище различията могат да се засилят.

2. Подразделянето на българската икономика чрез разгледаните по-горе институционални сектори и подсектори, на отраслите и подотраслите и икономическите сектори не трябва да бъде произволно. То е важно условие за осигуряване на сравнимост и съпоставимост на данните за нашата икономика с икономиките на други страни. Това е фундаментален въпрос за нашата икономическа статистика и СНС, тъй като показателите за производството са агрегатни. Според нас за секторите и подсекторите те трябва да се образуват чрез подходящо сумиране на данните за институционалните единици. Тук възниква проблемът за тяхното получаване в съответствие с изискванията на Системата за съпоставимостта им. За да бъде изпълнено това условие е необходимо: да съществува по-пробна информация за наблюдаваните единици в българската статистика; получаването на показателите за институционалните сектори и подсектори от производството да се обуславя от прилаганата концепция за него в Системата; съдържащите се в нея дефиниции и интерпретации за производствена дейност да са общовалидни за всички страни, които прилагат методологията на СНС- на тази основа да се извършва групирането на институционалните единици в сектори и подсектори в нашата статистика.

3. Класификациите на дейностите, на отраслите и подотраслите и на икономическите сектори, използвани в Системата, влияят също върху обхвата на показателите. Колкото по-адекватни са те, толкова по-точна ще бъде информацията за тях.

Разгледаните понятия - дейност, производствена дейност, заведение, отрасъл и подотрасъл се основават на двете концепции за производството, дефиниции, правила за отчитане и класификации. Тяхното точно дефиниране оказва съществено влияние върху предмета на показателите, получавани чрез тях, върху съдържанието и обхвата им.

Следователно структурните разрези, чрез които СНС обхваща производството влияят върху начина на изчисляване на показателите и обхвата им, а също върху числовата им величина. Те са съществен определител на СНС за производството и предоставят макроикономическа информация за отраслите и подотраслите и за институционалните сектори и подсектори.

4. Съществуват много затруднения при определяне обхвата на дейностите като основни или вторични (особено при разпределянето на разходите за всяка от тях) и при групирането им в подходящи отраслови структури. Възниква въпросът - не са ли тези затруднения една от причините за адекватно преструктуриране на производството в страната и за получаване на реална статистическа информация? Така напр. има много проблеми при отчитане на дейностите от частния сектор и за реалността на тази информация, публикувана в статистическите справочници.

5. Производството на едни и същи стоки и услуги може да се реализира чрез различни производствени методи. Няма еднозначно съответствие между видовете дейности и произведените чрез тях стоки и услуги. При производството на няколко вида стоки е възможно да се използват различни видове ресурси. Например производството на електроенергия може да става

чрез изгаряне на въглища, нафта, мазут, да е резултат от трансформирането на атомната енергия или чрез вода посредством хидроцентрали. Ако продукцията се оценява чрез разходите, тогава няма съответствие между една единица електроенергия, произведена по всеки от начините.

6. В съответствие с изискванията на МСОК предприятията могат да се групират по видове основна дейност, а след това да се обединят в отрасли и подотрасли. При това обединение е възможно някои от отраслите да се окажат твърде разнородни. Причина е наличието на няколко вида вторична дейност в основни предприятия, които значително се различават от основната дейност. За да се отделят групата производители, чиято дейност има по-еднороден характер, предприятието се подразделя на по-малки, но по-еднородни единици. Това по-детайлно разчленяване на дейностите в предприятията затруднява тяхното обединяване в отрасли от еднородни дейности.

Следователно структурните разрези, в които СНС обхваща производството, трябва да бъдат подбрани така, че те да бъдат важен определител на показателите и на данните за нея, да позволяват те да бъдат съпоставими с международните.

2. Начини за обхващане на производството. Отчетно-статистически апарат. Сметки, таблици и зависимости между тях

Статистическите данни от предприятията, организациите, институциите, домакинствата и др. се представят в матрици (таблици) и сметки, които имат различна детайлизация и съдържание в зависимост от тяхното структуриране. Конкретизацията на концепцията за производството по отрасли, сектори, групи продукция и видове производители влияе върху интерпретацията на предмета на показателите и върху съдържанието и обхвата им.

Предназначението на всички таблици и сметки е да дадат в определени позиции от нея на различни показатели за производството. Те могат да се получават пряко, чрез сумиране на данни и чрез пренасяне на данни за крайни резултати от др. таблици.

Таблиците, които се съставят в българската статистика за производството, са: интегрирана икономическа сметка, сметка Производство, таблица Ресурси-използване, таблица Разход-производство, таблица за Кръстосаната класификация на статиите на сметка Производство по отрасли и институционални сектори, производни и аналитични таблици Разход-производство и др. съставни таблици на сметка Производство.

Централната икономическа структура на СНС се състои от следните блокове:

- интегрирана икономическа сметка, представляваща пълна съвкупност на сметките на институционалните сектори и на останалия свят, а също сметка Операции (и др. потоци) и сметка Активи и пасиви;

- таблица Ресурси-използване, в съответствие с видовете икономически дейности и сметка Операции със стоки и услуги, в зависимост от типове продукти;
- тримерен анализ на финансовите операции и на запасите от финансови активи и пасиви, които пряко отразяват отношенията между секторите;
- финансов анализ, чрез който определени операции на институционалните сектори се представят в съответствие с тяхното целево предназначение;
- демографски таблици и таблици на заетостта.
- Само част от сметките в нея се отнасят до производството. Общият ѝ вид е даден на табл. 2. Съдържанието и анализът на елементите в централната икономическа структура се осъществява в по-нататъшното изложение.

Таблица 2

Опростена форма на интегрираната икономическа сметка

Стоки и услуги	Останалият свят	Цялата икономика	Институционален сектор	Операции, балансираща статия, активи и пасиви	Институционален сектор	Цялата икономика	Останалият свят	Стоки и услуги
Сметка текущи операции ----- Използване								
Сметка натрупване ----- Изменение на активите					Ресурси Изменение на пасивите и на чис-тата стойност на капитала			
Баланс на активите и пасивите ----- Активи					Пасиви и чиста стойност на капитала			

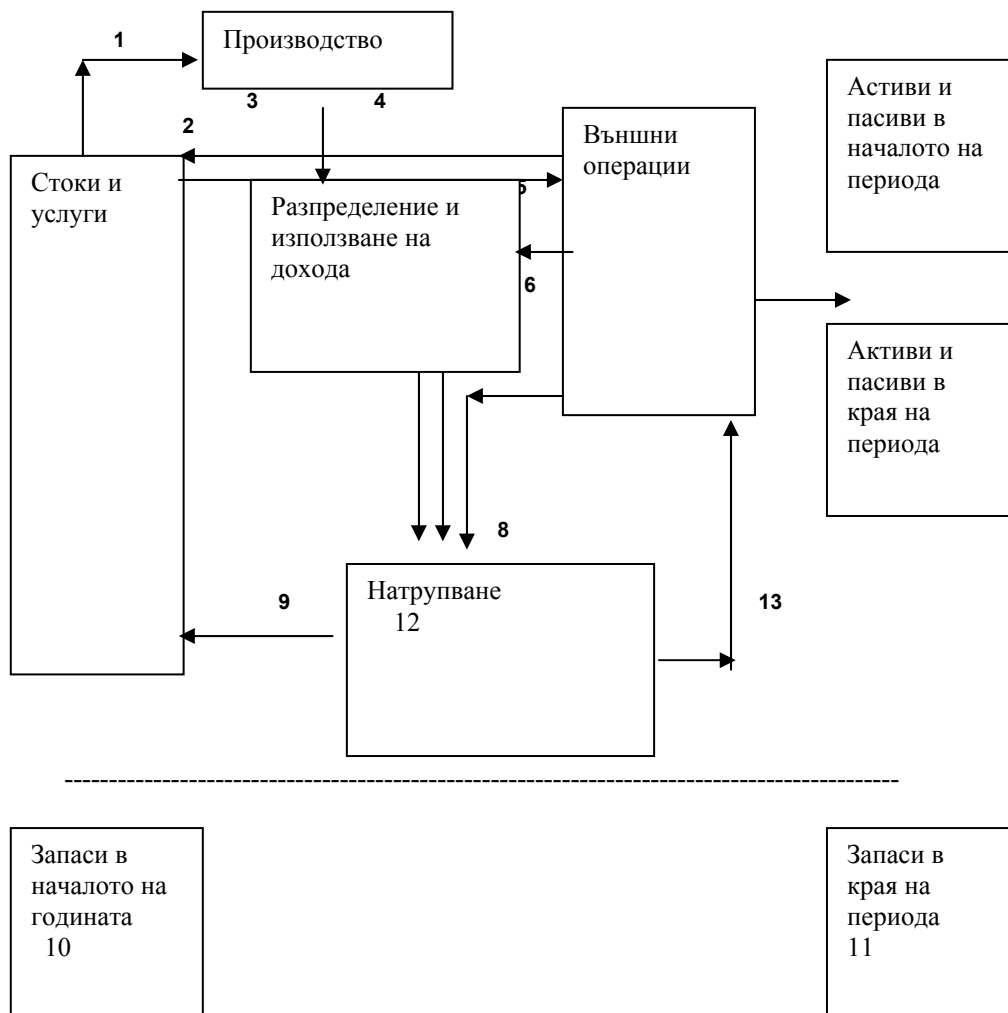
Интегрираната икономическа сметка заема централно място в структурата на отчетността и дава разностранна представа за икономиката на дадена страна. Чрез нея се получават пряко агрегатите за дадена икономика като сума от данни, получени чрез различни операции.

Опростена схема на интегрираните икономически сметки се представя на фиг. 2.²⁰

²⁰ Система национальных..., с. 56.

Фигура 2

Схематично представяне на интегрираните икономически сметки
за цялата икономика

където означенията са: 1 – произведена продукция; 4 – износ; 2 – междинно потребление; 5 – внос; 3 – добавена стойност; 6 – а) първични доходи; б) текущи подоходни данъци и т.н.; в) отчисления за социалното застраховане и др. социални възможности; г) изменение на чистата стойност на средствата на домакинствата в пенсионните фондове; 7 – капитални трансфери; 8 – спестявания, нето; 9 – а) изменение на запасите на материалните оборотни средства; б) бруто натрупване на основния капитал; в) придобиване минус излизане на ценности; 10 – запаси в началото на периода: а) нефинансови активи; б) финансови активи; в) пасиви; г) чиста стойност на капитала; 11 – запаси в края на периода: а) нефинансови активи;

б) финансови активи; в) пасиви; г) чиста стойност на капитала; 12 – натрупване: а) придобиване минус излизане на непроизводствени нефинансови активи; б) операции с финансови инструменти; в) други изменения в обема на нефинансовите и финансовите активи; г) преоценка на нефинансовите и финансовите активи; 13 – чисто кредитиране, други изменения в обема на нефинансовите и финансовите външни активи, преоценка на нефинансовите и финансовите външни активи.

Сметка Текущи операции. В нея се съдържа информация за институционалните сектори, които са показани по стълбовете както за използването, така и за ресурсите. Тази сметка е разбита на три подгрупи: сметка Текущи операции, сметка Натрупване и Баланс на активите и пасивите. *Сметка Текущи операции* отразява производството, разпределението и преразпределението на дохода, показвайки как разполагаемият доход се използва за крайно потребление. *Сметка Натрупване* разкрива измененията на активите и пасивите (т.е. чистата стойност на капитала) за даден период. *Балансът на активите и пасивите* описва запасите на активите и пасивите, а също разликата между тях за състоянието в началото и края на периода. На сектора “останалия свят” се отделя специален стълб. Балансът за операциите със стоки и услуги се извършва за цялата съвкупност операции с тях.

Информация за цялата икономика се получава чрез таблицата на интегрираната икономическа сметка. В нея се съдържа стълб за нея. Тя се получава чрез сумиране на данните на институционалните сектори. Така се изчисляват пряко агрегатите за дадена икономика като суми от данни, намерени чрез различни операции.

2.1. Сметка Производство

Сметка Производство обхваща резултатите от производството (произведената продукция за пазара, за собствено крайно използване и друга непазарна продукция) и разходите (използването на стоките и услугите при производството на тази продукция (междинното потребление)). **Тя позволява да се отдели добавената стойност като една от основните балансиращи статии в СНС.**

Сметка Производство се съставя както за заведения и отрасли, така и за институционални единици и сектори. Така се осигурява в рамките на цялата система съгласуваност между количествените оценки на произведената продукция на институционалните единици, заетите в производството и т.н. Според нея продукцията на дадена институционална единица се определя чрез сумиране на продукцията на заведенията, влизащи в съвкупността. Ако тази информация е неточна, такава ще бъде и информацията за институционалните единици и секторите.

От сметка Производство за институционални единици и сектори могат да се получат резултатите за произведената продукция (в т.ч. за пазара, за собствено крайно използване и друга непазарна), данъците с изключение на субсидиите, добавената стойност, БВП, потреблението на основния капитал, добавената стойност (нето) и чистия вътрешен продукт за цялата икономика, за нетърговските организации на домакинствата, домакинствата, сектор органи на държавното управление, финансови и нефинансови корпорации.

Следователно основните елементи на сметка Производство са три: произведена продукция, междинно потребление и потребление на основния капитал.

Балансиращата статия на сметка Производство е добавената стойност. Нейното изчисляване става на обща и на чиста основа, т.е. преди и след изваждането на потреблението на основния капитал. Така добавената стойност се намира, като от произведената продукция се приспадне междинното потребление и потреблението на основния капитал. Тъй като добавената стойност отразява допълнителната стойност, която се създава в процеса на производството, тя трябва да се измерва на чиста основа. Това се дължи на обстоятелството, че потреблението на основния капитал представлява издръжката на производството.

В сметка Производство се съдържа **сметка Стоки и услуги**. Чрез нея се получава информация за всички ресурси (произведена продукция, вноса на стоки и услуги, данъци и субсидиите върху продуктите) и за използването на стоките и услугите (междинно потребление, съотношението на разходите за крайно потребление и фактическото крайно потребление, общото натрупване (в т.ч. общо натрупване на основния капитал, изменение на запаса от материални оборотни средства, придобити минус излезли ценности и износ за цялата икономика по групи продукти). "Обхватът на тази статия зависи от порядъка на статистическата оценка на произведената продукция. Тази част, която не е включена в стойността на продукцията и не се отнася към никой конкретен сектор или отрасъл, е ресурс за цялата икономика"²¹.

Съществено за сметка Стоки и услуги е, че тя дава информация за крайното (фактическото) потребление. Характерна нейна особеност е, че в нея балансът съществува само между цялото използване и всичките ресурси, но не за всеки вид операции.

Сметка Стоки и услуги съдържа (както за групи продукти, така и цялата икономика) съотношението между общия обем продукция и общия обем на тяхното използване"²². Тя служи като база за построяване на баланса на ресурсите и използването. За цялата икономика и за групите продукти тази сметка показва всички ресурси за производството на продукцията и вноса, а също стоките и услугите, използвани за междинно потребление, крайно потребление, бруто натрупване за основния капитал и износ.

2.2. Таблици Ресурси-използване и Разход-производство.

Системата съдържа съвкупност от взаимосвързани таблици на ресурсите и използването, както и симетрични таблици"²³ "Разход-производство". Чрез тях се осигурява възможност да се осъществява непрекъснат анализ на процеса на производство.

Таблица "Ресурси-използване" обхваща произведената продукция по отрасли, разходите (междинното потребление) за нейното производство и добавена стойност като резултат от него. Чрез съставяне на симетрична

²¹ Пак там, с. 37.

²² Пак там, с. 357.

²³ Симетрична е таблицата, която съдържа по редове и стълбове еднакви класификации или единици (т.е. еднакви групи продукти). Ако в таблицата съвпадат броят на ресурсите и броят на отраслите, то тази матрица е квадратна, но не е симетрична.

таблица Разход-производство може да се анализират резултатите на отраслите и продуктите чрез разбивка на сметка Производство и образуването на дохода, както е направено в сметка Стоки и услуги,. В повечето случаи таблица Ресурси-използване е правоъгълна (броят на продуктите е по-голям от броя на отраслите).

Таблиците Разход-производство и Ресурси-използване имат две **познавателни цели** – статистическа и аналитическа. Те служат като основа за:

- проверка на съгласуваността на статистическите данни за потоците на стоките и услугите, получени от различни източници;
- наблюдаване на промишлените предприятия;
- проследяване на разходите на домакинствата;
- обзор на инвестициите;
- външнотърговската статистика и т.н.

“Системата за статистическа отчетност общо и таблица Разход-производство служат като координираща основа за оценка на равнището на производството. Данните в тях осигуряват съгласуваност на използваните определения и класификации от концептуално гледище, а по отношение на структурата на отчитането – числова съпоставимост на данните, получени от различни източници”²⁴.

При съставянето на таблица Разход-производство **възникват затруднения**, свързани с прилагането на концепциите за производството, съгласно методологията на СНС. Те произтичат от:

- статистическата единица;
- начина на получаване на данните за отрасъла, които са резултат от групирането на данните за заведенията, а не чрез обобщаване на информацията на институционалните единици;
- различието между основната, вторичната и спомагателната дейности, играещи важна роля при съставянето на симетричната таблица.

За стойностната оценка на ресурсите и използването се прилага равенството: *всички ресурси (произведена продукция + внос) = междинното потребление + износ + крайно потребление + общо натрупване (цялото използване)*.

Движението на стоките и услугите се проследява от производителите до потребителите им. Детайлното разглеждане на тези потоци се нарича “метод на стоките потоци”.

В дезагрегираната таблица Ресурси-използване са представени групата продукти. Групирането на стоките и услугите се основава на класификацията на основните продукти, валидна за всяка страна. За България тя е “Национална класификация на стоките и услугите”²⁵.

Чрез таблицата “Ресурси-използване (отраслова продукция)” по редове се получава информация за използваната продукция по видове: на селското

²⁴ Система национальных..., с. 355.

²⁵ ISIC, Rev. 3 (Руско издание: “Международная стандартная отраслевая классификация всех видов экономической деятельности. ООН. Статистические документы. Серия М, №4”).- St/ESA/Ser.M/Rev. 3, 1989.

и горското стопанства и риболов; руди и материали; електроенергия, газ и водоснабдяване; обработваща промишленост; строителни работи и съоръжения, земя; търговски услуги, услуги от транспорта и съобщенията, бизнес-услуги и т.н.; комунално стопанство, социални и индивидуални услуги; държавно управление; коригиране на вносната продукция; преки покупки от чужбина, извършени от резидентите; общо продукция (в т.ч. за пазарна, произведена за собствено крайно използване и др. непазарна продукция).

Данните по стълбове се отнасят за резултатите – общо по цени на купувача, търговски и транспортни надценки (добавки, начисления); данъци върху продуктите; субсидии на продуктите (-) и всички ресурси (по базисни цени).

В таблицата за междинното потребление се съдържа информация за използваната продукция, както в таблицата “Ресурси-използване”, допълнена с данни за: брутната добавена стойност; заплащането на труда на работниците; данъците минус субсидиите за производство и внос; данъците върху продуктите; субсидията за продуктите; другите данъци минус субсидиите за производството и внос; смесените доходи, нето; печалбата и приравнените към нея доходи, нето; потреблението на основния капитал; смесения доход, бруто; печалбата и приравнените към нея доходи, бруто; общо произведената продукция; разходите за труда; брутото натрупване на основния капитал; запасите на основните фондове в края на периода.

По стълбовете се съдържа информация за: всички получени резултати от производството по цени на купувача; търговски и транспортни надценки (добавки, начисления); данъците върху продуктите; субсидиите на продуктите (-); всичките ресурси (по базисни цени); пазарната продукция; за произведената продукция за собствено използване; общо за отрасъла; износа и разходите за крайно потребление.

Системата прави разлика между пазарна продукция, продукция, произведена за собствено ползване и друга непазарна продукция. Тази продукция се подразделя по видове.

Пазарна продукция се отнася за: Селско и горско стопанства, ловно стопанство, риболов; Добивна промишленост и разработване на кариери; Обработваща промишленост, електроенергия; Строителство; Търговия на едро, ремонт на транспортни средства, битова техника, хотели и ресторанти; Транспорт, складово стопанство, съобщения; Дейност на финансови посредници, операции с недвижими имоти и други делови услуги; Образование, здравеопазване и социални услуги и Общо пазарна продукция.

Продукция, произведена за собствено крайно използване, се състои от продукцията на: селско и горско стопанства, риболов; строителство; операции с недвижимо имущество, услуги за домакинствата; продукция за собствено крайно използване и общо.

Друга непазарна продукция е резултат от дейността на: образование, здравеопазване и социални услуги; държавно управление, отбрана, задължително социално застраховане и др. Тя е **Общо за отраслите и Общо за цялата икономика**. Информация има и за коригиране на износа; износ на стоки; износ на услуги; разходи за крайно потребление; домакинствата; нетърговски организации за домакинствата и общо.

Към Сектор органи на държавното управление се отнасят разходите за: колективно потребление; индивидуално потребление; общо натрупване; общо натрупване за основния капитал; изменение на запаса на материални оборотни средства; придобити минус излезлите ценности.

Информацията за видовете използване на стоките и услугите и за структурата на разходите в отраслите се намира в таблицата Използване. Тя се състои от три квадранта: междинно използване, крайно използване и използване на добавената стойност.

Квадрантът междинно използване съдържа данни за междинното потребление по цени на купувач. По стълбовете има информация за отраслите, а по редовете - за продуктите. Данните за транспортните и търговските надценки, данъците и субсидиите се включват в междинното използване на продуктите, защото те се оценяват по цени на купувача. За да се анализират тези надценки, се съставя таблица за тяхното определяне и анализиране²⁶.

Таблицата Ресурси-използване: търговски и транспортни надценки, данъци и субсидии на междинното и крайното използване на продукцията се съставя **за междинно потребление** на отраслите (по ISIC).

По редовете на тази таблица могат да се намерят данни за използването на продукцията, както в таблицата "Ресурси – използване" за отрасловата продукция, допълнена с преките покупки от чужбина, направени от резидентите, преките покупки на вътрешния пазар, направени от нерезиденти, общата сума на търговските надценки, общата сума на транспортните надценки, общата сума на данъците върху стойността на продуктите, общата сума на субсидиите за продуктите.

Коригирането става чрез преките покупки от чужбина, направени от резидентите и преките покупки на вътрешния пазар, осъществени от нерезидентите.

Квадрантът, отнасящ се до използването на добавената стойност, съдържа данни за издръжката на производството без междинното потребление. Към основните видове използване на добавената стойност се включват: а) заплащането на труда на работниците; б) данъци без субсидии за производството и вноса; в) потребление на основния капитал; г) чист смесен доход и чиста печалба и приравнените към нея доходи.

В таблицата на Ресурсите за всеки отрасъл се показва произведената от него продукция, данни за междинното потребление (по продукти) и общата сума на добавената стойност. Характеристиките за използването на **добавената стойност се представя в таблицата на Използването.**

Данните в таблицата на Ресурсите се изразяват в базисни цени. Добавени са три стълба, които характеризират съвкупния обем на ресурсите по цени на купувача. Така се постига сравнимост с данните в таблицата на Използването, които са представени също по цени на купувача. Следователно при съставянето на таблица Ресурси-използване се осигурява сбалансираност между двете страни чрез коригиране на аналогични видове. Така напр., ако се променят данъците с изключение на субсидиите на

²⁶ Система национальных..., с. 68.

продуктите, е необходимо да настъпят промени в търговските и транспортните надценки на продуктите.

Сбалансираност на данните от таблиците Ресурси-използване на продукцията се осигурява по-прецизно чрез съставянето на две допълнителни таблици. Първата от тях е спомагателна на таблицата на Използването. Чрез нея се описват ресурсите и използването на междинното и крайното използване на продукцията на отраслите, т.е. на търговските и транспортните надчисления (добавки), а както и данъците и субсидиите.

Втората таблица²⁷ е алтернативна на таблицата на Използването в базисни цени. Тя представлява кръстосана класификация на статиите в сметка Производство по отрасли и по институционални сектори. В нея се съдържа информация за нефинансовите и финансовите корпорации, за органите на държавното управление, за нетърговските организации, обслужващи домакинствата, за домакинствата и общо за икономиката по показателите: произведена продукция, междинно потребление и компоненти на добавената стойност. Тя се отнася за пазарната продукция; продукцията, произведена за собствено крайно използване; др. непазарна продукция; междинно потребление; брутна добавена стойност; заплащане на труда на работниците; данъци минус субсидии за производството и внос; печалба и приравнените към нея доходи, нето; потребление на основния капитал; печалба и приравнените към нея доход, бруто.

Добавената стойност и нейното използване чрез кръстосана класификация по отрасли и по сектори се представя в квадранта на използване на добавената стойност в таблицата на Използването по сектори. Данните в нея описват корелацията между секторите и следните отрасли: нефинансови корпорации, финансови корпорации, органи на държавното потребление, нетърговски организации, обслужващи домакинствата и самите домакинства.

За всеки отрасъл в таблицата на Ресурсите се посочва произведената продукция от него по продукти, междинното потребление по продукти и общата сума на добавената стойност и характеристиките на използването на добавената стойност в таблицата на Използването. В последния стълб на таблицата се съдържат данни за цялата икономика в агрегиран вид. Така **БВП може да се определи пряко от таблицата на Използването чрез пресичане на реда на съвкупната брутна добавена стойност и стълба с данните за цялата икономика.**

Други характеристики на таблица Ресурси-използване са **крайното потребление, потреблението на основния капитал, смесеният доход, печалбата и приравненият към нея доход** и т.н.

Основната концепция на потреблението в Системата е фактическото крайно потребление. То се намира чрез придобиване, а не чрез разход. Така крайното потребление на сектор "органи на държавното управление" е равно на разхода на крайното потребление.

²⁷ Пак там, с. 372.

Потреблението на основния капитал и общото натрупване на основния капитал се класифицират по видове основни фондове²⁸.

Смесеният доход, печалбата и приравненият към нея доход представляват балансиращи статии. Смесеният доход е термин за обозначаване на балансиращата статия на сметка образуване на дохода от производството, осъществено в сектора "домакинства" (некорпоративните предприятия) без собствениците на жилища, произвеждащи услуги за собствено потребление.

2.3. Производни и аналитични таблици Разход-производство

Таблица Ресурс-използване може да служи за аналитични и статистически познавателни цели. За тяхното постигане се съставят специалните таблици: Ресурси-използване на крайното и междинното използване в базисни цени, разграничено в зависимост от пазарна или непазарна продукция по отрасли, Ресурси-използване на крайното и междинното използване в базисни цени, матрицата на вноса в базисни цени и т.н.

За съставянето на необходимите аналитични таблици Разход-производство трябва да се спазват следните изисквания:

а) цените на купувача, отнасящи се към използването, следва да се разложат на базисни цени, данъци, субсидии, търговски и транспортни надценки и след това да премине към анализ на тези компоненти;

б) да се разграничи използването на вносната продукция и на продукцията на производителите-резиденти;

в) данните в стълбовете и редовете трябва да съответстват на една и съща класификация, т.е. да характеризират преки връзки (продукт-продукт или отрасъл-отрасъл), а не косвени (продукт-отрасъл). За да се получи по-ясна представа за производствените дейности, е необходимо към посочените да се добавят още таблиците: 1) Ресурси-използване: крайно и междинно използване в базисни цени, при разграничение на продукцията на пазарна и непазарна и по отрасли съгласно НОК (Междинно потребление); 2) Ресурси-използване: крайно и междинно използване в базисни цени по отрасли съгласно НОК (Междинно потребление) и 3) Матрица на вноса, базисни цени. Междинно потребление. (Единици: еднородно производство).

В първата от тези таблици се съдържа информация за използваната продукция на отраслите, а по стълбовете за: цялото използване (в базисни цени); търговските и транспортните надценки; данъците минус субсидиите на продуктите; пазарната продукция по видове, произведената продукция за собствено потребление, износа на стоки и услуги, разходите за крайно потребление по видове и за общо натрупване по видове.

При статистическия анализ се приемат две допускания: еднообразна технология при производството на всеки продукт; съществуване на линейна производствена функция с фиксирани коефициенти. Тези допускания са крайно абстрактни, защото не могат да се намерят начини за агрегиране на

²⁸ Моргенщайн, О. О точности экономико-статистических наблюдений. Москва, Статистика, 1968 (превод от английско оригинално издание "On the Accuracy of Economic Observations. Princeton, New Jersey, 1965").

продуктите, което да охарактеризира приблизително точно съответстващата им технология на производството.

За оценяване на операциите между производители и потребители е необходимо също да се използват базисни цени за стойностни оценки както за разходите, така и производството при анализиране на взаимовръзката разход-производство. Това се постига чрез съставянето на следващите две спомагателни таблици.

Чрез тези таблици на използването в базисни цени се съставят алтернативни статистически таблици на използването, които са следващата стъпка при образуването на аналитичната таблица Разход-производство. Информацията по редове се допълва за: брутната добавена стойност, заплащане на труда на работниците данъци минус субсидии за производство и внос, данъци върху продуктите, субсидия за продуктите, др. данъци минус субсидии за производство и внос, смесени доходи (нето), печалба и приравнените към нея доходи (нето), потребление на основния капитал, смесен доход (бруто), печалба и приравнените към нея доходи (бруто) и общо произведена продукция.

В разгледаните досега таблици Ресурси-използване вносните продукти се представят в таблицата на ресурсите, без да са посочени видовете използвания в таблицата на използването. За да се анализират разходите и производството, е необходимо да се отчете вносната продукция:

- като се класифицират купувачите;
- нейното подразделяне на допълваща и конкурираща;
- чрез използване на отделна таблица Разход–производство, отнасяща се до вносната продукция.

За построяването на аналитичната таблица Разход-производство в СНС се използва отделна таблица. Тя представлява таблица от вида Разход-производство, но се отнася за вносната продукция. Информацията по редове се отнася за ресурсите чрез използване на: продукцията на отраслите селско и горско стопанства и риболов, руди и материали, електроенергия, газ и водоснабдяване, обработваща промишленост, строителни работи и съоръжения, земя, търговски услуги, услуги от транспорта и съобщенията, бизнес – услуги и т.н., комунално стопанство, социални и индивидуални услуги, държавно управление, коригиране на вносната продукция, преки покупки от чужбина, извършени от резидентите²⁹:

По стълбовете на тази таблица се съдържа информация за: 1) всички ресурси по цени на купувача, търговски и транспортни надценки (добавки, начисления), данъци върху продуктите, субсидии на продуктите (-), всичко ресурси (по базисни данъци), 2) пазарната продукция, 3) произведена продукция за собствено използване, 4) общо за отрасъла, 5) износ на стоки и услуги, 6) разходи за крайно потребление и 7) общо натрупване.

Форматът на матрицата на вноса по базисни цени е, както на симетричната Продукт-продукт, т.е. има еднакъв брой редове и стълбове. Тази таблица е ориентирана към продукти, а не към отрасли. Чрез данните в нея могат да се определят технологичните коефициенти на вътрешните и

²⁹ Система национальных..., с. 378.

външните компоненти в СНС. Сумирането на данните по стълбове спомага да се получава класификация на вноса по купувачи, а не по продукти.

Аналогично на матрицата на вноса по базисни цени може да се състави таблица Отрасъл-отрасъл. Нейните елементи изразяват какви отрасли използват продукцията на други отрасли.

Таблица Продукт-продукт може да се изготви в два варианта:

а) таблица Разход-производство за Продукт-продукт в базисни цени ;

б) таблица Разход-производство за Продукт-продукт, в която потоците продукция, произведена от производителите-резиденти, се отделят от вносната продукция.

Таблица Продукт-продукт се състои от три квадранта. Първи квадрант изразява междинното потребление. В него по редовете се представят продуктите, а по стълбовете – еднороден вид дейност. Втори квадрант описва крайното потребление. Трети квадрант показва използването на добавената стойност.

Посредством тази таблица се намира **БВП по метода на производството** и представлява сума на общата добавена стойност по продукти (еднороден вид дейности) в базисни цени плюс статията на данъците без субсидиите на продуктите. Тези данни се намират в реда за обща брутна добавена стойност.

Прилагайки отчетно-статистическия апарат за обхващане на производството, се стига до получаването на основните икономически показатели. Те са:

- **БВП по метода на крайното използване (разходите)** е сума от категориите крайно използване по цени на купувача (вносът се отчита със знак минус). Тези данни се показват в реда на съвкупното използване.

Симетрична таблица Разход-производство за “продукт-продукт” в базисни цени съдържа по редовете информация за ресурсите чрез използване на: продукцията на отраслите селско и горско стопанства и риболов, руди и материали, електроенергия, газ и водоснабдяване, обработваща промишленост, строителни работи и съоръжения, земя, търговски услуги, услуги от транспорта и съобщенията, бизнес – услуги и т.н., комунално стопанство, социални и индивидуални услуги, държавно управление, коригиране на вносната продукция, внос на стоки и услуги, цялостно използване (базисни цени), данъци върху продуктите минус субсидиите, цялото използване по цени на купувача, брутната добавена стойност, заплащане на труда на работниците, данъци минус субсидии за производство и внос, данъци върху продуктите, субсидия за продуктите, други данъци минус субсидии за производство и внос, смесени доходи (нето), печалба и приравнените към нея доходи (нето), потребление на основния капитал, смесен доход (бруто), печалба и приравнените към нея доходи (бруто) и общо произведена продукция.

Информацията по стълбовете се отнася за междинното потребление по отрасли, разходи за крайно потребление, общото натрупване, износ и внос, коригиране, данъци минус субсидии за продуктите и общо за цялата икономика.

- **БВП по метода на дохода** се определя чрез сумиране използването на общата добавена стойност. Тези данни са в стълба за цялата икономика, общо.

Таблица Ресурси-използване е основа за построяване на аналитичната таблица Разход-производство. Чрез нея се осигурява ефективен инструмент за изчисляване и проверка на правилността на националните сметки.

При анализа на таблица Разход-производство може да се получава **показателят брутна добавена стойност в постоянни цени чрез използване на метода на двойното дефлиране** като разлика между следните величини:

а) стойността на количеството продукция, дефлирана с индекса на цените на произведената продукция;

б) стойността на междинното потребление, дефлирано с индекса на цените на съответните въведени ресурси.

Таблица Разход-производство в базисни цени за “продукт-продукт”, при разграничение на вноса от вътрешна (национална) продукция съдържа по редове същата информация, както в симетричната таблица Разход-производство за “продукт – продукт” в базисни цени, но в нея става с отчитане на износа.

Чрез данните на тази таблица може да се получат и изследват: 1. производството; 2. структурата на търсенето, коефициентите на износа и т.н. 3. заетостта; 4. цените и издръжката на производството; 5. необходимия внос; 6. инвестициите и капитала; 7. износа; 8. енергетиката; 9. околната среда; 10. чувствителността.

За описанието на тези показатели се изчислява обратната матрица, коефициентите на преките и косвените разходи. Структурата на разходите в стълбовете на таблица Разход-производство показва какви са междинните и други разходи, необходими за производството на съответната продукция.

В таблицата на коефициентите се отчита величината на всеки продукт, използван като фактор на производството на единица реализирана продукция. Чрез решаването на основните уравнения (Леонтиев модел) се получава обратната Леонтиева матрица. Тя разкрива съвкупното въздействие на съответното търсене върху продукцията на всички останали производители. В стълбовете на тази матрица се получават необходимите разходи (преки и косвени) за производството на единица продукция. Тази матрица позволява също да се анализират измененията на цените, на обусловеното изменение на издръжката или изменението на данъците и субсидиите на продуктите. Нейното значение е съществено за определяне на равнището на вноса. Това е важно за нашата икономика, за която платежният баланс налага да се ограничава вносът.

Въз основа на таблица Разход-производство се намира търсенето на дълготрайни материални активи, съпоставяйки таблицата на инвестициите с произведената продукция. С не по-малко значение за нашата икономика е да се знае съотношението между износ и необходимите преки и косвени фактори за производството. Тази таблица може да се използва **за изчисляване и изследване на основни икономически показатели**. Така напр. да се определи енергетическото съдържание на различните продукти на междинното и крайното търсене, т.е. да се намерят преките и косвени

енергийни потребности въз основа на "енергетическата" матрица (във физическо и стойностно измерение).

В сметка Производство се съдържат сметка Натрупване, сметка Операции с капитала, финансова сметка, сметка Други изменения в обема на активите и балансът на активите и пасивите. Сметка Останалия свят съдържа информация за външни операции със стоки и услуги, за външните първични доходи и за текущите трансфери, за операции с капитала, изменение на активите и пасивите и на чистата стойност на капитала и др. изменения в обема на активите. Тези сметки са спомагателни при охарактеризиране на производството. Поради това не се разглеждат в изследването.

2.4. Познавателен анализ

В познавателно отношение структурните разрези, в които СНС обхваща производството, зависят до голяма степен от необходимостта да се наблюдават и обобщават данните в таблиците и сметките за потребностите на икономическия анализ. Тяхното съдържание е в зависимост от критерия на наблюдението и изискванията на анализа. Нашето заключение е:

- от подбора на отчетно-статистически апарат (сметки, таблици и схеми) зависи как ще се обхваща производството в българската статистика;
- броят и видът на таблиците и сметките предопределят обхващането на производството. Те са съществени определители за нея;
- от степента на детайлизация на обектите (сектори, подсектори, отрасли, подрасли и общо за националната икономика) в таблиците и сметките се получава реална представа за производството;
- в таблиците и сметките се съдържат основните показатели за производствената сфера. От равнището на тяхната интерпретация зависи вземането на управленски решения.

При анализирането на разходите за производството - междинното потребление се достига до следните изводи:

1. Тъй като произведените стоки са материални обекти, за които има търсене и върху тях се установяват права на собственост, то те могат да се предоставят от една на друга институционална единица при осъществяване на пазарни сделки. Търсенето на стоките зависи от техните потенциални възможности да удовлетворяват потребности на институционалните единици и на домакинствата или да се използват за производство на други стоки и услуги.

2. Услугите не са материални обекти, но върху тях може да има право на собственост. Реализацията на услугите и тяхното производство са взаимосвързани. Те могат да са резултат от разнородна дейност, осъществявана от производителите им по искане на потребителите. Моментът на завършването на производството на услугите обикновено съвпада с момента на тяхното предоставяне на потребителите им.

3. Междинните разходи се отчитат и оценяват в момента, когато съответстващите стоки и услуги се използват в производството, а

произведената продукция се отчита и измерва в момента на завършване на тази процес. Определянето на разходите и произведената продукция, тяхното измерване и оценяване има особено значение в Системата. То е причината, поради която се разглежда отново произведената продукция и върху някои особености при нейното идентифициране.

4. Някои стоки и услуги, създадени в процеса на производството, се използват за други процеси в заведенията в рамките на определен период. Тези стоки и услуги не се включват в отчитания обем продукция на заведенията. Така тя не се прибавя към произведената продукция. Следователно продукцията като основно понятие в Системата не характеризира процеса на производството, а само производствената единица – заведение или предприятие. Следователно в сметка Производство произведената продукция представлява сума от същата на заведенията или предприятията, а не отразява резултата от производствените процеси. В състава на тази продукция се включват стоките и услугите, създадени от заведенията, когато те се използват от други институционални единици. Когато предприятието се състои от няколко заведения, тогава неговата продукция се изчислява като сбор от продукцията на съставните му части (заведенията). Продукцията се отчита в крайния момент на наблюдението (месец, тримесечие, година).

5. Много често производството на даден вид продукция има продължителен период, който излиза извън периода на наблюдение и отчитане. Тогава се приема, че производството се осъществява непрекъснато, а то се отразява в СНС като незавършено производство. Като примери могат да се посочат - производството на някои видове селскостопанска продукция или крупни обекти с продължителен период (сгради, кораби, централи, ТЕЦ, ВЕЦ и др.). Тази продукция се отчита в момента на завършването ѝ. Когато производственият цикъл на дадена продукция обхваща повече от два отчетни периода, тогава тя се приема за незавършено производство в края на всеки от периодите.

6. Възможно е продукцията, която не е завършена и се приема за такава, да се включва в готовата продукция и да се продава на пазара. Тогава произведената по този начин продукция е готова според СНС.

7. Произведените стоки и услуги могат да се използват в производството на продукти по различен начин. Продукцията на някои видове производители на услуги (финансови посредници, търговци на едро и др.) имат специални характеристики. Една от тях е, че те се използват в момента на тяхното производство. Тогава те подлежат на отчитане в Системата, ако:

- а) те се продават на икономически значими цени;
- б) чрез тази продукция се заплаща на работниците за извършената от тях работа при производството на друга продукция;
- в) тази продукция влиза в състава на запаса на производителя до следващото ѝ предаване. Същото е, ако тя се използва като полуфабрикат, който се насочва към запаса. Тогава тази продукция се отнася към незавършеното производство;
- г) продукцията на едно заведение се включва в производството на друго заведение от същото предприятие и тя се използва там за междинни производствени разходи;

д) продукцията се задържа от нейния производител за собствено потребление, т.е. тя не напуска пределите на производството си, но има краен потребител и цена.

Според нас, спазвайки горните изисквания, при отчитането на продукцията в разгледаните по-горе таблици и общо в СНС би могло да се постигне по-адекватно обхващане на произведената продукция в институционалните единици и сектори.

8. В междинното потребление не се включват физически и морално износените елементи на основния капитал. Следователно в сметка Производство на страната на ресурсите се отразява само произведената продукция, а на страната на използването – само междинното потребление.

9. Аналитичните възможности на сметка Производство се свеждат до: съставяне на таблица, в която да се съдържа информация за произведената продукция, междинното потребление и добавената стойност.

Порядъкът на съставянето на тази сметка има голямо влияние върху Системата, защото данните за дохода като резултат от производството, се използват в следващите сметки. Системата информация, съдържаща се в сметка Производство, има значение при изясняването на принципа за измерване на производството в СНС. Нейното съставяне е необходимо условие, за да се изясни съдържанието на основните понятия – произведена продукция, междинно потребление, добавена стойност и как те се изчисляват за сектори и за отрасли.

10. От данните в таблицата Разход-производство могат да се изчислят много икономически показатели, които се включват в СНС. Те се отнасят до видовете произведена продукция, междинното потребление, добавената стойност и т.н. Анализът на данните, съдържащи се в разглежданата таблица, може да се използва за установяване на връзката между равнището на крайното търсене и количеството продукция. Съществуват три етапа в този анализ. Те се отнасят до: сметка Стоки и услуги; таблица Ресурси-използване; аналитични таблици Разход – производство.

11. Таблица Ресурси-използване може да служи за основа при анализа на “разход-производство”, за построяване на модели, необходими за икономическия анализ. Тази таблица се нарича статистическа таблица на ресурсите и използването. Тя служи като междинен етап между изходните статистически данни при съставянето на симетричните таблици.

Налице са редица **затруднения** при съставянето на таблиците и сметките. Те произтичат от:

1. обединяването на заведенията в отрасли. Институционалната единица се разбива на една или няколко заведения, всяко от които се занимава с един вид производствена дейност на едно място. Отрасълът е сбор от заведения, извършващи един и същ вид производствена дейност. Ако заведението извършва няколко вида дейности, за него се разграничават основна, вторична и спомагателна дейност. Това става, ако се приеме, че:

а) основната дейност на заведенията е тази, когато нейната брутна добавена стойност е по-голяма от brutната добавена стойност на всяка друга дейност, реализирана в рамките на същата институционална единица;

б) вторична е дейността, която се осъществява в допълнение към основната;

в) чрез спомагателната дейност се създават условия за осъществяване на другите видове дейности в предприятието.

Това деление води до грешки, дължими на разграничаването на продукцията по видове, от определянето на съответстващата им част от добавената стойност, разходите за съответните ресурси и т.н. Това силно влияе върху коректността при обособяването на статистическите единици на наблюдение.

2. Заведенията, които влизат в състава на определен отрасъл, могат да извършат основна или второстепенна производствени дейности.

Тъй като е възможно няколко заведения да принадлежат на една и съща институционална единица, а те да бъдат отнесени към една или друга институционална единица, тогава е редно да се установи връзката между производствените дейности на отраслите и на институционалните сектори. Продукцията, произведена от някоя институционална единица, е равна на сумата от продукциите на всички заведения, влизащи в състава на разглежданата институционална единица. Така продукцията, която се доставя и реализира между заведенията в границата на дадена институционална единица, не позволява да се разкрие взаимовръзката и съдържанието на отраслите и секторите. Преодоляването на тези затруднения може да стане чрез съставянето на таблица, чрез която се прави кръстосана класификация на добавената стойност и нейното използване по отрасли и сектори.

РОЛЯТА НА ЦЕНТРАЛНАТА БАНКА ЗА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ

Студията е посветена на анализа на ролята на централната банка за икономическото развитие в зависимост от устройството на банковата система. За тази цел е направен сравнителен анализ на влиянието на централната банка върху показателите за паричното предлагане, лихвения процент, валутния курс, инфлацията и безработицата при традиционното централно банкиране и паричен съвет. При анализа на паричното предлагане е обърнато внимание и на икономическата природа на електронните пари. В студията е направен критичен анализ на паричната политика на БНБ преди и след въвеждането на паричния съвет и са обосновани предложения за възможните промени в механизмите на влиянието на БНБ върху икономическото развитие.

Финансовите прерогативи на държавата за икономическото развитие се реализират главно от две основни държавни институции: централната банка и правителството. Най-важната сфера за осъществяване на тези прерогативи е финансово-кредитната. Тя условно се разделя на бюджетно-данъчна, която се регулира предимно от правителството, и парично-кредитна, която се регулира предимно от централната банка. Тази студия е посветена на частта от финансовите прерогативи на държавата, които биха могли да бъдат реализирани от централната банка.

Проблемите за ролята на централната банка за икономическото развитие са комплексни и тяхното конкретно разработване се определя при други равни условия и от вида на банковата система, която се използва в една или друга страна. Става дума за традиционното централно банкиране и за системата на паричен съвет.² Според мнението на много специалисти, строго погледнато, в условията на паричен съвет няма парична политика, или може да се говори за квази-монетарна политика, или парична политика при ортодоксалния паричен съвет все пак има, но тя се основава на определени строги правила и затова централната банка не е независима при нейното провеждане.³ На пръв поглед, изучавайки ролята на централната банка за

¹ Валентина Гроздева е ст.н.с. д-р в Икономически институт на БАН, секция "Макроикономика", тел: 9850595 (в. 835, 856), факс: 9882108.

² В България паричният съвет е въведен от 1 юли 1997 г. със Закон за Българската народна Банка. - Държавен вестник, бр. 46 от 1997 г., доп. бр. 47 и 153 от 1998 г., изм. и доп. бр. 20 и 54 от 1999 г.

³ Минасян, Г. България и Международния валутен фонд. - Икономическа мисъл, 1999, кн. 4, с. 5; Ханке, С., К. Шулер. Валутният борд и финансова стабилизация. С., 1997, с. 21; Gray, S., G.

икономическото развитие, в нашето изследване трябва да се ограничим само с нейното действие в условията на паричен съвет (защото БНБ работи именно в такива условия) и следователно априори да направим извода, че ролята на централната банка е много ограничена и тя не може да прилага ефективни механизми на паричната политика, защото няма това право по закон. При този възможен извод обаче се забравя един важен момент, а именно изучаването на посочените проблеми в перспектива. Става дума за излизане от режима на валутен съвет, при което БНБ пак ще премине към традиционната банкова система (как и кога точно ще стане това, е отделен въпрос, особено като се имат предвид проблемите, свързани с подготовката на България за присъединяване към ЕС). Ясно е обаче, че при разработването на въпросите за ролята на централната банка за икономическото развитие е наложително изучаването на нейните действия и в условията на традиционното централно банкиране. Нещо повече, основните постулати на паричната теория в много малка степен могат да се приложат към системата на паричния съвет, а централните банки в развитите страни работят също като типични традиционни банки. С отчитане на тези встъпителни бележки проблемите за ролята на централната банка за икономическото развитие могат да бъдат разгледани в няколко възможни аспекта.

1. Възможни аспекти за изучаване на ролята на централната банка за икономическото развитие

Първият аспект на изследването на тези проблеми е свързан с изясняване на връзките между паричното въздействие и икономическото развитие от гледна точка на паричната теория. Това ще позволи да бъдат обосновани конкретните механизми на действието на централната банка върху състоянието на икономиката.

Вторият аспект е свързан с изясняване на възможните направления на влиянието на централната банка върху конкретни параметри на икономическото развитие (като цяло и в различни сфери: финансово-кредитна, ценова и трудова). В резултат от това ще се очертае кръгът от възможните задачи на паричната политика на централната банка с цел решаване на посочените проблеми при отчитане на особеностите на традиционното централно банкиране и на паричния съвет.

Третият аспект е свързан с изучаване на опита и мястото на централните банки във финансовите системи на избрани страни с развита пазарна икономика и на тяхното влияние (наред с правителствата) върху икономическото развитие с цел неговото възможно отчитане при усъвършенстване на механизмите за аналогично влияние на БНБ като централна банка и държавна институция.

Четвъртият аспект е насочен към практическите въпроси на изследваната проблематика и е свързан с конкретните инструменти на паричната политика на БНБ, които очевидно са различни преди и след въвеждането на паричния съвет.

Hoggarth. Introduction to Monetary Operation. - Bank of England. Handbooks in Central Banking, 1996, N 10, p. 19.

И петият аспект се състои в изучаването на посочените проблеми в тяхната перспектива, което би могло да бъде посветено на изследвания за възможните промени във въздействието на централната банка върху паричната сфера и икономиката с оглед подготовката на България за присъединяване към Европейския съюз и излизане от режима на паричния съвет при отчитане на предстоящото реално функциониране на еврото (от 1 януари 2002 г.) и засилващата се роля на Централната европейска банка.

Могат да бъдат отделени теоретични и практически аспекти на изследваната проблематика. Изясняването на **теоретичните аспекти** не е самоцелно. Анализирането на мястото, което паричната теория отделя на централната банка от гледна точка на връзката между нейната политика и промените на отделни макроикономически показатели, ще даде отговор на такива важни за целите на нашето изследване въпроси, като: 1) как теорията обяснява възможностите на паричната политика да влияе върху икономическото развитие? 2) обяснява ли теорията икономическите особености на системата на паричния съвет? 3) върху какви параметри на икономическото развитие в една или друга степен оказва влияние централната банка?

Практическите аспекти на изследваната проблематика предполагат акцентирането върху онази част от паричната политика на централната банка, без която възможните финансови прерогативи на държавата за икономическото развитие не могат да бъдат реализирани, тъй като централната банка е държавна институция и единствен законен паричен орган на държавата. В обсега на практическите въпроси могат да бъдат включени: 1) как се променят финансовите прерогативи на държавата за икономическото развитие в зависимост от устройството на паричната и банковата система на страната: традиционното централно банкиране или системата на паричен съвет? 2) дали централната банка трябва да бъде зависима или независима от правителството, за да има възможност да играе по-голяма роля за икономическото развитие? 3) как излизането от режима на паричния съвет в процеса на подготовката за присъединяването на България към Европейския съюз ще промени ролята на централната банка за икономическото развитие?

Изследванията в посочените направления и по-конкретно отговорът на поставените теоретични и практически въпроси ще спомогнат за адекватно изясняване на проблема за ролята на централната банка за икономическото развитие и следователно те се нуждаят от задълбочено и сериозно проучване. За съжаление изчерпателното им изясняване в рамките на една студия е прекалено амбициозна задача, която очевидно се нуждае от известно ограничаване. Ето защо тук се акцентира върху възможните задачи и направления на паричната политика на централната банка за насърчаване на икономическото развитие в зависимост от устройството на банковата система – традиционното централно банкиране и при паричен съвет, и върху възможните промени в механизмите на влиянието на БНБ върху икономическото развитие.

2. Свободно упражняване на паричната политика от централната банка – “за” и “против”

БНБ действа в условията на паричен съвет. По тази причина ще потърсим възможности за неговото теоретично осмисляне в сравнение с традиционната система на централната банка. Паричната теория почти не обсъжда случая, при който централната банка няма право (по закон) да регулира паричното предлагане, което 100% зависи от обема на притежаваната чуждестранна валута, смятана за резервна. С други думи, механизмът на паричния съвет трудно се поддава на теоретично описание. Всъщност всички **теоретико-практически аргументи за паричния съвет** (при който политиката се основава върху определени правила) **се основават върху аргументи срещу свободното упражняване на паричната политика от централната банка.**

Теоретичните схващания срещу свободното избиране на паричната политика от централната банка (и следователно за негъвкава политика, основаваща се на правила) принадлежат на монетаристите и техните доводи са обобщени от “бащите” на паричния съвет по следния начин: “Дори ако една централна банка притежава гъвкавост да действа по своя преценка, а не в отговор на политически натиск, по-вероятно е това да доведе до дестабилизиране на икономиката”.⁴ Аргументите срещу централните банки могат да бъдат намерени в различни направления на монетаризма: класически монетаристи, монетаристи от новата класическа школа и нейната теория за рационалните очаквания, от австрийската парична школа и от школата на т. нар. глобални монетаристи. Накратко, тези аргументите се свеждат до следното:

Първо. Класическите монетаристи смятат, че дългите и променливи лагове между провеждането на паричната политика и резултатите от нея могат да направят ефектите от свободното упражняване на паричната политика непредвидими. По тази причина централната банка може повече да дестабилизира, отколкото да стабилизира икономиката, опитвайки се да влияе върху икономическата активност. Общият извод е, че свободата в упражняване на паричната политика като цяло ще даде по-лоши резултати, отколкото политиката, основаваща се на правила. Но в интерес на истината, те признават, че в определени случаи е обратното, т.е. централната банка може да се справи по-добре.⁵

Второ. Школата за рационалните очаквания се гради върху съответната теория, която се основава на точното предвиждане на резултатите от държавната икономическа политика и съобразяване (или не) на поведението на икономическите агенти с тези резултати. По отношение на централната банка това означава, че каквато и свобода в провеждането на паричната политика да упражнява централната банка, икономическите агенти могат да я предвидят и да противодействат и такава предвидима политика няма да има никакъв ефект върху икономиката. Тогава единственият тип

⁴ Ханке, С., К. Шулер, Цит. съч., с. 48.

⁵ Friedman, M. A Monetary and Fiscal Framework for Economic Stability. - American Economic Review, 1948, N 3, p. 245; Laidler, D. Monetarist Perspectives. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1982, p. 25 – 30.

политика на централната банка е политиката на случайните изненади. Като цяло обаче случайните изненади създават нежелана несигурност и дестабилизируют икономиката. Въз основа на тези разсъждения се прави извод, че свободата в упражняване на паричната политика от централната банка може да доведе до висока инфлация и нисък икономически растеж, за разлика от политиката, основаваща се на правила, която не допуска инфлация и създава предпоставки за висок растеж.⁶

Трето. Основната идея на австрийската парична школа е осигуряване на икономическата свобода на едно общество, което се състои от индивиди. И най-важното за всеки един индивид е неговата свобода да направлява своите интереси в зависимост от полезността и изгодата. Ето защо австрийците отричат всякаква държавна намеса в икономиката, в т. ч. на централната банка като държавна институция. Австрийската школа отбелязва все пак, че свободата в провеждането на паричната политика от централната банка може случайно да доведе до благоприятни ефекти, обаче те се дължат предимно на късмет. Но в повечето случаи тази свобода е вредна, защото централната банка няма начин да знае предварително каква свобода в провеждане на паричната политика (и в каква степен) е вредна или полезна. Освен това в международната практика те подкрепят системата на фиксиранияте валутни курсове. Аргументът в тяхната защита е следният: само по този начин е възможно да задължиш правителството да поддържа международната стойност на националната парична единица.⁷

И трите посочени направления на монетаризма всъщност не разглеждат паричния съвет, но негласно предпочитат политика, която се основава върху правила, а за целта съответният паричен орган не трябва да притежава свобода при упражняване на паричната политика. Внимателното анализиране на различните направления на монетаризма обаче позволи да открием и едно направление, наричано глобален монетаризъм, което поставя ударението всъщност върху принципите на паричния съвет (разбира се, без да го назовава точно така) по оригинален начин. Една от хипотезите на глобалния монетаризъм цели **реализирането на паричната политика в условията на фиксирани валутни курсове**. Върху тях трябва да бъде изградено цялото световно парично стопанство. Упражняването на всеобщ контрол върху паричните изменения се основава върху факта, че световната икономика е вече високоинтегрирана система и затова се нуждае от усилията за интернационално решаване на въпросите на международните цени и движението на капиталите. В условията на фиксиранияте курсове ролята на централните банки е само да поддържат паричното предлагане в съответствие с фиксиранияте валутни паритети. И съответно инфлацията може да се появи само ако паричната маса на всички банки по света нараства по-бързо от съвкупната маса на ресурсите. При общата световна система на фиксиранияте валутни курсове централните банки ще бъдат в състояние да координират своята парична политика така, че инфлацията да

⁶ Barro, R., D. Gordon. Rules, Discretion and Reputation in a Model of Monetary Policy. – Journal of Monetary Economics, 1983, 12, N 2, p. 101 – 105.

⁷ Selgin, G. The Theory of Free Banking: Money Supply under Competitive Note Issue. N. J. Totowa, 1988, p. 85 – 90; Hayek, F. Price and Production. London, 1952, p.6.

бъде минимална и да не създава проблем.⁸ Всичко това звучи много познато и условно може да се представи като теоретично описание на паричния съвет, само че в световен мащаб.

От изложеното трябва да се направи заключение, че паричният съвет като монетарен инструмент, заменящ централната банка, все още не е получил строга теоретична обосновка като раздел на паричната теория. По тази причина **той трябва да се възприема като една система от практически правила, които не позволяват свобода при упражняване на паричната политика.** Ето защо за предимствата на паричния съвет пред централната банка може да се говори само от гледна точка на текущите практически потребности и извънредни икономически обстоятелства. Паричният съвет се въвежда в страни, които преживяват остра икономическа криза (в т.ч. банкова), която се изразява в хиперинфлация, спад на производството и стагнация, прекомерен бюджетен дефицит, изтичане на капитали от страната и т.н. Не може обаче с лека ръка да се твърди, че посочените кризисни явления се дължат само на недостатъците на паричната политика на централната банка и на това, че тя не е способна да устои на натиска на правителството (с други думи, нейните действия са зависими от правителството). Въобще желанието във всичко да обвиниш централната банка е разбираемо.

Подобен извод се прави в резултат от изследване по международно призната методика за независимостта на БНБ след 1990г.: "Силно нарушената независимост на БНБ спрямо изпълнителната власт в периода 1990–1997г. е една от основните предпоставки за въвеждането на дисциплиниращата финансова система мярка – паричен съвет".⁹ Това се потвърждава от изчисления индекс на степента на независимост на БНБ. При него се оценяват юридическите аспекти (дали централната банка е независима според закона; начинът за назначаване на управителя и възможностите за неговата смяна, възможността за упражняване на дейност в полза на правителството, начина за решаване на конфликтите с изпълнителната власт) и икономическите аспекти (дали има ограничения в кредитирането на правителството и търговските банки; постигнати ли са целите на паричната политика, например ценовата стабилност, ролята на централната банка във формиране и изпълнение на държавния бюджет) и др. За периода 1990 – юли 1997г. този индекс за БНБ е 0,22425 (и е сравним с Централната банка на Перу – 0,22), но от средата на 1997г. и до 2000г. този индекс става 0,849 (Германия е с индексът 1,0; Коста Рика – 0,82; а Финландия – 0,78).¹⁰ Високата стойност на индекса на степента на независимост се дължи през периода след юли 1997г. преди всичко именно на строгите ограничения на паричния съвет, които той налага на БНБ особено що се отнася до връзките ѝ с правителството. Не трябва за забравяне обаче, че успоредно с високата степен на независимост БНБ загуби значителна част от своите права в провеждането на паричната политика. Ето защо само въз

⁸ Адамов, В. Парична философия на монетаризма. Велико Търново, Абагар, 1995, с. 83 – 84.

⁹ Сотирова, Е. Оценка и анализ на независимостта на БНБ за времето след 1990г. – Икономическа мисъл, 2000, кн.5., с. 53 – 78.

¹⁰ Вж. Cucierman, A., St. Webb, B. Neyapti. Measuring the Independence of Central Banks and Its Effect on Policy Outcomes. – The World Bank Economic Review, 1992, Vol. 6, N 3, p. 353-398.

основа на индекса от 0,849 според нас не може да се прави заключение, че БНБ се нарежда на едно от първите места сред централните банки, защото сравняваните банки упражняват такава свобода.

И в теорията, и на практика има много опити за анализ на независимостта на централната банка и нейното отражение върху икономическото развитие. Подобен анализ на централните банки на 23 страни е проведен за периода 1980–1989г., при който индексът на степента на независимост е съпоставен с инфлацията в тези страни. Общият извод е, че в страните, където централната банка е по-зависима от правителството, инфлацията е по-силна. По закон централните банки на следните страни са независими: Германия, САЩ, Швейцария, Канада, Австралия, Ирландия, Италия, Испания, Португалия, Гърция, а са зависими в Япония, Холандия, Австрия, Белгия, Дания, Франция, Великобритания, Нова Зеландия.¹¹ И в двата случая обаче централните банки имат свобода при упражняване на паричната политика (за разлика от системата на паричен съвет). Ето защо паричният съвет може да се разглежда като форма на ограничаване на паричната политика, основната цел на която е да гарантира финансова стабилност и дисциплина (и на тази основа да създава предпоставки за завръщане на доверието в паричната система). При преодоляването на кризата обаче всички страни с паричен съвет се стремят към свободното упражняване на паричната политика и по пътя на излизането от системата на паричен съвет преминават отново към пълноценна централна банка. Нещо повече, очевидно е, че страна със стабилна икономика никога няма да си позволи експериментът с преминаване от централната банка към “по-добрата” (според превържениците) система на паричния съвет.

Нека накратко на примера на две централни банки (една независима - в Германия и една зависима - в Япония) да илюстрираме тяхната роля за икономическото развитие.

Значение на Дойче Бундесбанк и Банката на Япония за икономическото развитие

Дойче Бундесбанк. Централната банка на Германия е държавен федерален институт за провеждане на парично-кредитната политика и е създаден със **Закона за Бундесбанк** (през 1957 г.).¹² Бундесбанк не е единствена държавна банка, тъй като има и още няколко държавни кредитни институции като Пощенските каси и Кредитния институт за развитие. Отношенията на централната банка на Германия с правителството и неговото влияние върху икономиката са **уникални**. В Закона за Бундесбанк са записани две противоречиви изисквания. Едното се състои в това, че Бундесбанк е независим от наредбите на федералното правителство, а другото е формулирано така: **“Бундесбанк е задължен да подкрепя при**

¹¹ Cucierman, A. Central Bank, Strategy Credibility and Independence: Theory and Evidence. N.Y., MIT Press, 1992, p. 23.

¹² Inside the Bundesbank. L., MacMillan Press Ltd & N.Y. St.Martin's Press, Inc., 1998, p. 3 – 24; Заутер, В. Основи на банковото дело. Т. 1 и 2, Бургас, Делфин, 1994, с. 54 – 64 , 126 – 143 (Т. 1) и с. 34 – 40 (Т. 2); Попов, Д., Й. Аврамов, А. Айнаджиев. Теория на парите и кредита. С., SIELA, 1999, с. 157-159; Тучинский, Л.С. О роли Бундесбанка в экономике и финансовой системе ФРГ. - Финансы и кредит, 1999, N 4, с. 71 – 74.

изпълнението на своите задачи цялостната икономическа политика на федералното правителство.” Тъй като Германия съгласно конституцията изгражда социална пазарна икономика, федералното правителство се намесва в икономическия процес в законовоустановени рамки и особено в случаите, когато целите на икономическата политика са застрашени. Тези цели са определени със специалния **Закон за насърчаване на стабилността и растежа в икономиката**, който е приет през 1967г. Съгласно този закон държавата (федералното и провинциалните правителства) имат задължението за глобално управление на икономическия процес и Дойче Бундесбанк е длъжен да подкрепя със своята парична политика това управление. Законът за стабилността задължава правителството да спазва при своите икономически и финансово-политически действия изискванията за общоикономическо равновесие, които да доведат в рамките на пазарната икономика до: а) стабилност на равнището на цените; б) висока степен на заетост на населението; в) външноикономическо равновесие; г) най-важното – постоянен и съразмерен растеж на икономиката.

Федералното правителството при пряко участие на Бундесбанк въз основа на годишните статистически данни определя основните направления на икономическата си политика през следващата година, опирайки се на следните критерии:

- 1) Стабилността на цените се смята за постигната, ако средният им индекс се повишава най-много с 2 – 3% годишно.
- 2) Целта за високата заетост правителството постига, когато: а) рискът от безработица (или от работа на намален работен ден и следователно от намалени доходи) е ограничен; б) населението оценява своите доходи като “задоволителни”; в) работниците и служителите имат възможност да намерят работа според своите способности и умения.
- 3) Външноикономическото равновесие е налице, когато в дългосрочен аспект има равновесие на постъпленията от плащанията от и за чужбина, т.е. наблюдава се равновесен баланс на плащанията, а в краткосрочен аспект разликата е превишава 1.5 – 2% от БВП.
- 4) Целта за постоянен и съразмерен икономически растеж се смята за постигната, ако в дългосрочен план реалният БВП нараства с 3 – 4% годишно.

Бундесбанк, следвайки **основната цел на своята парична политика, разглежда предоставяне на достатъчни парични средства за осъществяването на един постоянен икономически растеж на страната.** Всяка година през декември тя запознава правителството със своите намерения да осигури твърда стойност на паричното предлагане през следващата календарна година. Такова твърда по отношение на паричните наличности политика Германската централна банка следва до 1978 г. След тази година (и сега) Банката посочва вече един целеви коридор, в рамките на който възнамерява да осигури растежа на паричната маса. През последните 15 години Бундесбанк ежегодно определя съотношението между паричното предлагане (чрез агрегат М3) и БВП.

Централната банка на Япония (Нипон гинко). Нейната особеност¹³ се състои в това, че тя функционира на акционерен принцип (сега само 55% от капитала ѝ принадлежат на държавата). Съгласно закона банката е длъжна да извършва няколко групи операции по отношение към правителствения и частния сектор: а) операции по финансиране на платежния баланс; б) кредитиране на правителството, без да изисква гаранции и при първо негово искане; в) кредитиране на частните финансови институти. Важно е, че Японската централна банка освен с осъществяването на държавното регулиране на парично-кредитната сфера се занимава и с пряка банкова дейност като скотирането на търговски и банкови полици и предоставя кредити на търговските банки само срещу залог на полици.

Парично-кредитната политика на Банката на Япония относно нейното влияние върху икономическото развитие претърпя значителни промени. Веднага след Втората световна война банката съвместно с правителството насърчи икономическото развитие чрез систематично намаляване на лихвения процент (в условия, когато е имало дефицит на финансовите ресурси на пазара). Законодателната основа на подобно регулиране даде **Извънредният закон за контрол над лихвения процент**, приет през 1947г. Държавата чрез своята централна банка разпределя недостатъчните кредитни ресурси по т. нар. "рационален път". Основните потребители на тези "рационални" кредити са частните търговски банки. Чрез подобно кредитиране централната банка оказва влияние върху кредитните потоци в японската икономика, тъй като реалният сектор беше почти изцяло зависим от банковския кредит, а търговските банки – от кредита на Банката на Япония.

Основната цел на политиката на Банката на Япония през този период (до началото на 70-те години) беше ускоряването на икономическия растеж и постигането на положително външнотърговско салдо. Във връзка с това беше създадена сложна система за целенасочено прераспределение на финансовите ресурси (контролирана от Министерството на финансите и на оперативно равнище управлявана от централната банка), която позволи чрез банковската мрежа и целенасочените "рационални кредити" да се осигури желаната отраслова структура и приоритетно развитие на тежката и химическата промишленост и на отраслите, работещи за износ. В първата половина на 70-те години обаче в икономиката се появиха кризисни явления (темповете на икономическия растеж се намалиха и се увеличи инфлацията), което доведе до преразглеждане на "традиционния модел" (както беше наречена впоследствие "рационалната" политиката на Банката на Япония).

От 1982г. този модел вече не действа и промените в ролята на Банката на Япония могат да бъдат определени като преминаване от оперативно ръководство към участие в стратегическото управление на икономиката. Банката започна главно да регулира паричната маса и лихвения процент. Този етап е характерен за страни с развита пазарна икономика, при които преобладава частният финансов и нефинансов капитал, а ролята на

¹³ Suzuki, Y. Money, Finance and Macroeconomic Performance in Japan, Yale University Press, 1986, p. 375; Брагинский, С. В. Кредитно-денежная политика Японии. М., Наука, 1990, с. 38; Кравцевич, А.И. Общественное предпринимательство в Японии. М., Наука, 1988, с. 4-8; Япония: смена модели экономического роста. М., Наука, 1990, с. 233 – 237, 264 – 279.

държавното регулиране (от страна на Банката на Япония и правителството) намалява. Банката регулира кредитния пазар косвено и за разлика от системата на "рационалното кредитиране" използва инструментите на открития пазар. Въпреки, че за Япония е характерно значително положително външнотърговско салдо, Банката на Япония препятства повишаването на курса на йената (а следователно и намаляването на нормата на печалбата в нефинасовите предприятия предвид голямата зависимост на реалната икономика от вноса) и се стреми да не допусне прекалено голяма разлика между лихвените проценти в страната и чужбина. Въобще за Японската централна банка регулирането на курса на йената сега има по-голямо значение, отколкото регулирането на лихвения процент.

3. Влияние на централната банка върху някои параметри на икономическото развитие

Очевидно е, че централната банка може да влияе както върху краткосрочното, така и върху дългосрочното икономическо развитие. Тя има задачата да реагира оперативно на промените в паричното търсене и да регулира паричното предлагане. Ето защо централната банка има **възможност да влияе върху краткосрочното икономическо развитие**. По този начин първата непосредствена краткосрочна цел на паричната политика на централната банка е **неинфлационният икономически растеж**. Въз основа на икономическото развитие се осъществява натрупването и по-специално инвестициите. Само чрез изборително действие на паричната политика централната банка би могла да окаже **влияние върху натрупването и инвестициите, чрез тях – върху дългосрочното икономическо развитие**.

Анализирани показатели за икономическото развитие

Главният показател за измерването на състоянието на икономиката е **брутният вътрешен продукт (БВП)**. Нарастването на неговата реална стойност е свидетелство за икономическия растеж през текущата година в сравнение с предишната. Когато растежът на БВП се наблюдава в продължение на няколко години, има икономическо развитие на страната. За да се повиши стойността на реалния БВП е необходимо да бъдат създадени редица предпоставки, които от своя страна могат да се характеризират с известни макроикономически показатели. Те обхващат различни икономически сфери, които имат пряко отношение към икономическото развитие, а именно: финансово-кредитната сфера; сферата на цените и трудовата сфера.

От гледна точка на изясняване на възможните прерогативи на държавата за икономическото развитие **финансово-кредитната сфера** е най-важната. Макроикономическите показатели, които я характеризират, могат да бъдат условно разделени на показатели: за бюджетно-данъчната сфера, регулирането на която е прерогатив на правителството, и показатели за парично-кредитната сфера, чието регулиране е задача предимно на централната банка. Тъй като тази студия е посветена на ролята на централната банка за икономическото развитие, главно внимание тук ще

бъде отделено на показателите за парично-кредитната сфера, най-важните от които са: паричното предлагане; лихвеният процент и валутният курс. Другите две сфери – ценовата и трудовата, се характеризират главно с два основни показателя: инфлация (за сферата на цените) и безработица (за трудовата сфера). В по-нататъшното изложение ще направим анализ на възможните задачи и направления на паричната политика на централната банка във връзка с влиянието върху тези показатели. Очевидно е, че възможното влияние ще бъде различно в зависимост от типа на банковата система – традиционното централно банкиране или паричен съвет.

4. Влияние на централната банка върху показателите на парично-кредитната сфера

Показателят **парично предлагане** е един от базовите за характеристика на парично-кредитната сфера. Върху неговата величина централната банка оказва пряко и непосредствено влияние, регулирайки главно количеството на парите в обращение (в т. ч. и чрез парична емисия), които са част от паричната маса. Последната се измерва с редица парични агрегати, чрез които могат да бъдат консолидирани взаимоотношенията на централната банка с правителството, търговските банки, нефинансовите предприятия и населението. Паричното предлагане в тесен смисъл се отъждествява с агрегат М1.¹⁴ Но въпросът върху какви парични агрегати централната банка може да въздейства с най-голям успех остава открит. Тъй като по-широките парични агрегати са по-устойчиви на колебания, съществува мнение, че централната банка трябва да регулира именно тях.¹⁵ Номиналният БВП за годината се оценява с помощта на текущите цени и затова има пряка връзка между паричната маса и съвкупното номинално производство. По тази причина краткосрочните данни за паричната маса са по-малко надеждни в сравнение с тези за дългосрочните промени (БНБ ги публикува всяка седмица, месец и за годината).

Във връзка с развитието на електронната търговия чрез Интернет се появи понятието **”електронни пари”** (e-money или e-cash). Анализът на електронните пари (като се имат предвид перспективите на търговията чрез Интернет) позволява да се направят следните заключения за тяхното икономическо съдържание:

¹⁴ БНБ разбира М1 традиционно като: 1) банкнотите и монетите в обращение (извън банките) и 2) безсрочните депозити в левове. В квазипарите се включват срочните депозити, спестовните депозити (и тези в чуждестранна валута, които са потенциални пари). Агрегатът М2 се състои от М1 и квазипарите. Агрегатът ”широки пари” (М3) включва освен М2 и специалните депозити, от които се теглят пари само при точно определени условия. Това са блокирани депозити за внос, депозити, изисквани при регистрацията на фирмите, и др. В последно време (от 1997 г.) БНБ отчита на отделен ред и блокираните депозити на банките в ликвидация и инструментите на паричния пазар (например депозитните сертификати).

¹⁵ МВФ предложи за страните в преход и с дефицит в платежния баланс показател за т. нар. вътрешна кредитна експанзия (DCE), свързан с регулирането на паричната маса. Той е равен на разликата между прираста на паричната маса и на валутните резерви на страната. Регулирането на паричната маса според този показател води до рестриктивна парична политика. Има и предложения за определяне на паричната маса чрез претеглени агрегати (а не чрез тяхното сумиране), при което банкнотите да имат по-високо тегло (например 1,0), а срочните депозити по-ниско (например 0,2).

Първо. Електронните пари променят съотношението между наличните пари в обращение и безналичните, като безналичната част се увеличава. Отнасянето обаче на електронните пари просто към безналичните ще бъде много опростено разбиране (към безналичните средства се отнасят и различни видове кредитни и банкови карти).¹⁶ Има една принципна разлика между тези два вида пари. Когато се използват наличните пари, това предполага анонимност на икономическите контрагенти и сделката има правов статут, защото наличните пари сами по себе си са финансов инструмент. При използването на парите в безналична форма освен продавача и купувача задължително участва финансов институт и се подразбира възможността на взаимна идентификация. В случая с електронните пари невиннаги финансов институт е страна при сделките и тя може да се извърши като анонимна.

Второ. Централната банка на всяка страна регулира паричното предлагане. Ето защо е важно да се разбере към какъв паричен агрегат могат да бъдат отнесени електронните пари. Отговорът на този въпрос се намира някъде на границата между икономиката и компютърните технологии. Важни особености на електронната търговия, например липсата на държавните граници или това, че тя предлага огромно количество достъпни стоки навсякъде по света в режима на реалното време, позволяват електронните пари да бъдат отнесени към агрегат M2, тъй като в българската практика депозитите в чужда валута се включват в квазипарите. Ако става дума за електронните пари като средство за безналично разплащане вътре в страната, тогава те се отнасят към агрегат M1.

Само за пълнота трябва да отбележим, че понятието "електронни" пари може да се разбира в широк и тесен смисъл. В широкия смисъл на думата това са всичките пари за електронната търговия чрез Интернет¹⁷ (e-money), а в тесния смисъл – "пълноценни" електронни пари (e-cash). Електронните пари в тесния смисъл на думата обединяват свойствата на налични и безналични пари. Те имат предимствата и удобствата на безналичните електронни разчети и анонимността на наличните пари. Емитенти на тези пари са специални банки.¹⁸ Записът върху твърдия диск на компютъра се приравнява

¹⁶ В развитите страни се използват системи на такива известни корпорации като "Visa", "American Express", "MasterCard", "Eurocard", "Mondex" и това ще позволи в бъдеще да бъдат рязко намалени наличните пари в паричния агрегат M1 (в напредналите държави делът на наличните пари в този агрегат още сега е значително по-малък от безналичните). У нас все още има определено предпочитане към наличните пари, защото банковата ни система работи бавно и по този начин отделни икономически агенти по-лесно укриват данъци.

¹⁷ Сега в Интернет се използват няколко вида платежни средства. Към първия се отнасят известните безналични платежни средства като цифрови жетони, които се предлагат например от компаниите "First Virtual Holdings", "Software Agents" и "NetBank". Банката контролира валидността на тези жетони, за които се използват криптографски средства за защита на информацията. Компаниите, предлагащи жетоните, получават само комисионите. Към втория вид се отнасят пластиковите карти, а третият вид са пълноценните електронни пари (Вж. Holland, K., A. Cortese. The Future of Money. - Business Week, Jun 12 '95, p.3).

¹⁸ Тези банки са по-скоро една съвместна с гигантите в електронния бизнес (като IBM и Microsoft) организация на електронните банковски системи. Лидерските позиции заемат такива институти като "FirstData Corp.", "First GlobalCommerce" и "BlueGill Technologies". Софтуерът на електронните пари е разработен за първи път от холандската компания "DigiCash", която създаде специален дигитален банк (версите на програмите са съпоставими с Windows, Macintosh и UNIX),

към пари и се предава чрез Интернет от купувача към продавача и затова в много случаи банките губят възможността да печелят от тях.

Специалистите прогнозираят бъдещето на електронните пари по следния начин: 1) банката ще оперира с електронната наличност без клиентът да притежава сметка в нея, а емитентите на тази наличност ще бъдат други банки; 2) възможно ще бъде отваряне на сметката в банката, без да има написана молба за това; 3) електронните пари са такива пари, които във всеки момент трябва да могат да се преизчислят която и да е друга валута по света. Повратен момент в използването на електронните пари вероятно ще настъпи тогава, когато ще стане възможно тяхното използване не само за потребителски стоки, а и за инвестиции.¹⁹ В този случай една от задачите на централната банка ще бъде регулиране на паричното предлагане с отчитане на този особен паричен агрегат.

Централната банка има само три възможности за регулиране на паричното предлагане: да го увеличи (експанзивна парична политика), да го намали (паричната политика е рестриктивна), или да го остави без промяна (неутрална парична политика). **Инструментите, с които тя може да “създава” пари, са известни и се използват във всички страни с развито пазарно стопанство.** Това са: операциите на открития пазар; измененията в задължителните минимални резерви и лихвената политика. В отделни случаи могат да се използват и други инструменти като кредитни тавани и скотови квоти. Най-важното е централната банка да избере направлението на своята парична политика (това е един вид стратегическо решение), а след това да реши как да се осъществи, с какви инструменти (тактическо оперативно решение). **Централната банка провежда експанзивна парична политика,** когато има спад на производството и увеличаване на безработицата, за да се поощрят разходите и увеличи икономическата активност и обратното, прилага **рестриктивна парична политика** при опасност от инфлацията с цел свиване на разходите и ограничаване на икономическата активност. Целта на паричното регулиране чрез въздействието на показател “парично предлагане” е в крайна сметка стабилизиране на производството, на цените и ограничаване на безработицата.

Доскоро се смяташе, че операциите на открития пазар са главен инструмент на паричната политика както в развитите, така и в развиващите се страни. Обаче едни от най-влиятелните централни банки (Дойче Бундесбанк и Федералния резерв на САЩ) обръщат все по-голямо внимание на задължителните минимални резерви на банките като основен инструмент на паричната политика. Това е така, защото диапазонът на промените на лихвените проценти е крайно незначителен, а в тези страни ДЦК вече имат

а сега лидерите в системите за електронните пари са "Mondex", "Citibank" и "NetCash" (вж. Talmor, S. Pioneers in E-Commerce. – The Banker, 1998, N 2, p. 70).

¹⁹ Има още един проблем при използването на електронните пари, а именно грижата на правителствата, че с тяхната помощ (предвид анонимността им) лесно може да бъде организирано изпиране на мръсните пари. В рамките на ООН е създадена специална междуправителствена комисия по финансовите операции (Financial Action Task Force, FATF) от представителите на 26 страни за изучаването на този проблем. Някои системи за електронните пари не оставят следи нито в централния компютър, нито на някакъв документ, констатира комисията FATF (вж. Банковские технологии, 1997, N 5, с. 12).

стабилен пазар с постоянни клиенти. Не по-малко важна причина за подобна преориентация е наличието на богати и стабилни банки в тези държави.

В условията на паричен съвет централната банка няма възможност по закон да контролира паричното предлагане. Това не означава обаче, че паричният съвет по никакъв начин не може да отговори на повишеното парично търсене. Паричното предлагане има възможност да стане еластично към търсенето, тъй като системата може да придобие чуждестранни резерви, или да промени съотношението депозити/резерви на търговските банки.²⁰ В тези условия операциите по регулирането на паричното предлагане поема отчасти правителството. Тук става дума преди всичко за правителствения депозит към управление “Емисионно” на БНБ, чието наличие е нетипично за паричния съвет и е негова особеност в България.

Всъщност правителството чрез управление “Фискални услуги” на БНБ (просто като агент) емитира ценни книжа на търговските банки и населението и ги депозира в емисионното управление. По този начин то (чрез Министерството на финансите) извършва операции на паричната политика (наричана от някои специалисти квази-монетарна), регулирайки чрез входящите и изходящите потоци разполагаемите средства по депозита. Тези средства не са малки – след въвеждането на паричния съвет те представляват около 30% от паричното предлагане (изчислено спрямо широките пари) и около 40% от валутните резерви.²¹ Това означава, че повече от 1/3 от паричното предлагане се регулира от правителството. Подобна парична политика се извършва въпреки правилата за нарастването на паричните агрегати в условията на паричен съвет, при които това нарастване се свързва единствено с пазара, т.е. с реалното търсене на пари в резултат от повишаване доверието в банковата система и увеличените валутни резерви, изчислени в резервната валута.

В условията на паричен съвет търговските банки поддържат резерви в управление “Емисионно” и БНБ разполага с един-единствен инструмент на паричната политика, а именно задължителните минимални резерви (ЗМР), определяни като процент към привлечените средства на банките.²² Ето защо предлагането на резервните пари се намира под контрола на централната банка. Чрез регулиране на ЗМР паричното предлагане може да се намали или да се повиши – при увеличаването на ЗМР то се намалява, и обратното.

Ако следваме правилата на паричния съвет, правителството е длъжно да инвестира средствата си на международните финансови пазари (тъй като само при повишаване на обема на резервната валута паричният съвет разрешава и увеличаване на паричното предлагане), но обикновено ДЦК се

²⁰ Това може да стане само ако е постигнато положително салдо на платежния баланс в търговията с резервната страна (съответно паричното предлагане се намалява при отрицателното салдо), а наблюдението над задължителните минимални резерви на банките се запазва при паричен съвет (Вж. Ханке, С., К.Шулер. Цит. съч., с. 53 – 54).

²¹ Добрев, Д. Паричният съвет в България: устройство, особености и управление на валутния резерв. С., БНБ, с. 25.

²² У нас този процент не зависи от вида на депозита и сега е 8% от депозитната база съгласно чл. 3 от Наредба No 21 за задължителните минимални резерви, които банките поддържат в Българската народна банка. Вж. Държавен вестник, бр. 28 от 1998г., изм. и доп., бр. 118 от 1998г., попр. бр. 124 от 1998г., изм. бр. 50 от 2000г.

предлагат на вътрешния пазар. В условията на паричен съвет може да бъде формулиран критерий за оптимално управление от страна на правителството на държавния дълг – доходността на ДЦК не трябва да надвишава лихвения процент на страната, чиято валута се използва за резервна.²³ Всъщност сега действията на Министерството на финансите върху паричното предлагане чрез бюджетните операции са напълно прозрачни, тъй като балансът на управление “Емисионно” се публикува всяка седмица.

Дори да прехвърлим депозита на правителството към търговските банки или да създадем отделна институция (както предлагат едни специалисти),²⁴ или да оставим правителствения депозит във финансовата система на паричния съвет (като по-добър вариант според други),²⁵ от това не се променя изводът, че **паричният съвет прехвърля по-голяма отговорност при провеждането на паричната политика от централната банка към правителството** и по-специално към неговата бюджетна политика.

Показателят “**лихвен процент**” се регулира от кредитната (като относително обособена част от парично-кредитната) политика на централната банка. Целта на кредитната политика, разбрана в тесния смисъл на думата, е осигуряването чрез **регулиране на лихвения процент на достъпността на кредита от гледна точка на насърчване на икономическото развитие**. Тук трябва да се има предвид, че кредитната политика е свързана с паричната по линията на паричното предлагане: при равни други условия увеличаването на паричното предлагане намалява стойността на парите и лихвеният процент пада, и обратно, при свиване на паричното предлагане стойността на парите се повишава и лихвеният процент нараства.

В действителност обаче кредитната политика по принцип невинаги е съпроводена с промените в паричното предлагане. Например централната банка може да приеме решение да намали лихвения процент в рамките на нейния стремеж към “по-мека” кредитна политика, което да не е подкрепено от съветните мерки на паричната политика, и паричното предлагане остава без промяна. В този случай за икономическите агенти (финансови и нефинансови) ще възникнат ликвидни проблеми и намаляването на лихвения процент ще бъде само на номинално равнище. Реалният лихвен процент по кредитите ще се запази на същото равнище и задачата за намаляването му ще остане в рамките на административно пожелание.

В условията на традиционното банкиране централната банка свързва стойността на лихвения процент с една от основните си функции (да бъде банка на банките) – рефинансиране на търговските банки с цел тяхното осигуряване с ликвидни парични средства. Стойността на рефинансирането е равнището на лихвения процент. За търговските банки този процент представлява разходите на банките за получаването на кредити от централната банка. Лихвеният процент от своя страна също влияе върху паричното предлагане. Ако при рефинансирането на банките той пада, тогава

²³ Минасян, Г., М. Ненова, В. Йоцов. Паричният съвет в България. С., ГорексПрес, 1998, с. 144.

²⁴ Nenovsky, N., K. Hristov. Financial Repression and Credit Rationing under Currency Board Arrangement for Bulgaria. - BNB. Discussion Papers, 1998, N 2, p. 40.

²⁵ Добрев, Д. Цит. съч., с. 26.

търговските банки имат възможност да увеличат своите резерви чрез полученото рефинансиране от централната банка. Същевременно те ще увеличат кредитите на своите клиенти и по този начин за сметка на увеличените резерви се повишава и паричното предлагане. Съответно увеличаването на лихвения процент не способства за нарастването на рефинансирането и паричното предлагане пада.²⁶

Обсъждайки влиянието на лихвения процент върху икономическото развитие, трябва да се има предвид, че при установяване на неговото равнище за целите на рефинансирането на търговските банки и при регулирането му с инструментите на кредитната политика е необходимо да се отчита равнището на **пазарния лихвен процент**. Централната банка е само един фактор, влияещ върху неговата стойност, и при своята политика тя трябва да взема предвид дали установения от нея скотов процент е под или над нивото на пазарния лихвен процент. Например, когато скотовият процент е под неговото, централната банка прилага рестриктивна кредитна политика и налага ограничения при ползването от търговските банки на скотови кредити при рефинансирането. А когато скотовият процент е над равнището на пазарния, тя провежда експанзивна кредитна политика и позволява на търговските банки да се рефинансират по желание. По този начин централната банка изпълнява ролята си на "кредитор от последна инстанция".

Лихвеният процент влияе върху икономическото развитие не само чрез уравновесяване на търсенето и предлагането на пари, но и като стимул за спестяване и насърчаване на инвестициите. Трябва да се има предвид, че равнището на лихвения процент дава различни индикации за спестявания и инвестиции. Намаленият лихвен процент подтиква към увеличаване на инвестициите и същевременно потиска спестяванията, и обратно – увеличените лихви ограничават инвестициите, но същевременно поощряват склоността към спестяване. Правителството също може да има спестявания. Те възникват тогава, когато е налице небалансиран държавен бюджет, при който приходите превишават разходите. Бюджетният излишък обаче обикновено не се появява в резултат от добра кредитна политика, а е следствие от други фактори (в т. ч. и от съзнателно намалени приходи при самото бюджетно програмиране). Освен лихвените проценти на централната банка (скотови проценти за рефинансиране и лихвени проценти по ДЦК) развитието на икономиката се определя и от процентите по депозитите и кредитите на търговските банки. Централната банка определя основния лихвен процент, но лихвените проценти по депозитите и кредитите (от които в крайна сметка зависи състоянието на кредитния пазар) значително се различават от него. Това означава, че централната банка с нейната лихвена политика не определя напълно кредитния пазар.

²⁶ Централната банка извършва рефинансирането на търговските банки в няколко основни форми, които определят и различните нива на лихвени проценти (тези проценти обикновено се наричат скотови): предоставяне на кредити срещу залог на ценни книжа, чуждестранна валута и благородни метали (ломбардни кредити); закупуване (ресконтиниране) на търговски полици, записи на заповеди и менителници; отпускане на търговските банки на бланкови (негарантирани) кредити.

В условията на паричен съвет ролята на централната банка при провеждането на кредитната политика е незначителна. БНБ не може да извършва рефинансиране на банките и следователно обявява не сконтовия, а основния лихвен процент според аукционите на ДЦК.²⁷ Рефинансирането е разрешено само при възникване на ликвиден риск, засягащ стабилността на банковата система, но дори в този случай кредитите се предоставят само на платежеспособна банка (и в левове) за срок, не по-дълъг от 3 месеца. При това предоставеният кредит трябва да бъде напълно обезпечен от банката с бързоликвидни активи като злато, чуждестранна валута и др. Освен това паричният съвет налага още едно ограничение относно предоставения кредит – той се извършва само до размера на превишението на левовия еквивалент на brutния международен валутен резерв спрямо общата сума на паричните задължения на БНБ.

Показателят **“валутен курс”** е също важен за икономиката и при традиционното банкиране се намира под влияние на валутната политика на централната банка. Промените в него влияят върху икономическото развитие главно по линията на външната търговия – колкото по-високо относително тегло има външната търговия в икономиката на една или друга страна, толкова по-голямо значение придобива показателят за валутния курс. На национално равнище този показател се отразява върху платежния баланс, който отчита всички разплащания на страната с чужбина. Платежният баланс съответно може да бъде с излишък или с дефицит. За страна с неконвертируема валута това означава промяна във валутните резерви.

Централната банка има като правило различно поведение при дефицит и излишък в платежния баланс. При дефицит по текущата сметка тя може да го финансира чрез продажба на част от валутните си резерви. Тази интервенция на валутния пазар се осъществява в рамките на оперативната валутна политика. При излишък на платежния баланс централната банка попълва своите валутни резерви. И двата вида операции се отразяват върху валутния курс (първият повишава очакванията за увеличаване на цената на чуждата валута и обезценяване на националната, и обратното). Подобна интервенция на валутния пазар се отразява и върху другите политики на централната банка, например върху политиката на открития пазар. При закупуването на чуждестранната валута банката плаща в левове и за целта трябва да ги изтегли (стерилизира), например продавайки ДЦК на открития пазар.

Промените във валутния курс се отразяват върху паричното предлагане по следния начин. От средство с по-ниска степен на ликвидност като един елемент на квазипарите, включен в паричен агрегат M2, валутните влогове могат се превърнат в налични пари в обращение като част от по-ликвидните активи на паричен агрегат M1. Свиването на валутния курс и масовите тегления на валутните влогове от банките е една от причините за дълбоката икономическа криза през 1996 и началото на 1997г., довели до

²⁷ БНБ определя основния лихвен процент по данните от ежеседмични аукциони на ДЦК. Вж. Наредба N 5 за условия и реда на емитиране, придобиване и изплащане на държавни ценни книжа. – Държавен вестник, бр. 89 от 1998г., изм. бр. 43 и 106 от 1999 г. и бр. 8 от 2000г.

въвеждането на паричен съвет. Например през 1996г. валутните резерви на БНБ са намалели с 751.2 млн. дол.²⁸

Промените в показателя за валутен курс оказват влияние върху икономическото развитие не само по линията на външната търговия, но като следствие променят и вътрешните цени и могат да предизвикат инфлация, както и да повлияят върху фактическата доходност на инвестициите. Това означава, че освен състоянието на платежния баланс, инфлацията и лихвените проценти са важни фактори, свързани с промените на валутните курсове. Ето защо централната банка може да въздейства върху валутния курс не само чрез интервенции на валутния пазар, но и чрез паричната политика, целенасочено влияеща върху овладяване на инфлацията, и чрез лихвената политика. Върху тази политика ще окажат влияние и инфлацията и лихвените проценти в страната, курсът на чиято валута се определя.

В условията на паричен съвет значението на политиката на централната банка за промените във валутните курсове е минимално, тъй като валутният курс е фиксиран относно избрана резервна валута, а курсовете на останалите валути се опират върху промените в техните валутни котировки спрямо резервната валута на световните пазари. Реалното поддържане на курса се осигурява от brutните международни валутни резерви на БНБ, които са равни на пазарната стойност на следните активи: 1) притежаваните банкноти и монети в свободно конвертируема чуждестранна валута; 2) валутни средства, притежавани от БНБ в чужди централни банки и други финансови институции, чиито задължения са оценени с висок кредитен рейтинг; 3) притежаваните от БНБ специални права на тираж на МВФ; 4) салдото от вземанията и задълженията по сделки, сключени или гарантирани от чуждестранни централни банки или публични международни финансови организации, както и сделките на БНБ, задължени по които са чуждестранни лица и плащането е в свободно конвертируема чуждестранна валута.²⁹ При функционирането на паричен съвет валутните резерви на БНБ значително се увеличили: през 1997г. нарастването е 1641.2 млн. дол., през 1998г. – 460.9 млн., през 1999г. – 527.2 млн., а през 2000г. – 409.2 млн. дол.³⁰

Тъй като промените в показателя за валутен курс влияят върху икономическото развитие главно по линията на външната търговия, фиксираният валутен курс не стимулира износа. След въвеждането на паричен съвет търговският баланс се характеризира със значително отрицателно салдо. В сравнение с 1997г., когато салдото беше положително (380.4 млн. дол.), през 1998г. стана почти толкова отрицателно (380.7 млн. дол.). 1999г. е с рекордно отрицателно салдо от 1064.0 млн. дол., а 2000г. затвърждава тенденцията и салдото е около 1 млрд. дол.³¹ Ето защо имат основание препоръките за промяна на фиксирания валутен курс в посока към

²⁸ Статистически справочник. С., НСИ, 1998, с. 70, 71.

²⁹ Тези задължения БНБ изпълнява съгласно чл. 28 и чл. 29 от Закона за Българската Народна Банка.

³⁰ Статистически справочник. С., НСИ, 2000, с. 99, 2001, с. 91.

³¹ Царевски, В. Външни икономически отношения през периода на трансформацията и подготовката за присъединяване към ЕС. – В: Икономиката на България и Европейският съюз. Предприсъединителен период. С., Икономически институт на БАН, Фондация "Фридрих Еберт", 2001, с. 104, 105.

поевтиняване на лева. Но промяната във фиксирания валутен курс не е в прерогативите на централната банка, а изисква промяна на Закона за БНБ.

5. Влияние на централната банка върху показателите в сферата на цените и трудовата сфера

Основният макроикономически показател за състоянието на ценовата сфера е **инфлацията**. Въпреки че резултатите от редица емпирични изследвания не дават еднозначен отговор за характера на връзката между инфлацията и развитието на икономиката (на практика и ниски, и високи темпове на икономическия растеж са получени както при ценова стабилност, така и при нестабилност), все пак не се оспорва изводът, че високата инфлация и съкращаването на паричното предлагане води до забавяне на икономическия растеж. Понякога се лансира и мнението, че едно приемливо равнище на инфлацията стимулира икономическия растеж.³² Например много от централните банки на някои от развитите страни (като Дойче Бундесбанк, Централната банка на Канада, Банката на Япония, Резервната банка на Нова Зеландия, Националната банка на Англия) си поставят за дългосрочна цел поддържането на равнището на инфлацията до 2% годишно.

Едва ли е възможно обаче да се направи някаква добра комбинация между инфлацията и растежа, тъй като при всички случаи инфлацията води до забавяне на икономическото развитие или до пълно спиране на растежа. Ето защо ролята на централната банка е много голяма с нейната парична политика, която би стимулирала растежа най-добре, ако си постави за цел стабилността на цените. В действителност е невъзможно цените на стококия и паричния пазар в икономиката на една страна изобщо да не се променят. Ето защо под стабилност на цените трябва да се разбира такова състояние, при което те се променят достатъчно малко и постепенно, така че да не влияят при приемане на икономическите решения от страна на деловите среди и домакинствата.³³

Най-подходяща за спирането на растежа на цените е **системата на паричен съвет**. Обяснението, че паричният съвет не създава инфлация, е много просто - той не контролира крайните резерви на паричната си система. Това означава, че когато левът е фиксиран към германската марка, само инфлация в резервната страна Германия може да " внесе " инфлация в България. Когато левът реално ще бъде закотвен за еврото, вече от равнището на цените в целия ЕС ще зависи дали ще има инфлация в България. Позициите на тази нова валута на световния пазар обаче са неустойчиви и тя загуби вече 30% от първоначалната си стойност. В условията на паричен съвет, когато действията на централната банка за спиране на инфлацията са ограничени от външните фактори (строго погледнато, в тези условия централната банка не може пряко да повлияе върху паричното предлагане и инфлация), очевидно е, че правителството трябва да поема вътрешните функции за ограничаване на инфлацията например чрез бюджетната си политика.

³² Federal Reserve Bank of Kansas City. Economic Meeting in Jackson Hole, 27 – 29 August 1992. - BIS Review, 1992, N 169, p. 4, 5.

³³ Бишев, Г. Централната банка и нейните функции. - Банков преглед, 1993, кн. 2, с. 29.

Основният макроикономически показател за състоянието на трудовата сфера е нормата на **безработицата**. Много от централните банки до средата на 70-те години на миналия век приемаха, че емпиричните изследвания потвърждават известната крива на Филипс, според която паричната политика изисква търсене на компромис между две цели – приемливо ниво на инфлацията и на безработицата. В зависимост от текущото състояние в ценовата и трудовата сфери централните банки предприемаха действия или с цел понижаване на инфлацията с цената на повишената безработица, или с цел съкращаване на безработицата с цената на ускоряващата се инфлация. По-късно обаче централните банки, следвайки посочената политика, престанаха да оказват влияние върху инфлацията и тя се засили. Отчитайки това, монетаристката теория започна да смята, че развитието на дадена страна е невъзможно без една естествена норма на безработицата, и всеки опит да бъде променена тази норма под нейното естествено равнище може да даде само един резултат – нарастване на инфлацията.³⁴

Ето защо чрез манипулиране на паричната маса централната банка не може да съкрати безработицата и да повиши инфлацията (и обратно) в произволни размери. Нещо повече, появява се реална опасност в краткосрочен аспект инфлацията да стане хронична, а естествената норма на безработицата да нарасне и по този начин икономическият растеж да стане проблематичен. В дългосрочен аспект икономиката също не може да се освободи от естествената норма на безработицата (кривата на Филипс се превръща във вертикална) и инфлацията пак се усилва. Тогава задачата на централната банка за спиране на инфлацията може да бъде решена само чрез провеждане на рестриктивна парична политика, а това от своя страна намалява възможностите за икономическото развитие. Следователно остава открит въпросът за възможностите на централната банка да изгради такава политика, при която да бъде намерено някакво оптимално съотношение между инфлацията и безработицата. Това означава, че ролята на централната банка в подобряването на състоянието на трудовата сфера е ограничена. Само чрез осигуряване на монетарната стабилност при неизбежна естествена норма на безработицата централната банка получава възможност за насърчаване на икономическото развитие.³⁵

В типични случаи по отношение на безработицата и инфлацията централната банка провежда съответно експанзивна или рестриктивна парична политика. Например **политиката за ограничаване на безработицата** е като правило експанзивна и следва следната логика: 1) когато се увеличава безработицата банката включва инструментите на паричната политика (например купува ценни книжа) с цел увеличаване на паричното предлагане; 2) увеличеното парично предлагане намалява стойността на парите и следователно води до понижаването на лихвения

³⁴ Friedman, M. The Optimum Quantity of Money and other Essays. N.Y. Aldine Publishing Co., 1969, p.102; Frisch, H. Theories of Inflation. Cambridge, Cambridge University Press, 1983, p. 30.

³⁵ Държавната намеса за подобряване на трудовия пазар не се изчерпва само с политиката на централната банка (като държавна институция). Правителството може да ограничи безработицата чрез увеличаване на държавното търсене, например възлагане на поръчки за строеж на пътища, мостове и училища, допълнителни поръчки за научни изследвания, назначаване на допълнителен персонал в бюджетната сфера и т.н. Това ще намали безработицата, обаче опасността от нарастването на цените остава.

процент; 3) намаленият лихвен процент способства увеличаването на търсенето на кредитите и следователно икономическите агенти имат възможност да увеличат своите инвестиции; 4) след повишените инвестиции идва и растежът на производството; 5) намаленият лихвен процент отслабва желанията на населението да спестява; 6) същевременно той подтиква населението да увеличи потребителските кредити и като следствие потребителското търсене расте; 7) нарасналото потребителско търсене и производство увеличават степента на заетост и следователно безработицата намалява.

Политиката за ограничаване на инфлацията от страна на централната банка е като правило рестриктивна, т.е. банката намалява паричното предлагане и увеличава лихвите, при което реакцията на икономическите агенти е точно обратна: икономическите агенти вземат по-малко банкови кредити и следователно намаляват инвестициите; населението започва да спестява повече; търсенето на потребителските кредити намалява, в резултат спада и потребителското търсене, което води до ограничаване на нарастването на цените и следователно до ограничаване на инфлацията.

На пръв поглед **системата на паричен съвет е неутрална към безработицата**. Възпирането на инфлацията, обаче което го съпровожда, ще окаже положително влияние и върху този показател.

6. Възможности за промени в механизмите на влиянието на БНБ върху икономическото развитие

Сега БНБ действа по правилата на паричен съвет, затова ще анализираме дали съществуват реални възможности за промени в инструментите на ограничената парична политика на БНБ в рамките на тази система.

Паричната политика на БНБ преди въвеждането на паричен съвет

За пълнота ще се спрем съвсем накратко върху парично-кредитната политика на БНБ преди въвеждането на паричен съвет, тъй като тя в известна степен допринесе за банковата криза и по-специално за декапитализация на банките. От 1990г. и до въвеждането на паричния съвет в средата на 1997г. инструментите на тази политика се променяха от преки към непреки и претърпяха същото развитие, каквото и в другите страни в преход.³⁶ Става дума **за операциите на открития пазар, задължителните минимални резерви и лихвените проценти**. По същество същите инструменти на паричната политика се използват от централните банки на

³⁶ Вж. например The Art of Central Banking in Eastern Europe in the 90s . S., BNB, 1999; Теши, Г. Развитие на паричната политика на Унгарската национална банка; Полански, З. Общ преглед на паричната политика на Полската народна банка през 90-те години; Матушек, Р. Парична политика на Чешката национална банка. - Банков преглед, 1996, кн. 3, с. 15-3; Симановский, А. Монетарная политика и экономический рост в России: отдельные аспекты проблемы. – Деньги и кредит, 1999, N 11, с. 14 – 24.

развитите страни.³⁷ Различията са в структурата – у нас най-малък относителен дял заемаха операциите на открития пазар и най-голям – ЗМР.³⁸

В началото основен инструмент за ограничаване растежа на паричната маса и кредита в икономиката бяха **кредитните тавани**. Този инструмент се използваше от 1990г. до 1994г. (а в развитите страни през втората половина на 70-те и началото на 80-те години на миналия век). Кредитните тавани ограничават **обема на кредита**, който централната банка може да отпусне на търговските банки, а също и размера на кредита, който търговските банки могат да предлагат на клиентите си. По този начин се целеше ограничаване на съвкупното парично търсене, тъй като този инструмент влияе върху **паричната маса** чрез паричния мултипликатор. Паричният мултипликатор ($\mu=1+c/c+r$) зависи от две съотношения: 1) отношение на парите извън банките към депозитите (с) и 2) отношението на резервите на търговските банки към депозитите (r). Анализът показва, че кредитните тавани не оказваха съществено влияние върху паричната маса, тъй като от 1991 и до 1993г. тя нарасна почти на 50%.³⁹ Освен това **се повишаваха лихвените проценти** по кредитите в банките с бързо изчерпващи се кредитни тавани, като свободните им средства се насочваха например към операции с валута, водещи до нестабилност и резки колебания на валутния курс. От края на 1994г. кредитните тавани като инструмент за парично-кредитната политика бяха премахнати.⁴⁰

БНБ премина към **операции на открития пазар** през 1993г. съгласно **Наредба N 5**.⁴¹ Предвиждаше се, че краткосрочните (със срок до една година) и дългосрочните (със срок над една година) ДЦК могат да носят доход под формата на отстъпка от номинала или лихва. С новата Наредба N 5,⁴² приета още преди въвеждането на паричния съвет, бяха създадени нормативни предпоставки за създаване на **реален първичен и вторичен пазар** на ДЦК. Най-напред БНБ целеше да премине от пряко финансиране на бюджетния дефицит към неговото финансиране чрез операциите на открития пазар. В самото начало тези операции не оказваха съществено влияние върху паричното предлагане. Правителството (в лицето на МФ) се стремеше да плаща лихвите по ДЦК под пазарния лихвен процент и по този начин

³⁷ Вж. например Брайолт, К. Денежно-кредитна политика Великобритания. - Денъги и кредит, 1994, N 11 - 12, с. 37 – 45.

³⁸ За инструментите на паричната политика, която БНБ използваше в началото на банковата реформа, вж. по-подробно Филипов, Л. Инструменти на паричната политика. - Банков преглед, 1992, кн. 4, с. 14 - 20.

³⁹ Милър, Д. Кредитни тавани и парична политика в България. - Банков преглед, 1994, кн.2, с.12.

⁴⁰ Като цяло кредитирането през тези години се осъществяваше съгласно следните нормативни документи: Закон за банките и кредитното дело. – Държавен вестник, бр. 25 от 1992г., изм. бр. 59 и 109 от 1993г.; Наредба N 4 на БНБ за провеждане на търговете за междубанкови депозити в левове. – Държавен вестник бр. 73 от 1991 г.; Наредба N 7 на БНБ за големите и вътрешните кредити на банките. – Държавен вестник бр. 43 от 1993г.; Наредба N 9 за класифициране и образуване на задължителните специални резерви (законови провизии) от банките. – Държавен вестник, бр. 64 от 1993г.

⁴¹ Наредба N 5 на МФ и БНБ за емитиране на безналични държавни ценни книжа и за реда за придобиването и изплащането им. – Държавен вестник, бр. 72 от 1993г., изм. и доп. бр. 28 от 1996г.

⁴² Вж. Държавен вестник, бр.19 от 1997г.

аукционите не отразяваха реалното търсене и предлагане на финансовите ресурси в страната.⁴³

Другата практическа цел на БНБ при провеждането на операциите на открития пазар бяха промените в рефинансирането на търговските банки. За целта през 1992г. беше приета Наредба N 6,⁴⁴ според която БНБ рефинансира банките посредством предоставянето на заеми срещу залог на ДЦК и облигации, издадени от общините, и на търговски ценни книжа (менителници, записи на заповед от търговски дружества) и търговски ценни книжа, издадени от банките. При това БНБ можеше да лимитира общата сума, предназначена за рефинансиране на търговските банки, чрез установяване на квота за всяка отделна банка, до която тя може да приеме за ресконтриране (сконтиране) търговски ценни книжа. На практика търговските банки в много случаи издаваха необезпечени с активи търговски ценни книжа, които се използваха като залог през БНБ. Освен това имаше опасност те да купят от другите банки фиктивни записи на заповед. По този начин паричното обращение получавахе лъжливи сигнали, необосновано се увеличаваше паричната маса, реалната покупателна способност на лева се намаляваше, т.е. левът се обезценяваше. Въпреки променените правила обаче тенденцията към увеличаване на рефинансиране на търговските банки от страна на БНБ не се промени и до самото въвеждане на паричния съвет тя продължаваше да предоставя и напълно **необезпечени кредити** на търговските банки. Чрез подобно рефинансирането БНБ изкуствено осигуряваше ликвидността на търговските банки, които натрупаха огромни загуби. Освен това междубанковият депозитен пазар, провеждан според Наредба N 4,⁴⁵ непрекъснато се увеличаваше, а опитът на БНБ (от средата на 1995г.) да ограничи рефинансирането на търговските банки не беше успешен и в края на 1996 г. банковата криза не закъсня.

Инструментът на паричната политика на БНБ, а **именно изискването за задължителните минимални резерви**, определя връзката между БНБ и операциите ѝ на открития пазар. ЗМР оказват влияние върху паричния мултипликатор и следователно върху паричната маса и влияят върху доходите на търговските банки. При приемането през 1991 г. на Закона за БНБ размерът на ЗМР беше определен до 15%, като търговските банки са задължени да превеждат тези резерви в края на всеки месец. Банките, които не поддържат определените ЗМР, заплащат на БНБ наказателни лихви в процент, не по-голям от двойния размер на лихвения процент, по който БНБ предоставя кредити на други банки.⁴⁶ В рамките на тези резерви на търговските банки се предоставяше автоматичен заем за покриване на недостига на пари по разплащателните сметки (овърдрафт). Отначало тази граница беше до 100% от ЗМР, а през 1995г. спадна на 50%. Освен това 50%

⁴³ Подробен анализ на началните стъпки на пазара на ДЦК у нас вж. в Мичева, Н. ДЦК осигуряват прозрачност на управлението на държавния дълг. - Банков преглед, 1993, кн. 1, с. 1 – 6.

⁴⁴ Наредба N 6 на БНБ за рефинансиране на банките срещу залог и чрез ресконтриране (сконтиране) на търговски ценни книжа. – Държавен вестник бр. 21 от 1992г., изм. бр. 80 от 1993г.

⁴⁵ Наредба N 4 на БНБ за провеждане на търгове за междубанкови депозити в левове. – Държавен вестник, бр. 73 от 1991г.

⁴⁶ Вж. чл. 40 от Закона за БНБ. – Д.В., бр. 50 от 1991 г. Първоначалната норма беше установена на 5%, оттогава процентът на ЗМР многократно се промени и стана 7, 8, 10,12 и 11%, а сега е 8%.

от ЗМР банките могат да инвестират в ДЦК и по този начин да се включват активно в операциите на открития пазар.

БНБ чрез промени в ЗМР може да регулира паричното предлагане по следния начин: Първо, когато БНБ повишава процента на ЗМР, търговските банки трябва да депозират по-голяма част от своите ликвидни средства в централната банка и паричното предлагане намалява. Второ, когато централната банка намалява процента на ЗМР, търговските банки могат да използват по-голямо количество ликвидни средства, т.е. паричното предлагане се увеличава. До ноември 1994г. БНБ не олихвява ЗМР, а само свръхрезервите. Във връзка с високия темп на инфлацията през 1996г. БНБ започна да олихвява ЗМР с около 18 – 22% от основния лихвен процент.⁴⁷ Новата система на ЗМР, въведена през февруари 1996г., доведе до сливане на сметките, по които се отчитаха резервите и разплащателните сметки на банките при БНБ. Освен това отпаднаха овърдрафтните кредити, които бяха заменени с директен достъп на банките до техните минимални резерви (те можеха ползват до 50% от резерва). Когато през май 1996г. беше установено, че банките масово участват като нетни купувачи на дефицитния валутен пазар и съдействат за обезценяване на лева, ползвайки в т.ч. и достъпа си до резерва, БНБ ограничи до 25% достъпния резерв за всички банки. Премахна се разминаването между периода на отчитане и момента на регулиране на резервите. С една дума, тази система значително облекчи банките. Това обаче изискваше от банките добре да организират текущия контрол върху състоянието на своите сметки по отношение на изискуемия минимален задължителен резерв и така да управляват ликвидността си, но повечето от тях не успяха да го направят.

Вероятно е уместно да си зададем въпроса в каква степен парично-кредитната политика на БНБ е виновна за декапитализацията на банковия сектор и кризата на цялата банкова система? Защо стана така, че паричната политика, прилагана до втората половина на 1996г., не само не подпомогна излизането от кризата, а по-скоро продължи да губи ефективността си, въпреки че БНБ прилежно следваше съветите на западните специалисти и институциите в областта на банковото дело?⁴⁸ Основната причина за неефективността на паричната политика на БНБ както по отношение на ограничаване на инфлацията, така и във връзка с реструктурирането и консолидация на банковия сектор може да бъде обобщена по следния начин: **“липсата на последователен избор на стратегия на макроикономическото развитие и несъгласуваност на политиката на ценова либерализация в страната с отварянето на икономиката чрез валутната и търговската либерализация”**.⁴⁹

⁴⁷ Петков, Г. Новата система на минималните задължителни резерви. - Банков преглед, 1996, N 2, с. 8.

⁴⁸ Вж. например Календер, Д. Какво може да научи България от западния банков опит. – Банков преглед, 1992, кн. 1, с. 1 – 6; Клароти, П. Банковият надзор в ЕО. - Банков преглед, 1993, кн. 4, с. 21 – 27; IMF, World Economic Outlook, October 1995, p. 65, 72.

⁴⁹ Подробният анализ на тези причини вж. в Хубенова-Делисивкова, Т. Паричният сектор в условията на трансформацията и в подготовка за присъединяване към Европейския съюз. – В: Икономиката на България и Европейският съюз. Предприсъединителен период. С., 2001, с. 59 – 75.

Следователно основното направление в по-нататъшното въздействие на БНБ върху икономиката е изработването на такава парична политика, която да насърчава икономическото развитие. Ето защо за изпълнението на тази стратегическа цел (освен тактическата – излизането от кризата) имаше **само две възможности за промени в политиката на БНБ**. Първата е да бъдат усъвършенствани инструментите на тази политика при запазването на свобода при нейното упражняване в рамките на традиционното централно банкиране. Втората възможност е в рязкото ограничаване на тази свобода и свеждането на ролята на БНБ до провеждане на нейната политика посредством система от строителни правила, присъщи на паричен съвет. Избрана беше втората възможност – БНБ загуби своята самостоятелност и вече не можеше да решава какво да предприеме и по какъв начин да усъвършенства паричната си политика в нейната цялост. Това би трябвало да означава, че БНБ, действайки в условията на паричен съвет, няма механизми за подобряване на своята политика. По-нататъшният анализ показва обаче, че това не е така.

Парична политика на БНБ след въвеждането на паричния съвет и възможности за нейното подобряване

Обсъждайки възможностите на БНБ да регулира паричното предлагане в условията на паричен съвет, стигнахме до извода, че паричният съвет прехвърля по-голяма отговорност при провеждането на паричната политика от централната банка към правителството и по-специално към неговата бюджетна политика. Тук става дума преди всичко за регулиране на повече от 30% от паричното предлагане посредством купуване и продажба на ДЦК (по условие и реда на новата Наредба N 5⁵⁰) чрез правителствения депозит към управление “Емисионно” на БНБ. Отбелязахме също, че наличието на този депозит е нетипично за паричния съвет и е негова особеност в България. Освен това БНБ обявява основния лихвен процент като средна доходност на ДЦК (отначало са използвани едноседмични, а сега тримесечни) от всеки аукцион, проведен на първичния пазар. Подобна парична политика се извършва въпреки правилата за нарастването на паричните агрегати в условията на паричен съвет, при които това нарастване се свързва единствено с пазара, т.е. с реалното търсене на пари в резултат от повишаването на доверието в банковата система и от увеличените валутни резерви. Ето защо повече няма да се спираме върху този аспект на регулиране на паричното предлагане, тъй като неговото усъвършенстване е почти изцяло в ръцете на правителството.

В ръцете на БНБ в условията на паричен съвет остана един-единствен инструмент на паричната политика, а именно задължителните минимални резерви, определян като процент към привлечените средства на банките.⁵¹ Това означава, че предлагането на резервните пари се намира под контрола на управление “Емисионно” на БНБ и чрез регулиране на ЗМР паричното

⁵⁰ Наредба N 5 за условия и реда на емитиране, придобиване и изплащане на държавни ценни книжа. – Държавен вестник, бр. 89 от 1998г., изм. бр. 43 и 106 от 1999г. и бр. 8 от 2000г.

⁵¹ Този процент сега е 8 съгласно чл. 3 от Наредба N 21 за задължителните минимални резерви, които банките поддържат в БНБ. Вж. Държавен вестник, бр.28 от 1998г., изм. и доп., бр. 118 от 1998г., попр. бр. 124 от 1998г., изм. бр. 50 от 2000г.

предлагане може да се намали или да се увеличи. При увеличаването на ЗМР паричното предлагане се намалява, и обратното. Ето защо ще се спрем по-подробно върху този инструмент на паричната политика на БНБ.

Всъщност анализът на този инструмент на паричната политика изисква да потърсим отговор на два основни въпроса: **Първо**, дали чрез регулирането на резервните пари централната банка може да насърчи икономическото развитие, и **второ**, дали могат да бъдат подобрени конкретните процедури за контролиране от страна на БНБ на банковите резерви, т.е. в крайна сметка дали този инструмент на паричната политика може да бъде усъвършенстван.

Отговорът на първия въпрос изисква изучаване на възможността за връзка между резервните пари и реалния БВП. Ако такава връзка съществува, това означава, че БНБ дори в условията на паричен съвет, регулирайки резервните пари и чрез тях – паричното предлагане, може да насърчи икономическото развитие.

Към интерпретиране на паричното предлагане в условията на паричен съвет могат да бъдат приложени различни подходи:

Единият излиза от същността на финансовата система на паричния съвет в България. А тя е в това, че управление “Емисионно” на БНБ има право да емитира левове (C) само срещу наличните валутни резерви (FX). Връзката между управление “Банково” и “Емисионно” се осъществява чрез депозит на управление “Банково” (B). Правителството депозира своите средства от продажба на ценни книжа в управление “Емисионно” (G). Операциите по външния дълг минават пак чрез управление “Емисионно”, но заемите от МВФ се отразяват и в пасива на управление “Банково” и служат за подкрепа от страна на МВФ на паричния съвет (ако не бъдат използвани). Търговските банки поддържат своите резерви в управление “Емисионно” (R). Тогава паричната база (M^b) и паричната маса (M) в условията на паричен съвет може да бъде представена с помощта на паричния мултипликатор (μ) по следния начин:⁵²

$$(1) \quad M^b = C + R = FX - G - B,$$

$$(2) \quad M = \mu \cdot M^b$$

Следователно паричната маса в условията на паричен съвет може да бъде изразена чрез наличните валутни резерви:

$$(3) \quad M = \mu \cdot (FX - G - B)$$

Този подход отразява точно същността на паричния съвет в тесен смисъл, тъй като изхожда само от наличните валутни резерви и не включва правителствения депозит (а както изяснихме, чрез този депозит правителството регулира повече от 30% от паричното предлагане) и депозита на управление “Банково”.

При другия подход паричното предлагане се интерпретира по-разширено, а именно смята се, че след въвеждането на паричния съвет БНБ оказва влияние върху най-широкия паричен агрегат M3. Тогава предлагането на широките пари ($M3_t$) и паричната база (RM_t) може да се представи по следния начин:⁵³

⁵² Добрев, Д. Цит. съч., с. 22, 23.

⁵³ Минасян, Г.), Цит. съч., 1999, с. 5.

$$(4) M3_t = \mu \cdot RM_t,$$

$$(5) RM_t = COB_t + CBR_t, \text{ където:}$$

RM_t е предлагането на резервни пари, което е под контрола на централната банка;

COB_t – парите извън банките;

CBR_t – резервите на търговските банки, които включват минималните задължителни резерви, свръхрезервите и остатъците от наличните пари в трезорите на търговските банки.

В по-нататъшните разсъждения ще се придържаме към втората интерпретация, защото чрез регулирането на резервните пари БНБ може по принцип да регулира паричното предлагане (в смисъл на широките пари $M3$) и следователно да влияе върху икономическото развитие. Ще се опитаме да докажем това твърдение.

В условията на паричен съвет нарастването или намаляването на количеството пари в обращение би трябвало да зависи от пазара, т.е. от търсенето и предлагането, и тяхното взаимодействие да определя и пазарния лихвен процент. Тогава БНБ трябва да контролира стойността на резервните пари, така че предлагането да уравни търсенето. Фактически БНБ би могла да има представа за очакваното търсене и предлагане на пари, а предлагането, което ще се реализира на практика, ще зависи не само от размера на резервните пари, но и от поведението на банките и предпочитанията на спестителите. Освен това стойността на реалния БВП неизбежно ще се различава от вижданията на банката. Иконометрията предлага уравнения от логаритмично-линеен вид, които свързват търсенето (m^d) и предлагането (m^s) на пари в зависимост от очакваното ценово равнище (p_t), очаквания реален БВП (y_t), лихвения процент (r_t) и резервните пари (mb_t).⁵⁴ Нека БНБ да си постави за цел за дадения период t така да регулира размера на резервните пари, че да постигне очакван реален БВП и очаквано ценово равнище при поддържането на количеството пари m_t :

$$(6) m_t = p_t + a_0 + a_1 y_t - a_2 r_t$$

$$(7) m_t = b_0 + b_1 mb_t + b_2 r_t$$

По отношение на количеството резервни пари след решаването на тези уравнения се получава изразът:

$$(8) mb_t = [(a_2 + b_2) m_t - b_2 (p_t + a_1 y_t) - (a_0 b_2 + a_2 b_0)] / a_2 b_1,$$

където:

a_0, a_1, a_2 са еластичността на търсенето на пари от реалния БВП, съответно очаквана, в началото и в края на периода;

b_0, b_1, b_2 – еластичността на паричното предлагане от резервните пари, съответно очаквана, в началото и в края на периода.

Анализът на тези зависимости показва следното:

- Размерът на резервните пари, които БНБ трябва да се стреми да постигне с цел да регулира паричното предлагане, може да бъде изчислен;

⁵⁴ Подробни доказателства вж. в Петранов, С. Паричен пазар и парична политика в условията на преход. – Банков преглед, 1996, кн. 2, с. 1 – 7.

- В рамките на съществуващите иконометрични условности е напълно задоволително доказателството, че БНБ чрез регулиране на резервните пари може да влияе върху икономическото развитие.

Оттук следва много важният извод, че и в условията на паричен съвет БНБ може да въздейства върху паричното предлагане и чрез него върху реалния БВП с единствения си разрешен инструмент на паричната политика, а именно чрез задължителните минимални резерви. За целта БНБ трябва да изгради не само ефективна система за контрол върху изменението на резервните пари, но и да подобри дейността по прогнозиране, която ще ѝ позволи да провежда изпреварваща парична политика.

Вторият въпрос при обсъждане на парична политика на БНБ след въвеждането на паричния съвет е дали могат да бъдат подобрени конкретните процедури за контролиране от страна на БНБ на банковите резерви, т.е. в крайна сметка дали може да бъде усъвършенстван този инструмент на паричната политика. За отговора на този въпрос едва ли е необходимо преразказване на основни положения на новата Наредба N 21 за задължителните минимални резерви, които банките поддържат в БНБ. За да направим оценка на тази система, очевидно ще бъде по-добре да я сравним със съответната в САЩ, тъй като американската система се смята за образец при използването на този инструмент на паричната политика в банковите среди. Разбира се, при подобен анализ трябва да се имат предвид и определени условности, например несъпоставимостта в мащабите на нашите страни и голямата разлика в банковите системи (ФРС има свобода в упражняването на паричната политика, а БНБ действа в условията на паричен съвет). Но въпреки това подобно сравнение ще позволи да се направи известен анализ и оценка на съвременните тенденции с цел търсене на отговора на поставения въпрос.

През юли 1998 г. Федералният резерв проведе реформа в областта на нормите на задължителните резерви на банките.⁵⁵ Обикновено централните банки променят или нормативи, или структурата на резервите, защото тези две променливи са най-мобилни и веднага дават резултат. Същността на проведената реформа обаче е по-дълбока. ФРС не промени нормативите за ЗМР и сега те са няколко: за разплащателните сметки на клиентите (т.е. за безсрочните депозити) е 10%; за срочните и спестовни депозити – 0%, а за останалите – 9%. У нас за всички видове депозити доскоро ЗМР беше 11%, а сега е 8%. Освен това, ако американската банка има срочни задължения пред клиентите, тогава към първите задължения на стойност 2.2 млн. дол. резервните изисквания не се предявяват; а за съвкупните задължения от 2.2 млн. до 28.9 млн. дол. нормативът е 3%. Трябва също да отбележим, че ФРС не плаща никакви лихви на банките за задължителния им резерв. У нас БНБ може да вземе решение за плащане на лихвата, която се изплаща в левове, и не може да надвишава дохода, получаван от БНБ по вложения в евро.

Структурата на резервните активи в САЩ е следната: депозитни средства по сметка във ФРС и банкноти и монети в касите и сейфове на

⁵⁵ Шустров, А. Цит. съч., с. 67 - 70.

кредитните институции. Преди реформата тяхното съотношение е 50 : 50, а след нея 80% от резервните изисквания на ФРС се изпълняваха от банките с налични пари. У нас всички депозити на банките се включват в депозитната база, а от общия размер на резерва се изважда сумата на наличностите на касите и АТМ-терминалите на банките (в левове), умножено с коефициент 0,6. Преди реформата в САЩ се използваше системата на задължителните резерви, която беше построена на принципа на едновременността на тяхното изпълнение и се наричаше система на едновременно задължително резервиране (при базисен период от 14 дни). След реформата ФРС започна да използва системата със закъсняващо действие⁵⁶ от 30 дни. Нашата система на ЗМР претърпя формално погледнато същата промяна – от 15 дни към 1 месец.

Същността на едновременната система може да бъде определена така: а) постига се максимално оперативна взаимовръзка между колебанията на парите в обращение и стойността на задължителните резерви; б) банките имат възможност да поддържат във ФРС необходимите резервни средства в зависимост от равнището на текущите задължения пред клиенти и кредитори. При тази система напълно се изключва криза на ликвидността (която е възможна при закъсняващата система), особено в ситуация на едновременно нарастване на резервните изисквания и намаляване на остатъците на привлечените и заемните средства на банките.

Най-важното обаче е, че ФРС промени концепцията и мястото на резервите в паричната сфера. Накратко, извършената промяна може да бъде резюмирана така: Федералният резерв се отказва от политиката на твърд монетаризъм и постоянен контрол върху динамиката на парите в обращение и премина към онази, която даде възможност на ФРС за прогнозиране на необходимото парично предлагане чрез използване на разглеждания инструмент на паричната политика, а именно задължителните резерви, вместо традиционното използване на механизмите на открития пазар. Същото се отнася е за Дойче Бундесбанк (вж. т. 3.3) – тя все повече използва този инструмент за регулиране на паричното предлагане и дори го смята за основен.

От изложеното могат да се направят няколко важни **извода**:

1. Федералният резерв и Бундесбанк все повече използват инструмента на задължителните резерви за прогнозиране на паричното предлагане. И тъй като в условията на паричен съвет БНБ не може да използва механизма на открития пазар за регулиране на паричното предлагане, регулирането чрез механизма на задължителните минимални резерви би могло поне отчасти да помогне на БНБ, без нарушаване на правилата на паричния съвет, да изпълнява посочената функция. Този извод напълно се съгласува със заключението за ролята на резервните пари за постигане на очакван реален БВП, направено с помощта на иконометрията.

⁵⁶ Възщност става дума за преминаване от "contemporaneous reserve system" към "lagged reserve system".

2. В практически план би могъл да бъде използван опитът на Федералния резерв по няколко линии:

- прилагане на различни проценти на ЗМР за различни видове депозити;
- упражняване на политика със закъсняващото действие към банките, които имат срочни задължения към клиентите. Тук могат да се използват няколко варианта. Например за тях при определени условия: а) в размера на ЗМР да бъде включвана цялата сума на наличностите на касите и АТМ-терминалите за всички дни от базисния период (а не както сега, умножена с коефициент 0,6); б) да бъде удължен периодът на поддържане; в) може да бъде даден гратисен базисен период или намален процентът на ЗМР; г) текущото ползване на сметките в БНБ може да бъде ограничавано, но не повече от 50%.

SUMMARIES

George Petrakos

FRAGMENTATION OR INTEGRATION IN THE BALKANS? STRATEGIES OF DEVELOPMENT FOR THE 21ST CENTURY

The study provides an additional explanation to the well-known facts for differences in performance among transition economies in Europe and especially for this inability of the Balkan transition countries to follow the Central European ones. It is argued that the prevailing fragmentation and conflict in the Balkan region, as well as the existing ethnic rivalry and regional instability are major factors that significantly impede growth, structural change, economic progress, transformation and development. It is presented a number of theoretical propositions and analyse some basic economic characteristics of the Balkan region related to market size, development potentials, trade relations and foreign direct investment. On the basis of these characteristics an attempt is made to highlight the costs and benefits of the options available to the individual countries in the region with respect to regional conflict or regional cooperation.

JEL: P20, F02, P52.

Mitko Dimitrov

Strahil Ruichev

CONTEMPORARY CHARACTERISTICS AND TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

The main objective of the study is to determine the place, weight and if possible the tendencies in the development of the sector of small and medium enterprises in Bulgaria in the period 1996 – 1999. The analysis is based on data from annual balance sheets and reports for incomes and costs of the firms, for which National Statistical Institute gathers information. Studied are the size structure of enterprises, their contribution to the Gross Added Value, sales, employment, export and import, analyzed are the profit, profitability, long-term material assets and debtiness of the different groups of enterprises. Compared are the results by size groups, forms of ownership and branch belonging.

The results from the study show that the micro firms adapt easier to the conditions of the market economy and as a whole the size structure of the economy reaches the one in the EU countries.

JEL: M13, L11

Svetla Rakadjiska

INTERNATIONAL TOURIST TRAVELS TO BULGARIA IN THE PERIOD OF TRANSITION TO MARKET ECONOMY 1990 – 2000

Bulgaria wants to develop actively an international tourism. The successes in this direction depend mostly on the type and character of the tourist travels. They are the starting position for understanding, developing and managing of the tourism as a business.

This study analyzes the volume and structure of the international tourist travels to the country, their target determination, season fluctuation, used transport, duration and realized incomes. Revealed are positive as well as negative changes in the characteristics of the international tourist travels to Bulgaria in the transition to market economy in the period 1990 – 2000. special attention is drawn to their distribution to emitting markets and territorial concentration. On this base are mentioned the target tourist markets for Bulgaria.

Formulated are conclusions, which can direct the interested institutions and economic agents to concrete marketing, financial-economic, strategic and other management decisions.

JEL: L83

Dimitar Ninov

CURRENCY BOARD, OBJECTIVES, PROBLEMS AND TASKS OF THE PENSION REFORM IN BULGARIA

The study includes data, analyses and estimations for the public area – economic, demographic, social, political, etc. in Bulgaria and its development in the transition to market economy and the democratization of the public relations (1989 – 1999), which made inevitable the pension reform and the new Code for the obligatory public insurance (COPI), valid since 01.01.2000. It also includes characteristics of the suggested in 1999 pension reform and new three-column system for pension insurance and mostly of its first (basic) column. The study has formulations and reasons for its main objectives, principles and most significant concrete norms and mechanisms, on which at favorable public environment, speed and extent of realization of its main objectives and principles depends. The study has also identification and analyses of the main factors, on which depends the regaining of the trust in the new pension system, regaining the social justice in the distribution of the pension incomes, increase of the total level of the pensions and the pension protection and financial stabilization of the pension system in short-term, middle-term and long-term perspective.

The publishing of the study allows the interested current and future research fellows, specialists and other readers:

- To get acquainted more profoundly with the main motives of the suggested and confirmed by the Parliament at the end of 1999 new model and architecture of the system for pension insurance, with its main objectives and principles, concrete norms and mechanisms, etc.
- To build or add to their own criteria and estimations for the reasoning and effectiveness of the pension reform, for the potential and really revealed achievements and weaknesses of the valid since 01.01.2000 COPI, for necessary additional discussions and corrections in some of the concrete norms and mechanisms of COPI and their parameters – in order to fasten the realization of the main objectives of the pension reform:
 1. Regaining the social justice in the pension insurance.
 2. Increasing the size and the level of the pension and the pension protection.
 3. Financial stabilization of the system.
 4. Fastened social integration of Bulgaria with the European Union in this extremely important and publicly significant area of the social policy and practice – the pension insurance.

JEL: J26

Paraskeva Dimitrova

THE BOUNDARY OF THE PRODUCTION IN THE SYSTEM OF NATIONAL ACCOUNT (SNA): STRUCTURING AND EMBRACING

It is described the production boundaries in the System of National Account (SNA) and it is pointed the ways for their taking in its. It is considered the structuring in according to economics activities and institutional units.

It is investigated the economics structure of the SNA and embracing basic blocks and systems.

It is done cognitive analysis of the structural sections by means of the production is enveloped.

It is pointed the difficulties at the formulation of the tables and accounts and the reasons, from which they are arisen.

JEL: E10

Valentina Grozdeva

INFLUENCE OF CENTRAL BANK ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT

The study makes analysis of the influence of the Central bank on the economic development in connection with the bank system. With that end in view active money, interest rate, exchange rate, inflation and unemployment have been considered in the conditions of central banking and Currency Board. Economic essence of E-money have been also discussed. On the base of analysis of money politics of Bulgarian National Bank before and after introducing of the Currency Board have been produced some suggestions for changes in mechanism of its influence of the economic development in that country.

JEL: G21, O16